

जेनें । तो संकेतु हा ॥३१॥ ब्रह्माचा अगोळा फिटा-
वा । अद्वैतचें तो भेटावा । ऐसा मंत्र देखिला
कण्ठ्या । वेदें बापें ॥ ३२ ॥ मग दाविलेनि जेणें
पुढें । ब्रह्म आळविलें कवतिकें । मागां असत
डाके । पुढां उभें ॥ ३३ ॥ परि निगमौ-
चकशिखरीं । उपनिषदार्थनगरी । आहाति जे ब्र-
ह्माच्या येकाहारीं । तयांसीच कळे ॥३४॥ हेंही
असो प्रजापती । शक्ति जे सृष्टि करिती । ते जया
एका आवृत्ती । नामाचिये ॥३५॥ पै सृष्टीचिया उ-
पक्रम- । पूर्वी गा वीरोत्तमा । वेढा ऐसा ब्रह्मा ।
एकला होता ॥३६॥ मज ईश्वरातें नोळखे । ना
सृष्टिही करूं न शके । तो थोर केळा एक । नामें
जेणें ॥३७॥ जयाचा अर्थ जीवीं ग्यातां । जें वर्ण-
ब्रह्मचि जपतां । विश्वसृजनयोग्यता । आली तथा
॥३८॥ तेथचा रचिले ब्रह्मज्ञान । तयां वेद दिघले
शासन । यज्ञाऐसें वर्तन । जीविके केले ॥३९॥ पाठीं
मेणों किती येर । सजिले लोक अपार । जाले ब्रह्म-
वत्त अग्रहार । तिन्ही भुवनें ॥४०॥ ऐसें नाममते
जेणें । जातर्या अढळेचि करणें । तथाचें स्वरूप
आइक म्हणे । श्रीकांतु तो ॥४१॥ तरि सर्व मंत्रांचा
राजा । तो प्रणवो आदिबर्णु बुझा । आणि तत्कारु तो
हुणा । तिजा सत्कार ॥४२॥ एवं अंतस्सदाकार ।
ब्रह्मनाम हें त्रिप्रकार । हें फुल तुरबीं सुंदर । उप-
निषदाचें ॥४३॥ येणेंसी गा होऊनि एक । जें
कर्म चाले सात्त्विक । तें कैवल्यातें पाहूक । घरींचें
करी ॥४४॥ परि कापुराचें थळीव । आणूनि देहूळ
वैव । केवो जाणोंचि अडव । तेथ असे बापा ॥४५॥
तैसें आदिरजेक सत्कर्म । उच्चरिजेक ब्रह्मनाम । परि
मेजिजेक जरि बर्म । विनियोगाचें ॥४६॥ तरि मह-
त्वाचिया कोटी । घरा आकियाही बोटी । मानूं ने-
जतां अपूर्ववटी । मुद्दले तुटे ॥४७॥ कां लयावया
चोवट । टीक भांगार एकवट । घालूनि बांधली

१ खून. २ कृपेने. ३ वेदरूपी पर्वत. ४ अनुष्ठान
५ आरंभाच्या. ६ विश्वाची उत्पत्ति. ७ ब्राह्मण. ८
आज्ञा. ९ आचरण १० निर्वाहाकरितां. ११ ब्रह्मदे-
वाला. १२ श्रेष्ठत्व. १३ उच्चार. १४ समज.
१५ अर्ककार. १६ अहंजन. १७ ओढीने. १८

मोट । गळां जेवीं ॥४८॥ तैसें तोंडीं ब्रह्मनाम । हातीं
तें सात्त्विक कर्म । विनियोगेचीण काम । विफल
होव ॥४९॥ अगा अन्न आणि भूक । पासीं असे
परि देख । जेजं मेणतां बाळक । कंधनाचि कीं
॥५०॥ कां स्नेहेंसूत्र वैश्वानरी । जाकियाही सं-
सारी । हातवटी नणतां वीरा । प्रकाशु नोहे ॥५१॥
तैसें वेले कृत्य पावे । तेथिचा मनुही आठवे । परि
व्यर्थ तें आघवें । विनियोगेचीण ॥५२॥ म्हणौनि
वर्णत्रयात्मक । जें हें परब्रह्मनाम एक । विनियोगु
तुं आहूक । याचा आतां ॥५३॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् २४

अन्वय—तस्मात् ब्रह्मवादिनां विधानोक्ताः यज्ञदान-
तपःक्रियाः ३० इति उदाहृत्य सततं प्रवर्तते. ॥ २४ ॥

तरि या नामींचीं अक्षरें तिन्ही । कर्मा आदि-
मध्वनिहानी । प्रयोजावीं पै स्थानी । इही तिन्ही
॥५४॥ हेचि एकी हातवटी । वेउनी हन किरीटी ।
आले ब्रह्मविद भेटी । ब्रह्माचिये ॥५५॥ ब्रह्मोसीं हो-
आवया एकी । ते न वचंती यज्ञादीकीं । जें चाव-
ळें वोळखी । शास्त्राचिया ॥ ५६ ॥ तो आदि तंव
ओकार । ध्यान करिती गोचर । पाठीं आणिती
उच्चार । वाचेही तो ॥ ५७ ॥ तेणें ध्यान प्रकटें ।
प्रणवोच्चरें स्पष्टें । लागती मग वाटे । क्रियाचिये
॥५८॥ आंधारीं अभंगु दिवा । आठवीं समर्थु बो-
ळीवा । तैसा प्रणवो जाणावा । कर्मरंभी ॥ ५९ ॥
वाचितदेवोदेवो । ब्रह्मो चर्य आणि बहुवसे । द्विज-
द्वारा हन हुताचें । यजिती पै ते ॥६०॥ ओहव-
नीयादि वन्हीं । निक्षेपरूपी हवनीं । यजिती पै बि-
धानीं । फुडें होउनी ॥६१॥ किंबहुना नानायाग ।
निर्पेक्षिचें घेउनी अंग । करिती नावडतेया त्याग ।
उपैचीचा ॥ ६२ ॥ कां न्यायें जोडला पवित्रीं ।

अपमान. १९ मुद्दल. २० तेक. २१ अग्नि. २२ मिळणी.
२३ सोवटी. २४ ब्रह्मज्ञानी. २५ त्याग करितो. २६ चर्चा
केली. २७ सिद्ध. २८ सोवटी. २९ आहवनीय. गार्हपत्य
व दक्षिण हे तीन अग्नि. ३० अर्घ्य वावयाचें तें. ३१
दक्षतने. ३२ उत्पन्न करून. ३३ अहंकाराचा.

होय. ३१ ब्रह्मचें अनिर्वाच्यपण फिटवें, व ऐक्यरूप होऊन भेट व्हावी, असा वेदांनीं रुपावत होऊन मंत्र शोधून काढला. ३२ मग ज्या मंत्रानें ब्रह्मास हाका मारली असतां तें सडून भागें असूनही पुढें उभें राहिलें, ३३ परंतु वेदरूपा पर्वताच्या शिखरावर उपनिषद्रूपा नगरांत जे ब्रह्माच्या पत्नीस असतात, त्यांनाच तें कळतें. ३४ फार काय, परंतु सृष्टि उत्पन्न करण्याची ब्रह्मदेवास जी शक्ति आली, ती ज्या एका नामाच्या अनुष्ठानानेंच प्राप्त झाली. ३५ परंतु, हे वीरोत्तमा, सृष्टि उत्पन्न करण्याचे पूर्वी ब्रह्मदेव एकटा उत्पन्न झाल्यावर वेडाच होऊन गेला. ३६ ज्या मजपासून त्याची उत्पत्ति झाली, त्या ईश्वरासही तो ओळखीना, अथवा सृष्टिही उत्पन्न करूं शकेना; ती योग्यता ज्या एका नांवाच्या उच्चारानें त्यास प्राप्त झाली, ३७ ज्याचा अर्थ मनांत आणल्यावर, व ज्या तीन अक्षरांचा जप केल्यावर सृष्टि उत्पन्न करण्याची योग्यता जेव्हा आली, ३८ तेव्हा ब्राह्मण निर्माण करून त्यांना वेदांची आज्ञा मान्य करण्यास सांगून त्यांचे निर्वाहाकरितां त्यांनीं त्यांस यज्ञाचें वगैरे आचरण करण्यास सांगितलें. ३९ नंतर अपार लोक उत्पन्न केले कीं, ज्यांची गणना करितां येत नाहीं; व तिन्ही भुवनें हीं ब्रह्मदेवानें त्यांस अग्रहार करून दिली. ४० श्रीलक्ष्मी पति म्हणतात:—अशा प्रकारें ज्या नाममंत्राच्या योगानें ब्रह्मदेव श्रेष्ठत्वास पावला, त्याचें लक्षण ऐक. ४१ तर सर्व मंत्रांत श्रेष्ठ जो ओंकार, तो मूळ अक्षर असें समज; आणि तत्कार दुसरे अक्षर; व तिसरे सत्कार होय. ४२ याप्रमाणें ओं तत्सत् असें तीन प्रकारचें ब्रह्मचें नांव आहे; आणि उपनिषदाचें हें जें नामरूपा सुंदर पुण्य, त्याचा तूं वास घे. ४३ याचें ऐक्य झाल्यावर जर सात्त्विक कर्माचें आचरण केलें, तर मोक्ष आपल्या घराचा चाकर होतो. ४४ परंतु दैवयोगानें जर कापुऱाचे अलंकार प्रसूत झाले, तर बाबारे, ते कसे वापरावे हें समजण्याचीच अडचण असते; ४५ तसें सत्कर्माचें आचरण करून ब्रह्माच्या नांवाचा जरी उच्चार केला, पण त्याचे व्यवस्थेचें वर्म जर माहीत नसतें, ४६ तर, साधुबुंदू धरीं आले असतां त्यांचा सन्मान न करितां अपमान केला म्हणजे पुण्याचा क्षय होतो; ४७ अथवा सुंदर टिका वगैरे

सोन्याचे हागिने एके ठिकाणीं बांधून ते जसें वाजवीत अडकवावे, ४८ तसा तोंडानें ब्रह्माचे नांवाचा उच्चार केला, व हातानें सात्त्विक कर्माचें आचरण केलें, पण त्याची व्यवस्था माहीत नसली, तर तें सर्व कर्म व्यर्थ होय. ४९ अरे, अन्न जवळ असून भूकही लागली आहे; परंतु असें पहा कीं, लहान बालकास तें हातानें घेऊन तोंडांत घालण्याची व्यवस्था माहीत नसल्यामुळे त्यास लंघनच घडतें; ५० अथवा, अजुंना, तेल, वात व अग्नि हीं एके ठिकाणीं असतां ही दिवा कसा लावावा हें माहीत नसेल तर उजेड करतां येत नाहीं; ५१ व्याप्रमाणें, पर्वाकाळ प्राप्त होऊन, व कर्म करण्याची इच्छा होऊन त्या वेळाचा मंत्रही जरी आठवला, तरी त्याची व्यवस्था माहीत नसल्यामुळे ते सर्व योग व्यर्थ होतात. ५२ म्हणून, तीन अक्षरांचें जें हें ब्रह्मचें नांव, त्याची व्यवस्था करी करावी ही सांगतां, ऐक. ५३

याकरितां, वेदवेत्त्यांच्या यथाविधि यज्ञ, दान व तप या क्रिया ओं या ब्रह्माच्या नांवाचा उच्चार करून निरंतर चालू असतात. ॥ २४ ॥

तर या परब्रह्म नांवाचीं जीं तीन अक्षरे आहेत, त्या तिहींची योजना कर्माच्या आधीं, मध्ये व शेवटीं करावी. ५४ हे किरीटी, याच हातोटीनें ब्रह्मज्ञानांना ब्रह्माची भेट होते. ५५ ज्यांनीं शास्त्राची माहिती करून घेतली आहे, ते ब्रह्माशीं ऐक्य होण्याकरितां यज्ञादि क्रियांचा त्याग करीत नाहींत. ५६ ते अगोदर ध्यानानें ओंकार सिद्ध करून मागून बाचेनें त्याचा उच्चार करतात. ५७ अशा रीतीनें ध्यान केल्यावर प्रणवोच्चार स्पष्ट करून मग क्रिया करण्यास आरंभ करितात. ५८ मग अंधेरीन न जाणाऱ्या दिव्याप्रमाणें अथवा अरण्यांत बरोबर असणाऱ्या बलवान सोबत्याप्रमाणें, कर्मांमधींचा प्रणवोच्चार [कर्म करते वेळीं सोबत करतो] असें समज. ५९ धर्मानें मिळविलेले पुष्कळ द्रव्य वेदांस सांगितलेल्या देवतेला अर्पण करण्याच्या हेतूनें ब्राह्मण द्वारा अथवा अग्नीच्या मुखानें यज्ञ करतात; ६० आहूत नांय, गाईपत्य व दक्षिण या तीन अर्घ्यांत ते यथाविधि हवन करतात; ६१ फार काय, परंतु मनात जे यज्ञ उत्पन्न करून नाशिल्या अहंकाराचा त्याग करतात; ६२ किंवा न्यायानें मिळविलेले पवित्र द्रव्य व मूर्ति

भूम्यादिकीं स्वतंत्रीं । देशकाळशुद्धपानीं । देती दानें ॥ ६३ ॥ अथवा एकांतरा कृच्छ्रीं । चांद्रायणें मा-
सोषवासीं । शोषोनि गा धातुराणीं । करिती तपें ॥ ६४ ॥ एवं यज्ञदानतपें । जियें गाजती बंधरूपें ।
तिहींच होय सोयें । मोक्षाचें तयां ॥ ६५ ॥ स्थळीं
बावै जिया दोंटिजे । जळीं तिथांचि जेवीं तरिजे ।
तेथि बंधकीं कर्मां सुटिजे । नामें येणें ॥ ६६ ॥ परि
हैं असो ऐसिया । या यज्ञदानादि क्रिया । ओंकारें
सांवाविलियां । प्रवर्तती ॥ ६७ ॥ तिया मोटाकिया
जेथ फळीं । रिगों पाहाती निहाळीं । प्रयोजिती तिचे
काळीं । तच्छब्दु तो ॥ ६८ ॥

वदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।

दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ।

अन्वय—मोक्षकाङ्क्षिभिः तत् इति [उदाहृत्य] फलं
अनभिसंधाय विविधाः यज्ञतपःक्रियाः च दानक्रियाः क्रियन्ते,

जें सर्वाही जगापरौतें । जें एक सर्वही देखतें ।
जे तच्छब्दें बोळिजेतें । पैल वस्तु ॥ ६९ ॥ तें सर्वा
दिक्कळें चित्तीं । तद्रूप ध्यानुनियां सुमती । उच्चा-
रेंही बघती । आणिती पुढती ॥ ७० ॥ म्हणती त-
द्रूपा ब्रह्मा तथा । फळेंसीं क्रिया इथा । तोचि होतु
आम्हां भोगावया । कांहींचि नुरो ॥ ७१ ॥ ऐसेनि
तद्वात्मकें ब्रह्म । तेथ उगारुनि कर्में । आंग झाडिती
न मर्में । येणें बोलें ॥ ७२ ॥ आतां ओंकारें आदरिलें ।
तत्कारें समर्पिलें । इया रिती जया आळें । ब्रह्मत्व
कर्मां ॥ ७३ ॥ तें कर्म कीर ब्रह्माकारें । आळें तेणेंही
न सरे । जें करी तेणेंसीं दुसरें । आहे म्हणौनि
॥ ७४ ॥ मीठ आंगें जळीं विरे । परि क्षारता वेगळी
करे । तैसें कर्म ब्रह्माकारें । गमे तें द्वैत ॥ ७५ ॥ आणि
दुजें अंब घडे । तंव संसारभय जोडे । हें देवो आ-
पुलेनि तोंडें । बोलती वेद ॥ ७६ ॥ म्हणौनि परतें

१ शरीर, २ नदीच्या कडेस, ३ नाव, ४ जळ जाते. ५
साक्षात्प्राप्त शास्त्रास, ६ योग्यतेस येतात ७ दृष्टीस पडतें, ८
अर्पण करून, ९ माझीं नाहींत, १० निदानास पावे, ११

ब्रह्म असे । तें आत्मत्वे परियवसे । सच्छब्द या
रिणोद्देशें । ठेविला देवें ॥ ७७ ॥ तरि ओंकार स-
त्कारी । कर्म केलें जें ब्रह्माचारी । जें प्रशस्तादि
बोळवरी । वाखाणिलें ॥ ७८ ॥ प्रशस्तकर्मीं तिचे ।
सच्छब्दा विनियोग आहे । तोचि आडका होये ।
तैसा सांगों ॥ ७९ ॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।

प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते २६

अन्वय—[ज्ञानिभिः] सत् इति एतत् सद्भावे च
साधुभावे प्रयुज्यते; तथा, पार्थ, प्रशस्ते कर्मणि सत्
शब्दः युज्यते. ॥ २६ ॥

तरि सच्छब्दें येणें । आटुनि असंताचें नाणें । दावि-
जे अव्यंगबाणें । सत्तेचें रूप ॥ ८० ॥ जें सतचि काळें
देशें । होजं नेणेचि अनारिसें । आपणपां आपण
असे । अखंडित ॥ ८१ ॥ हें दिसतें जेतुलें आहे । तें
असतपणें जें नोहे । देखतां रुपीं सोये । कामे ज-
याची ॥ ८२ ॥ तेणेंसीं प्रशस्त तें कर्म । जें जालें स-
वात्मक ब्रह्म । देखिजे करुनि सम । ऐक्यबोवें ॥ ८३ ॥
तरी ओंकारतत्कारें । जें कर्म दाविलें ब्रह्माकारें । तें
गिळुनि होइजे एकसरें । सन्मार्गाचि ॥ ८४ ॥ ऐसा हा
अंतरंगु । सच्छब्दाचा विनियोगु । जाना म्हणे श्री-
हनु । मी न म्हणें हो ॥ ८५ ॥ ना मीचि जरी हो
म्हणें । तरी श्रीरंगीं दुजें हेंचि उणें । म्हणौनि हें
बोलजें । देवाचेंचि ॥ ८६ ॥ आतां आणिकीही परी ।
सच्छब्दु हा अवधारि । सात्त्विक कर्मां करी । उपकार
जो ॥ ८७ ॥ तरी सत्कर्में चांगें । चालितीं अधिकार-
बगें । परी एकाचे कां आंगें । हिणावती जें ॥ ८८ ॥
तें उणें एकें अवयवें । शरीर ठाके आवयें । कां अ-
गहीन न मीढावे । रथाची गती ॥ ८९ ॥ तैसें एकेचि
गुणेंबीण । सतचि परी असतपण । कर्म धरी गां
जाण । जिये वेळे ॥ ९० ॥ तेव्हां ओंकार तत्कारी ।

ब्रह्मस्वरूपी, १२ मिथ्या, १३ व्यंगराहित, १४ ब्रह्म,
१५ रथाचा एखादा भाग कमी असला तर, १६ बंद होतो.

आविष्कृत मुख्य दोन ही देशकाल पाहून पवित्र ब्राह्मणांस देतात. ६३ अथवा एक दिवसाआठ, किंवा एक महिन्याआठ चांद्रायण व्रतांचें आचरण करून आपलें शरीर शुद्ध करून तपाचें आचरण करतात; ६४ अशा प्रकारें यज्ञ, दान व तप हीं जीं कर्में बंधरूप म्हणून प्रसिद्ध आहेत, त्यांचे [आरंभो प्रणोच्चार केला असता त्या] योगानें मोक्ष सोंपा होतो. ६५ नदीच्या कडेस असलेली नाव पाण्यांत लोटते. वेळीं जड लागते, परंतु तिच्याच योगानें पाण्यावरून तरून जाता येतें, त्याप्रमाणें, संसारांत पाडणारीं अशा जीं कर्में, त्या कर्मापासून या नामाच्या योगानें मनुष्य मुक्त होतो. ६६ परंतु या गोष्टी तशाच राहूं दे. या यज्ञ, दान वगैरे ज्या क्रिया आहेत, त्या ॐकाराच्या साहाय्यानें योग्यतेस येतात. ६७ तीं कर्में फळां आलीं असें ज्या वेळेस यांच्या दृष्टीस पडतें, त्या वेळेस 'तत्' शब्दाचा उपयोग करितात. ६८

मुमुक्षु जन 'तत्' या ब्रह्माच्या नांवाचा उच्चार करून फळाची आशा न धरितां यज्ञ, तप आणि दान यांच्या अनेक प्रकारच्या क्रिया करितात. ॥ २५ ॥

जें सर्व जगाच्या पलीकडे आहे, व जें एकटें सर्वांला पाहू शकतें, असें जें परब्रह्म तें 'तत्' या शब्दानें म्हणतात. ६९ अर्जुना, तें सर्वांच्याहून अगोदरचें आहे असें लक्षांत आणून त्याच्या रूपाचें ध्यान करून पुढें त्याचा 'तत्' उच्चार करतात; ७० आणि असें म्हणतात कीं, तद्रूपी जें ब्रह्म, त्याला फळांसह सर्व क्रिया अर्पण असोत, आम्हांस मोगावयास कांहीं शिलक न राहोत. ७१ याप्रमाणें तत्स्वरूपी ब्रह्मास कर्में अर्पण तीं 'माक्षीं नव्हेत' असें म्हणून अंग साडून मोकळे होतात. ७२ आतां, ॐकाराचा उच्चार करून ज्याचा आरंभ केला, व 'तत्' याचा उच्चार करून ज्याचें फळ अर्पण केलें, आणि अशा रीतीनें ज्या कर्मांला ब्रह्मत्व प्राप्त झालें, ७३ तें कर्म सरोत्तर जरी ब्रह्मरूप झालें, तरी तेवढ्यानेच कार्यभाग होत नाही. कारण जो कर्म करणारा असतो, त्याचा दुजा भाव शिलक राहतो. ७४ मीठ पाण्यांत टाकलें असतां विरून जातें, परंतु त्याचा सारटपणा पाण्यापासून वेगळाच असतो, तसें कर्म ब्रह्माकार झालें असें समजणें तेंच द्वैत होय; ७५ आणि जोपर्यंत द्वैत आहे, तोपर्यंत संसारमय जात

नाहीं, हें देव आपल्या तोंडानें सांगतात, व वेदही तसेंच सांगतात. ७६ म्हणून, ब्रह्माच्या ठिकाणीं असलेलें द्वैत हें 'सत्' शब्दाच्या ज्ञानानें निरसन होण्याकरितां देवांनीं 'सत्' शब्दाची योजना केली आहे. ७७ तर ॐकार व तत्कार यांच्या उच्चारानें केलेलें कर्म ब्रह्मस्वरूपी होतें, त्याला प्रशस्त कर्म असें म्हणतात. ७८ प्रशस्त कर्मांचे ठिकाणीं 'सत्' शब्दाचा उपयोग करतात, तो ऐकण्याजोगा आहे; तो सांगतो. ७९

'सत्' या ब्रह्माच्या नांवाची योजना ज्ञानी हे अस्तित्व आणि चांगलेपणा दाखविण्याकरितां करितात. तसेंच, पार्था, शुभ कर्म दाखविण्यालाही 'सत्' हा शब्द योजीत असतात. ॥ २६ ॥

तर या सत् शब्दानें असद्रूपी मिथ्या नाणें आटून सत्तेचें व्यंगरहित स्वरूप दृष्टीस पडतें. ३८० जें 'सत्' कोणत्याही कालीं अथवा कोणत्याही देशांत वस्तुशिवाय इतरासारखें होत नाही, व वेदही आत्मस्वरूपी असतें; ८१ जें जें सर्व दृश्यमान जगत्, त्याचा मिथ्या मास ज्या 'सत्' शब्दाच्या आभासीं नाहीसा होऊन जें आत्मस्वरूपी मिळतें, ८२ त्या या 'सत्' शब्दाच्या योगानें सर्वात्मक ब्रह्मरूपी झालेलें जें प्रशस्त कर्म, तें कर्म करणाराचें द्वैत फेडून ऐक्यास नेतें. ८३ तर ॐकार व तत्कार यांच्या योगानें कर्म ब्रह्माकार होतें, हेंही म्हणणें 'सत्' शब्दाच्या प्रकाशानें नाहीसें होतें. ८४ याप्रमाणें ही 'सत्' शब्दाची अंतर्गत व्यवस्था समजा, असें श्रीरंग म्हणाले. [ज्ञानेश्वर म्हणतात:—] मी म्हणत नाही हो! ८५ मीच म्हणतो असें जर म्हटलें, तर श्रीरंगाचे ठिकाणीं द्वैताचा भाव उत्पन्न होऊन उपेपणा येतो; म्हणून हें देवांचेंच म्हणणें आहे. ८६ आतां 'सत्' शब्द हा दुसऱ्या तऱ्हेनें सात्त्विक कर्मांवर उपकार करतो, तो ऐक. ८७ तर सत्कर्म यथाविधि उत्तम प्रकारें चालवीं असता त्यांत एसाद्या बाजूनें जेव्हां उपेपणा येतो, ८८ तेव्हां, शरीराचा एसादा अवयव कमी असला म्हणजे जसे शरीराचे व्यापार थांबतात, किंवा रथाचा एसादा भाग कमी झाल्यावर रथाची गति जशी कमी होते, ८९ तसें कर्म सत् (उत्तम) कर्म, त्या ज्या वेळीं एसाद्याच गुणाच्या अमारी ते असत होते, ९० तेव्हां ॐकार व तत्कार यांच्या

सावाविका हा चांगी परी । सच्छब्दु कर्मा करी ।
जीर्णोद्धार ॥९१॥ तें असतपण फेडी । आणी सद्भा-
वाचिये रुढी । निजसत्त्वाचिये प्रौढी । सच्छब्दु हा
॥९२॥ विद्यावैभवं जैसं रोगिया । कां सावावो ये
मंगळिया । सच्छब्दु कर्मा मंगळिया । तैसा जाण
॥९३॥ अथवा काहीं प्रमाँदें । कर्म आपुळिये म
र्यादें । चुकोनि पडे निषिद्धे । वाटे हन ॥९४॥
चाकतयाचि मायुं सांडे । पाराजिवाचि अखें पडे ।
रांदाटीमाजि न घडे । काइ काइ ॥९५॥ म्हणौनि
तैसी कर्मा । रामर्से सांडे सीमा । असाधुत्वाचिया
दुर्नामा । येवों पाहे जें ॥९६॥ तेथ गा हा सच्छब्दु ।
कुंरां^१ वोहींपरीस प्रबुद्ध । प्रयोजिका करी साधुं ।
कर्मांत यया ॥९७॥ कोहा परिसाची घृष्टी । वोहका
गंगेची भेटी । कां मृता जैसी वृष्टी । पीयूषाची
॥९८॥ पै असाधुकर्मा तैसा । सच्छब्दुप्रयोगु वी-
रेखा । हें असो गौरवुचि ऐसा । नामाचा यया
॥९९॥ बेऊनि येथिचें वर्म । जें विचारिसी हें नाम ।
तें केवळ हेंचि ब्रह्म । जाणसी तूं ॥१००॥ पाहें पां
आंतस्तत् ऐसें । हें बोलणें तेथ नेतसे । जेथुनि
कां हें प्रकाशें । दृश्यजात ॥१०१॥ तें तंव निर्विशिष्ट ।
परब्रह्म चोखट । तयाचें हें आंतुर्वट । व्यंजक नाम
॥१०२॥ परि आश्रयो आकाशा । आकाशाचि कां जैसा ।
या नामा नामीं आश्रयो तैसा । अभेदु असे ॥१०३॥
उद्दयिका आकाशा । रवीचि रवीतें प्रकाश । हे ना-
मव्यक्ती तैसी । ब्रह्मचि करी ॥१०४॥ म्हणौनि व्यक्षर
हें नाम । नव्हे जाण केवळ ब्रह्म । यालागीं कर्म ।
जें जें कीजे ॥१०५॥

यद्धे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥

अन्वय—कर्म, दाने च तपसि या स्थितिः सा सत्
इति उच्यते; च तदर्थीयं यत् कर्म, तत् सत् इति अभि-
धीयते एव. ॥२७॥

१ सहाय शालेका. २ जापल्या तेजाच्या. ३ बळानें. ४
शक्ति. ५ दाडगार्हने. ६ अम. ७ व्यवहार. ८ अविचारानें.
९ निषिद्ध कर्माच्या. १० उद्धार व तत्कार. ११ दाता. १२
चांगळें. १३ घर्षण. १४ अमृताची १५ अपरिच्छिन्न. १६

ते याग अथवा दानें । तपादिकेंही गहणें । तिथें
निफजतु कां न्यून । होऊनि ठातु ॥ ६ ॥ परि
परिसाचा^१ वरकेंलीं । नाहीं चोखाकिडाची बोली ।
तैसीं ब्रह्मीं अप्रतितां केलीं । ब्रह्मचि होती ॥ ७ ॥ उ-
गिया पुरवाची परी । जुरेचि तेथ अवधारीं । निवडूं न
येती सागरीं । जैसिया नदी ॥ ८ ॥ एवं पार्था तुजप्रती ।
ब्रह्मनामाची हे शक्ती । सांगितली वपपत्ती । बो-
लसा गा ॥ ९ ॥ आणि येकें काहीं अक्षरा । वेगळवेगळा
वीरा । विनियोगु नागरीं । बोळिकों रीती ॥ १० ॥
एव ऐसें सुमहिम । म्हणौनि हें ब्रह्मनाम । आतां
जाणितकें कीं सुवर्म । राया तुवा ॥ ११ ॥ तरी ये-
थुनि याचि अद्धा । उपलविकीं ही सर्वदा । जयाचें
जाळें बंधा । बरों नेदी ॥ १२ ॥ जिये कर्मी हा प्रयोगु ।
अनुष्ठिजे सद्विनियोगु । तेथ अनुष्ठिका सांगु । वेदुचि
तो ॥ १३ ॥

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

अन्वय—पार्थ, अश्रद्धया हुतं, दत्तं, तपः तप्तं च यत्
कृतं, तत् असत् इति उच्यते. तत् प्रेत्य च इहापि [फल-
प्रदं] नो [भवति]. ॥२८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धाव्यवहारायोगो
नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

ना सांढूनि हे सोये^१ । मोडूनि अद्धेची बाहे^२ ।
दुराग्रहाची औंथे । वाढऊनियां ॥ १४ ॥ मग अश्रद्धे
कोडी कीजे । रत्नें भरोनि पृथ्वी दीजे । एकागुष्टीही
तपिजे । तपसाहलीं ॥ १५ ॥ जळाशर्योचिनि नावें ।
समुद्रही कीजती नवे । परि किंबहुना आववें । वृ-
थाचि तें ॥ १६ ॥ खडकावरी वर्षकें । जैसें अस्मीं
हवन केलें । कां खंव दीधकें । साजळिये ॥ १७ ॥
नातारि जैसें चढकणों । गगन हाणीतके अर्जुना ।
तैसा समारंभु^३ झुंणा । गेळाचि तो ॥ १८ ॥ घाणा
गाळिके गुंडे । तेथ तेक ना पेंढी जोडे । तैसें दुरिद्र

अंतर्गत. १७ दर्शक. १८ कसोटीत. १९ चांगळी. २०
डेवळीस; विस्तारलीस २१ मार्ग. २२ हात; आश्रय. २३
प्रावर्य. २४ तळाव. वगैरेंच्या. २५ थप्पड. २६ फुकट;
व्यर्थ.

साहाय्याने 'सत्' शब्द हा त्या व्यंग कर्माचा उत्तम प्रकारे जीर्णोद्धार करतो; ९१ आणि आपल्या तेजाचे जोराने कर्मांचे व्यंग नाहीसे करून त्यास सद्भाव्याच्या योग्यतेस आणतो. ९२ दिव्य औषध जसे रोग्याला बरे करतें, किंवा एखाद्याचा पराजय झाला असता त्यास सासू मिळाल्यावर जशी दुष्पट शांति येते, तसा 'सत्' हा शब्द व्यंग कर्माचा न्यूनपणा नाहींसा करतो असे समज. ९३ अथवा कांहीं प्रमादानें कर्म आपली मर्यादा सोडून जर निषिद्ध मार्गानें गेलें; ९४ चालणारा आहे तोच मार्ग चुकतो, आणि परीक्षकालाच भ्रम होतो; तर व्यवहारांत काय काय होत नाहीं? ९५ म्हणून, तशी कर्माची अविचारानें मर्यादा सोडून त्याला जर निषिद्ध कर्मांचे वाईट नांव प्राप्त झालें, ९६ तर दोहोंपेक्षा ज्ञाता असा जो हा 'सत्' शब्द, त्याची योजना केली असता हा वाईट कर्मांचे चांगले कर्म करितो. ९७ लोखंडाला जसे परिसाचें धर्षण, ओढ्यास जशी गंगेची भेट, अथवा मेलेल्या मनुष्यास जशी अमृताची वृष्टि, ९८ तसा, हे वीरेशा, असत्कर्मांला 'सत्' हा शब्दाचा प्रयोग होय. फार काय सांगवें? 'सत्' या नामाचा महिमाच असा आहे. ९९ अशा रीतीने सत् शब्दाचें वर्म जाणून घेऊन जेव्हां तू त्या नामाच, उच्चार करशील, तेव्हां हेंच केवळ ब्रह्म आहे, असे तुला समजेल. १०० हें पहा-ॐ नत्सत् हीं असों समुत्सूत त्या ठिकाणीं नेतात, कीं ज्या ब्रह्मापासून दृष्टिगोचर सर्व पदार्थ प्रकाशमान होतात. १ तें परब्रह्म स्वच्छ असून अवरिजिन्न आहे; व ॐ नत्सत् हें त्याचें अंतर्गत दर्शक नाम आहे. २ परंतु आकाशाला जसा आकाशाचाच आश्रय आहे, तसा ॐ नत्सत् या अक्षरांना ब्रह्माचाच आश्रय आहे. ३ आकाशांत उद्य पावण्यावर सूर्यच सूर्याला प्रकाशित करितो, त्याप्रमाणें या नांवाचे उच्चारानेवर ब्रह्माची प्राप्ति होते. ४ म्हणून हें व्यसरी नांव नसून केवळ ब्रह्म आहे असे समज; आणि याभीक्ष्ये जें जें कर्म तू करशील, ५

यज्ञ, दान व तप यांमध्ये तत्पर असणें

याला 'सत्' म्हणतात, आणि त्यांच्यासाठीं केलेले जें कर्म, त्यालाही सत् असेच म्हणतात. ॥२७॥

आणि त्या कर्मांमध्ये आरंभीच कांहीं व्यंग उत्पन्न होवो, किंवा तीं आरंभूनही अपूर्ण राहोत; यज्ञ, दान, किंवा गहन तपें असोत, ६ पण परिसाच्या स्वभावानें झालेल्या सोन्याच्या कसोट्यांत उत्तम किंवा द्विपकट ह्याची भासही नसते, त्याप्रमाणें केलेलीं कर्म ब्रह्मापण केली असतां ब्रह्मरूपच होतात. ७ आणि ज्याप्रमाणें समुद्रांमध्ये नद्या निवडतां येत नाहींत, त्याप्रमाणें त्या कर्मांच्या ठिकाणीं पूर्णापूर्ण (उत्तम किंवा निषिद्ध) हा भेद उरत नाहीं, समजलास? ८ याप्रमाणें, हे ज्ञानवंता अर्जुना, ब्रह्मनामाची शांति तुला दक्षांत पूर्वक उघड करून सांगितली; ९ आणि, हे वीरा, ब्रह्मनामाच्या एकेक अक्षराचीही निरनिराळी व्यवस्था तुला चांगल्या रीतीनें सांगितली. १० याप्रमाणें, अर्जुना, ब्रह्मनामाची ही अशी थोरली आहे हें वर्म तुला समजलें ना? ११ तर बापुडें नेहमीं याच नामावर श्रद्धा ठेवलीस, तर जन्मबधनापासून तू मुक्त होशील. १२ जें कर्म करतांना या शब्दाचा उत्तम रीतीनें उपयोग करण्यांत येईल, तें कर्म पूर्ण होऊन वेदरूपीच होईल. १३

पार्था, श्रद्धेवांचून केलेलें यज्ञ, दान, तप आणि कोणतेंही कर्म याला 'असत्' असें म्हणतात. तें परलोकीं फलप्रद होत नाहीं, व या लोकींही फलप्रद होत नाहीं. ॥ २८ ॥

अथवा हा मार्ग सोडून, श्रद्धा नाहींशी करून व दुराग्रहाचें बल वाढवून १४ मग कोट्यवधि अन्न मेघ यज्ञ केले, सर्व पृथ्वी रत्नांनीं भरून दान दिली, एक अंगुष्ठावर उभें राहून सहस्रावधि वर्षें तपश्चर्या केली, १५ आणि जलाशयांप्रमाणें झोड्या पाण्याचा समुद्र बांधला, तरी तें सर्व व्यर्थ होय. १६ सहकावर वृष्टि व्हावी, किंवा मरणांत आहुति द्यावी, अथवा सावलीस आलिंगन द्यावें, १७ किंवा, अर्जुना, अज्ञानास चढकन मारावी, त्याप्रमाणें हे सर्व समाधान फुकट जातात १८ पाण्यांत जर गोटे पाडून पावसांत तर त्यापासून तेव्हा अथवा पेंड प्राप्त होत नाहीं; असा

लेवहें । ठेकेनि जाणीं ॥१९॥ गांठी बांधली सावरी ।
 येथ अथवा पैकलीरी । न सरोनि जैसी मारी । उप-
 वाली या ॥२०॥ तैसें कर्मजातें तें । नाहीं ऐहि-
 कीचें भोगें । तेथ परत्र तें कवणें । अपेक्षावें ॥२१॥
 म्हणौनि ज्ञाननामश्रदा । सांडूनि कीजे जो धांदा । हें
 असो सिंगु लुसधा । दृष्टादृष्टी तो ॥२२॥ ऐसें कलुषकै-
 रिकेसरी । त्रितापतिभिर्नितमारी । श्रीवर वीर नरहरी ।
 बोकिकें तें २३ तेथ निजानंदा बहुवसा । माजि अजुंनु
 तो सहसा । हरपका चंद्र जैसा । चांदिणेनि ॥२४॥ अहो
 संव्रासु हा वाणिर्था । मापें नारांथांचिया आणिया ।
 सुनि माप वे मर्वणिथा । जीविंलेंसी ॥२५॥ ऐसिया
 समर्थी कर्कळें । भोगीजत स्वानंदराज्य कैसें । आजि
 भाग्योदयो हा नसे । आणिके ठाई ॥२६॥ संजयो
 म्हणे कौरवराया । गुणा रिझों ये रिपूचिया । आणि
 गुरही हा आमुचिया । सुखाचा येथ ॥२७॥ हा न

पुसता हे घोटी । तरी देव कां सोचिजे गांठी । तरी
 कैसेनि आम्हां भेटी । परमाथेंसी ॥ २८ ॥ दोसों
 अज्ञानाच्या आंधारा । दोसंतीस जन्मवाहरी । लों
 आत्मप्रकाशमंदिरा । आंनु आणिकें ॥ २९ ॥ येवढा
 आम्हां तुम्हां थोर । केला येणें उपकार । म्हणौनि
 हा व्याससहोदर । गुरुवें होय ॥ ३० ॥ तोबिचि
 संजयो म्हणे चित्ती । हा अतिशयो या नृपती ।
 खुपेक म्हणौनि किती । बोलत असों ॥ ३१ ॥ ऐसी
 हे बोकी सोडिली । मग येरीचि गोटी आदरिची ।
 जे पार्थें कां पुसिकी । श्रीकृष्णातें ॥ ३२ ॥ याचें जैसें
 कां करणें । तैसें मीही करीन बोलणें । ऐकिजो ज्ञान-
 देवो म्हणे । निवृत्तीचा ॥ ३३ ॥

इति श्रीज्ञानदेवविरचितायां भावार्थदीपिकायां
 सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ श्लोक २८,
 ओंवा ४३३.

१ शीण. २ इहलोकी ३ पातकरूपी इत्तीचा नाश
 करणारा सिंह. ४ आध्यात्मिक ताप, आधिदैविक ताप आधि-
 भौतिक ताप पतद्रुपी अंधकाराचा नाश करणारा सूर्य.

५ निमग्न झालेला. ६ वाणी. ७ वाणाच्या. ८ मोजणी.
 ९ दुर्घट. १० प्रीति उत्पन्न होते. ११ करीत. १२
 येरझारा. १३ बंधु

प्रमाणें, या गोष्टीपासून दुरिद्रच प्राप्त होणार ! १९ पदरांत स्नापरसुटी बांधून या देशांत अथवा दुसऱ्या देशांत गेलें तरी जशी ती जवळची नाहीशी न होतां उपाशी मारते, २० तसें त्या सर्व कर्मांचे आचरणापासून इहलोकीं सुख मिळत नाही, मग परलोकच्या सुखाची इच्छा कशास करावी ? २१ म्हणून ब्रह्माचे ठिकाणी श्रद्धा न ठेवतां (ब्रह्मार्पण न करतां) जें कर्म करावें, त्यांत कांहीं अर्थ नाही;—तो इहपरलोकीं केवळ शीण होय ! २२ असें पातकगजार्च सिद्ध, त्रितापरूपी अधकाराचा सूर्य, लक्ष्मीपति व सर्व वीरामध्ये श्रेष्ठ असा जो श्री-रुण्ण परमात्मा, तो बोलला. २३ तेव्हा, आत्मान-दांत निमग्न झालेला अर्जुन हा पौर्णिमेच्या चांद-ण्यानें चंद्र हारपला जातो तसा हारपला. (मार्गे पडला.) २४ अहो, संग्राम हा केवळ वाणां असून बाणांचीं टोंकें हीं च ग्याचीं मापें होत, त्यांनी जीवि-ताचें जणू काय मापच घेतो आहे, २५ अशा दुर्घट प्रसंगीं आत्मानदाचे भरांत अर्जुन कसा निमग्न झाला आहे ! आज ह्याच्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणाचें भाग्य

उदयास आलेलें दिसत नाही ! २६ संजय म्हणतो—हे कौरवेंवरा धृतराष्ट्रा, शत्रूचे (अर्जुनाचे) गुण पाहून प्रीति उत्पन्न होते, आणि आमच्या सुखमासीला ह्याच शत्रू गुरु (कारण) झाला आहे. २७ जर ह्यानें ही गोष्ट विचारली नसती, तर देवांनीं आपलें दूद्रत कशाळा सांगितलें अमर्ते ! व आम्हांस परमार्थाची भेट तरी कशी झाली असती ! २८ अज्ञानरूपी अधकारांत जन्ममरणांच्या धेरशारा करीत पडलों होतो, तों आत्म-प्रकाशरूपी मंदिरांत मला आणून सोडलें. २९ एवढा माझ्यावर व तुझ्यावर उपकार केला आहे, म्हणून हा व्यासाप्रमाणेंच आमचा गुरु झाला. ३० इतक्यांत संजय आपले मनांत म्हणाला कीं, मीं जी अर्जुनाची अतिशय स्तुति केली, ती धृतराष्ट्रास सहन होणार नाही; तेव्हा आतां फार बोलूं नये ३१ या-प्रमाणें संजयानें ही गोष्ट सोडून, अर्जुनानें श्रीरुण्णास दुमगीच गोष्ट विचारली ती सांगण्यास आरंभ केला. ३२ निवृत्तिदास ज्ञानदेव म्हणतातः—ह्यानें जशी आपली गोष्ट फिराविली, तशी मीही सांगितों, ती ऐक. ३३

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अठरावा.

जयजय देव निर्मल । निजजनाखिलमंगल । ज
मजरीजलदजाळ- । प्रभंजन ॥ १ ॥ जयजय देव
प्रबळ । विद्वलितामंगलकुल । निगसागमद्रुमफल ।
फलप्रद ॥ २ ॥ जयजय देव सकल । विगतविषयव
त्सल । कलितकालकौतुहल । कलातीत ॥ ३ ॥ जय
जय देव निश्चल । चलचित्तपानतुंदल । जगदुन्मी
लनाविरल । कलिप्रिय ॥ ४ ॥ जयजय देव निखल ।
स्फुरदुन्मीनदबहल । नित्यनिरस्ताखिलमल । मूल
भूत ॥ ५ ॥ जयजय देव स्वप्रभ । जगदुन्मीनमनम ।
भुवनोन्मीनवारमस्तम । भवध्वंस ॥ ६ ॥ जयजय देव
विशुद्ध । विदुदयोर्धनद्विरद । शमदुन्मीनमद ।
दयार्णव ॥ ७ ॥ जयजय देवैकरूप । अतिकृतकंदर्प
सर्पद्वर्प । भक्तभाषेभुवनदीप । तापापह ॥ ८ ॥ जय-
जय देव अद्वितीय । परिणतोपरमैकप्रिय । निजजन-
जित भजनिय । गार्गागम्य ॥ ९ ॥ जयजय देव श्री-
गुरो । अकल्पबाह्यकल्पतरो । स्वसंविदुन्मीनजप्ररो- ।
हणार्धनी ॥ १० ॥ हे काय एकेक ऐसैस । नानापरि-
भाषाबंध । स्तोत्र करुं तुजोदेश । निर्विशेष ॥ ११ ॥
जिहीं विशेषणी विशेषिजे^{३३} । ते दृश्य नव्हे रूप दुसरे ।

१ आपल्या भक्तांचे सर्वथेव मंगल करणारे. २ जन्म-
वार्धक्यरुपी मेधाचा. ३ नाश करणारा वायु. ४ दुःखाचा
समूळ नाश करणारे. ५ वेदशास्त्ररुपी वृक्षाचे फळ. ६
विषयांचा त्याग करणारावर कृपा करणारे. ७ नाश कर-
णाऱ्या कालाच्या कोडेस कोडेने कारण जाह्यांत. ८ चंचल
चित्ताच्या प्राशनाने दोड वाढले आहे. ९ वरचेवर जग
उत्पन्न करून. १० क्रिया करण्याची आवड आहे. ११
आनंदाच्या स्फुटी देणारे. १२ सर्व पापांचे नित्य निरसन
करणारे. १३ स्वयंप्रकाश. १४ जगदप मेधाचे धारण कर-
णारे आकाश. १५ जगदप उत्पत्तीचे मूलस्तंभ. १६ स-
साराचा नाश करणारे. १७ उपाधिरहित. १८ विद्यारुपी
बापेचा नाश करणारे हत्ती. १९ काममदाचा शमदमे-

हे जाण मी म्हणोनि लाजे । वानर्णो हरी ॥ १२ ॥
परी मर्यादेचा सागर । हा तवचि तथा डोंगर ।
जंव न देखे सुधारके । उदया आला ॥ १३ ॥ सोम
कांतु निजनिर्झरी । चंद्रा अर्धादिक न करी । ते
तोचि अवधारी । करवी कीं जी ॥ १४ ॥ नेणों कैसी
वसंतसंगे । अवधितिया वृक्षाचीं अंगे । फुटती ते
तयाही जोगे । धरणे नोहे ॥ १५ ॥ पौष्पिनी रवि-
किरण । लाहे मग लाजे कवण । कां जळे शिवतळे
कवण । आंग भुळे ॥ १६ ॥ तैसा तूतें जेथ मी स्मरे
तेथ मीपण मी विसरे । मग जांकेळिका ठेकरे । तृप्त
जैसा ॥ १७ ॥ मज तुवां जी केलें तैसे । माझे
मीपण दवडुनि देशे । स्तुतिमिषेच पां पिसे ।
बांधले वाचे ॥ १८ ॥ ना येहवीं तरी आठवी । रा-
होनि स्तुति जें करावी । ते गुणागुनिया धरावी ।
सरोभरी कीं ॥ १९ ॥ तरी तूं जी एकरसाचे किंग ।
केवि करुं गुणागुणीं विभाग । मोतीं फोडोनि सां-
धितां चांग । कीं तैसेचि भले ॥ २० ॥ आणि बाप तूं
माथ । इहीं बोळीं ना स्तुति होय । डिंभोर्पाधिक
आहे । विटालु तेथे ॥ २१ ॥ जी जालेनि पाइके

करून नाश करणारे. २० दयेचे समुद्र. २१ कामरुपी
सर्पांचे गर्वाचा तिरस्कार करणारे. २२ भाविक भक्तांचे
चित्तरुपी मदिरातीक्ष दीप. २३ ससाररुपी तापाचा नाश
करणारे. २४ पूर्ण नम्र झालेल्या मनुष्यावर प्रेम करणारे.
२५ भक्ताधीन. २६ भजनास योग्य. २७ मायेस अगम्य.
२८ कल्पनातीत वस्तूचे कल्पतरु. २९ आपल्या ज्ञानवृक्षा-
च्या बीजाचे उत्पत्तिस्थान. ३० अनेक प्रकारच्या प्रत्य-
यांनी. ३१ तुझ्या उद्देशाने. ३२ विशेषणयोग्य नाही अशा.
३३ स्तुति करावी. ३४ वर्णन करण्यास. ३५ कौकिक.
६ चंद्र. ३७ सूर्यविकासिनी कमळ. ३८ व्यापको. ३९
आठवणीने. ४० निवड. ४१ ठेकराच्या उपायीचा.

ज्ञानेश्वरी.

अध्याय अठरावा.

हे देवा, तुम्ही निर्मळ असून आपल्या भक्तांचे सर्व-
थीव मंगल करणारे आहात; आणि जन्म व बार्धक्य
एतद्गुपी मेघांचा नाश करणारे वायुच आहात. तुमचा
जयजयकार असो. १ देवा, तुम्ही सर्वांत बलवान
असून दुःखाचा समूळ नाश करणारे आहात, व वेद व
शास्त्ररूपी वृक्षांचे फल असून लाभदायक आहात.
तुमचा जयजयकार असो. २ देवा, तुम्ही संपूर्ण असून,
ज्यांनीं विषयांचा त्याग केला आहे त्यांच्यावर कृपा
करणारे आहात, व लीलें कालाच्या काडस आपण
कारण असून कलातीत असे पूर्ण आहात. तुमचा
जयजयकार असो. ३ देवा, तुम्ही अचल असून
चंचल चित्ताच्या प्राशनाने तुमचे दौंद वाढले आहे,
आणि वरचेवर जग उत्पन्न करून क्रिया करण्याची
तुम्हांस आवड आहे. तुमचा जयजयकार असो. ४
देवा, तुमचे रूप निवळ शुद्ध असून तुम्ही आनंदाळा
स्फूर्ति देणारे व सर्व पापांचे नित्य नाश करणारे
आहात, व सर्व जगास कारणीभूत आहात. तुमचा
जयजयकार असो. ५ हे देवा, तुम्ही स्वयंप्रकाश आहात,
व जगद्रूप मेघांचे धारण करणारे आकाशच आहात;
तमेंच जगद्रूप उत्पत्तीचे मूलस्तंभ असून ससाराचा
नाश करणारे आहात, तुमचा जयजयकार असो. ६ हे
देवा, तुम्ही उपाधिरहित आहात, व विद्यारूपी बागेचा
नाश करणारे हत्तीच आहात, आणि शमदमेंकरून
काममदाचा नाश करणारे व दयेचे समुद्रच आहात.
तुमचा जयजयकार असो. ७ हे देवा, तुमचे एकच
रूप असून तुम्ही कामरूपी सर्पांच्या गर्बांचा तिरस्कार
करणारे आहात, व भाविक भक्तांचे चित्तरूपी मंदिरातीळ
दीप आहात, आणि संसारतापाचा नाश करणारे आहात.
तुमचा जयजयकार असो. ८ हे देवा, तुमचे रूप
अद्वितीय असून तुम्ही पूर्ण नव्हा शालेल्या मनुष्यावर
प्रेम करणारे आहात, व भक्ताधीन असून भजनास
योग्य व मायेस अगम्य आहात. तुमचा जयजयकार

असो. ९ हे देवा गुहाराया, तुम्ही कल्पनातीत वस्तूचे
कल्पवृक्षच आहात, व आपल्या ज्ञानवृक्षाच्या बीजांचे
उत्पत्तिस्थान आहात. तुमचा जयजयकार असो. १०
याप्रमाणे अनेक प्रकारच्या प्रत्ययांनीं विशेषणें देण्यास
योग्य नाहीत असे जे तुम्हां, त्या तुमची स्तुति किती
करू ! ११ ज्या विशेषणांनीं तुमची स्तुति करावी, तें
तुमचे स्पष्ट रूप नव्हे. हें मी जाणतो. म्हणून तुमचे
वर्णन करण्यास मला लाज वाटते. १२ परंतु समुद्राला
मर्यादा आहे, असा जो त्याचा लौकिक आहे, तो
जोपर्यंत चंद्र उगवला नाही तोपर्यंतच ! १३
सौमकांत माणि हा आपल्या स्वतःच्या उदकाने चंद्रा-
स अर्घ्य देत नाही; तर चंद्रच त्याजकडून तें करवितो.
१४ वसंत ऋतु सुरू झाल्याबरोबर वृक्षास एकदम-
पालवी कशी फुटते हें समजत नाही, त्याचप्रमाणे मा-
झी स्थिति झाली असें कां समजू नये ! १५ सूर्यविका-
सिनी कमल सूर्यकिरण पडतांक्षणींच लज्जा सोडून
प्रफुल्लित होते, किंवा मीठ पाण्यांत घातल्यावर असें
तद्रूप होते, १६ तसा जेव्हां मी तुमचे स्मरण करतो,
तेव्हां आपले स्वरूप विसरून जातो. मग, भोजनापासून
तृप्त झालेला मनुष्य जसा ढेंकरावर ढेंकरा देतो,
१७ तसें, हे प्रभो, माझे मीपण विसरून जाऊन तुम-
ची स्तुति करण्याचे वेद माझे बाजेस लागले आहे,
अशी माझी स्थिति तुमचेमुळे झाली आहे. १८ किंवा
जर मी आपल्या आठवणीनें स्तुति करावी, तर तुमचे
गुण व अवगुण यांची निवड केली पाहिजे. १९ तर,
हे प्रभो, तुम्हा एकरसाचेच बनलेले लिंग आहां, त्या
आपले ठिकाणीं गुण व अवगुण यांची निवड कशी
करूं ? हे पहा-मोती फोडून तें साधीत वसण्यापेक्षा तें
न फोडलेलेच बरे नव्हे काय ? २० आणि तुम्ही माय-
बाप आहां असें म्हटले, तर या बोलण्यानें स्तुति तर
होणार नाहीच, पण माझ्या लेंकुरवणाच्या उपाधीनें
आपल्याला विटाळ लागतो. (कमीपणा येतो.) २१
मी तुमचा चाकर होईन असें म्हटले, तर तुम्हांस

आळें । तें गोसावीपणें केविं जोळें । ऐसें उपाधी व.
 शिटकें । काय वर्णू ॥२२॥ जरी आत्मो तू एकसरा ।
 हेंही म्हणतां दातारा । तरी आंतुळें तू बाहेरा । घा-
 पतासी ॥२३॥ म्हणूनि सत्यचि तुजलागां । स्तुतां
 न देखों जी जरीं । मौनावाचूनि केंणे आंगीं । सु-
 क्षीर्ण मा ॥२४॥ स्तुति काहीं न बोलजें । पूजा
 काहीं न करणें । सखिधी काहीं न होणें । तुझ्या
 ठायीं ॥२५॥ तरी जितकें जेसें भुकी । पिसें आलापु
 घाकी । तैसें वानू तें मासकी । उपसाहावे तुजी ॥२६॥
 आतां गीतार्थाची मुक्तमुंदी । लावी माक्षिये वा-
 ङ्मुदी । जे माने हे सभासदी । सजनांच्या
 ॥२७॥ तेथ म्हणितकें श्रोनिवृत्तां । नको हें पुढत-
 पुढती । परिसां कोहा घुंटी किती । वेळवेळां कांजे
 या ॥२८॥ संव विनवी ज्ञानदेवो । म्हणे हो कां जी
 पैसाचो । तरी अवधान देतु देवो । ग्रंथा आतां
 ॥२९॥ जी गीतारत्नप्रासादींचा । कळसु अर्थचिंता-
 मणीचा । सर्व गीतादर्शनाचा । पाठाऊं जो ॥३०॥
 लोकीं तरी आधीं ऐसें । जे ठुळुनि कळसु दिसे ।
 आणी भेटाचि हातेंवसे । देवतेची तिये ॥३१॥ तैसें-
 चि एथही आहे । जे एकेचि येणें अध्यायें । आघ-
 वाचि दृष्ट होवे । गीतार्थसु हा ॥३२॥ मी कळसु
 याचि कारणें । अठरावा अध्यायो म्हणें । सर्वांका
 बाईराणें । गीताप्रासादा ॥३३॥ नोहे कळसापरतें
 काहीं । प्रासादीं काम नाहीं । तें सांगतसे गीता ही ।
 संपळेपणें ॥३४॥ व्यासु सहजें सूत्री बंकी । तें
 निगमैरत्नाचळीं । उपनिषदार्थाची मोळी- । माजी
 कांठिकी ॥३५॥ तेथ त्रिवर्गाचा अनुकार्हे । ओढेंक
 निघाळा ओ अपाह । तो महाभारतप्रकार्हे । ओ-

वता केला ॥३६॥ माजीं आत्मज्ञानाचें एकवट ।
 दळेंवाढे झाडूनि चोखट । वडिलें पार्थिवकुंड । सं-
 वाद कुसरी ॥३७॥ निवृत्तिसुख सोडवणिये । सर्व-
 शास्त्रार्थ पुरवणिये । ओवी साधिका मांडणिया ।
 मोक्षरेखेची ॥३८॥ ऐसेनि करितां हमारा । पंधरा
 अध्यायांत पंधरा । भूमी निर्वाळकिये पुरा । प्रा-
 सादु जाहला ॥३९॥ उपरि सोळावा अध्यावो । तो
 ग्रीवें घंटेचा आबो । ससदश्रुतोचि ठावो । पढर्धा-
 णिये ॥४०॥ तयाहीवरी अष्टादश्रु । तो अपैसा मां-
 डला कळसु । उपरि गीतादिर्की व्यासु । ध्वजें ला-
 गला ॥४१॥ म्हणोनि मागळि जे अध्याव । ते च-
 हते भूमीचे आय । तयांचें पुरें दाविताहे । आपुल्या
 आंगीं ॥४२॥ जालया कामा नाहीं चोरी । ते क-
 लसें होय उजरी । तेविं अष्टादश्रु विवरी । साधंत
 गीता ॥४३॥ ऐसा व्यासें विद्वांणिये । गीताप्रासादु
 जोडणिये । आणूनि राखिके प्राणिये । नानापरी
 ॥४४॥ एक प्रदक्षिणा जपाचिये । बाहेरोनि करिती
 यया । एक ते श्रवणमिषें लावा । सेवित्ती ययाची
 ॥४५॥ एक ते अवधानाचा पुरा । विदर्पोड मी-
 तरां । घेऊनि रिघती गाभारां । अर्थज्ञानाच्या ॥४६॥
 ते निजबोधें उराउरी । भेटवी आत्मया श्रीहरी ।
 परी मोक्षप्रासादीं सैरी । सर्वाही आधीं ॥४७॥ सम-
 र्थाचिजे पंक्तिभोजन । तळिण्या वरिल्या एकचि
 पकाजें । तेविं श्रवणें अर्थें पठणें । मोक्षुचि लाभे
 ॥४८॥ ऐसा गीता वैष्णवप्रासादु । अठरावा अ-
 ध्याय कळसु विर्बाडु । म्यां म्हणितला हा भेदु
 जाणोनिया ॥४९॥ आतां ससदशापाठीं । अध्याय
 कैसेनि वठी । तो संबंजु सांगों दिडी । दिसे तैसा
 ॥५०॥ कां गंगाधमुना उदक । बोटबगें वेगळिक ।

१ धनीपणा. २ जगदात्मा. ३ एकदम. ४ अंत-
 र्यांमिणा. ५ काढणें. ६ वाळतां येत नाहींत. ७
 वेगळेपणानें न करणें. ८ बढवट. ९ स्पष्ट क-
 रण्याची मुद्रा. १० वर्षण. ११ प्रसाद. १२ देवालय.
 १३ मोषक. १४ प्राप्त होते. १५ गीताशास्त्र. १६ वस-
 विष्णू. १७ श्रवणमिषासांगी. १८ सूत्रें. १९ कुशळ-
 तेवें. २० वेदकपी रत्नाचा पर्वत. २१ माळ जमिनींत.

२२ खाण कावळी. २३ बर्म, अर्थ व काम. २४ भिन्न
 आकार. २५ गळगळ गोटे. २६ तट. २७ चिरे. २८
 कृष्णार्जुन. २९ चातुर्थांन. ३० ज्ञानपर. ३१ दोरी. ३२
 आखणी करून. ३३ पुरणी घालून. ३४ आय. ३५
 मर्यादेचा. ३६ स्वच्छ केलेल्या. ३७ मान; गळमणी.
 ३८ कळसाची बैठक. ३९ कुशळतेवें. ४० तयार करून.
 ४१ पाठाच्या. ४२ विडा व पैसा. ४३ योग्यता. ४४ स्पष्ट.

धनी म्हणून कसे म्हणू! अशा रीतीने, आपल्या उपा-
धीच्या योगाने उष्टे झालेले कर, त्याचे काय वर्णन
कडे! २२ हे मनो, तुम्ही जगदात्मा आहां असे जर
एकदम तुम्हाला म्हटले, तर माझ्या अंतर्गामी बास
करणान्या तुम्हाला मी बाहेर काढल्याप्रमाणे होते. २३
म्हणून, सरोसर पाहू गेले असता या जगात तुमची
स्तुति करिता येत नाही; आणि मौनाशिवाय मुमके
अंगावर इतर ढागिने चढवता येत नाहीत. २४
तर काही न बोलणे हीच आपली स्तुति, काही न
करणे हीच आपली पूजा, आणि वेगळेपणाने न उरणे
ह्याच गोष्टी तुमच्या ठिकाणी संभवतान. २५ तर
जसा एखादा मनुष्य आतिथ्युक्त होऊन वेडेपणाने
बडबड करितो, त्याच प्रकारचे माझे वर्णन आहे; तर,
हे गुहमाऊलो, त्वां तें सडन करावें. २६ आतां तुम्ही
माझ्या वाग्बुद्धीस गीतार्थ स्पष्ट करण्याची अशी मुद्रा
(शिक्षा) लावा की, जिच्या योगाने, मी सांगितलेला अर्थ
हा सज्जनांचे समेत मान्य होईल. २७ तेव्हां आनिवृत्ति
महाराज म्हणाले की, “ तू अशी बांस्वार आमची
विनंती करू नको. अरे, लोखंडाचे सुवर्ण करण्या-
करितां परिसावर तें लोखंड वरचेवर का घासावे
लागते ! ” २८ तेव्हां ज्ञानेश्वरांनीं प्रार्थना केली की,
महाराज, आपला हाच प्रसाद व्हावा की, मी जो आतां
गीतेचा अर्थ सांगणार आहे, त्याकडे देवांनीं लक्ष
द्यावे. २९ गीता ग्रंथ हे रत्नसंचित देवालय असून,
त्याचा कळस अर्थरूपी चिंतामणीचा आहे, असा की,
ज्याचे दर्शनाने गीतेच्या दर्शनाचे फळ मिळते. ३०
जगांत रुढिही अशीच आहे की, कळसाचे पुरून
दर्शन घेतले असतां देवालयांतील देवतेच्या मेढीचेच
फल प्राप्त होते. ३१ तसाच येथेही प्रकार आहे कीं
जो एकच अध्याय वाचला असतां सर्व गीताशास्त्र
वाचल्याचे श्रेय येते. ३२ याच कारणास्तव मी या अठरा-
व्या अध्यायास कळसाची उपमा दिली आहे, कीं जो
वेदव्यासानीं गीतारूपी देवालयावर बसविला आहे. ३३
देवालयावर कळस चढविल्यावर मग त्याचे जसे को-
णतेंही काम करावयाचे उरत नाही, तसेच हा अठ-
रावा अध्याय गीता संपविली असे दर्शवितो. ३४
व्यासानीं कार कुशलतेनें सुत्रे रचिलीं, त्यांनींच वेद-
रूपी रत्नाच्या पर्वतावर उपनिषदांरूपी माळ जमीनींत
झाण लाविली. ३५ त्या माळ जमीनीवर धर्म, अर्थ

व काम एतद्रूपी भिन्नभिन्न आकाराचे पुष्कळ बायक
गोटे निघाले, त्या घोड्यांचा महाभारतरूपी देवालय
मोबतीत बंधला. ३६ नंतर आत्मज्ञानरूपी एकसारखे
उत्तम चिरे रुष्णाजुनसंवादरूपी चातुर्थीने घडले. ३७
मग निवृत्तिरूपी दारिनें आक्षेपां करून व सर्व शास्त्रांचां
पुरणां घालून मोक्षमार्गादेचा आय (आकार) सा-
धला. ३८ याप्रमाणे देवालयाची रचना करितां करितां
पंधरा अध्यायांपर्यंत पंधरा थर होऊन गामान्याच्या
भित्ती हेन्यापर्यंत येऊन ठेपल्या. ३९ पुढे सोळावा
अध्याय हा गळमण्याचा आकार असून, सतरावा
अध्याय पडघाणी (कळसाची बैठक) होय. ४०
त्या पडघाणीवर अठरावा अध्यायरूपी कळस उत्तम
रीतीनें बसवून त्यावर व्यासकृत गीता हा ध्वज उभा-
रला. ४१ म्हणून, मागचे जे अध्याय, ते एकावर
एक चढते थर असून, त्यांची आपल्या योगाने पू-
र्णता झाली हे हा अठरावा अध्याय दाखवितो. ४२
कोणतेही पुरे झालेले काम चोरून न ठेवतां कळसाच्या
योगाने स्पष्ट दृष्टीस पडते, तसें अठराव्या अध्यायांत सा-
द्यंत गीतेचे वर्णन आहे. ४३ याप्रमाणे व्यासानीं कुशलतेनें
गीतारूपी देवालय तयार करून प्राणिमात्राचा नानाप्रकारें
उद्धार केला. ४४ कोणी बाहेरून प्रदक्षिणा करून जप
करतात; (गीतेचा पाठ करितात;) कोणी श्रवणरूप
छायेत देवालयाचे भित्तीस टेंकून बसतात; ४५ कोणी
अवधानरूपी विडा व पैसा घेऊन देवळाच्या अर्थज्ञान-
रूपी गामान्यांत शिरतात, ४६ ते आत्मबोधाच्या
योगाने जगदात्मा श्रोहरीची सत्वर भेट घेतात. परंतु
मोक्षरूपी देवालयांत या सर्वांची योग्यता सारस्वीच
आहे. ४७ समर्थाचे परीं मोजनास गेले असतां
पंक्ती वरच्या व झालच्या पानावर ज्याप्रमाणे एक-
सारस्वीच पक्रान्ते असतात, (पंक्तिमेद नसतो,)
त्याप्रमाणे गीता श्रवण करणारास, अर्थ जाणणारास
व पठन करणारास मोक्षच प्राप्त होतो. ४८ असो, गीता-
ग्रंथ हा विष्णूचे देवालय असून, अठरावा अध्याय
हा त्यावरील उपड कळस आहे, असा मेद मी जा-
णून बुजून केला. ४९ आतां सतराव्या अध्यायापर्यंत
सर्व अध्यायांची कशी उभारणी झाली आहे ते तु-
मच्या दृष्टीस पडेल असें समजून सांगितों. ५० प्रयत्न
गास गंगा व यमुना यांचे संगमाचे ठिकाणी उदक

दावी होकनि एक । पाणीपणें ॥५१॥ न मोडतां
दोन्ही आकार । घडिलें एक शरीर । हें अर्धनारी-
नटेश्वर । रूपीं दिसे ॥५२॥ ना ना वाढकी दिवसें ।
कळा बिंबीं पैसे । परि सिनाचे केवे जैसे । चंद्रीं
नाहीं ॥५३॥ तैसीं सिनानीं चारी पडें । श्लोक तो
श्लोकावच्छेदें । अध्यावो अध्यायभेदें । गमे कीर
॥५४॥ परी प्रमेयाची उजरी । आनान रूप न धरी ।
नाना रत्नमणीं दोरी । एकचि जैसी ॥५५॥ मोतियें
मिकोनि बहुवें । एकावेळीचा पाडु आहे । परी शोभे
रूप होये । एकचि तेथ ॥५६॥ फुलां फुलसरां केव
चडे । द्रुतीं दुजी अंगुळी न पडे । श्लोक अध्याय
तेणें पाडें । जाणावे हे ॥५७॥ सात शतें श्लोक ।
अध्यायां अठरांचे केव । परी देवो बोलिले एक । जें
हुजें नाहीं ॥५८॥ आणि म्याही न सांडोनि ते सोये ।
ग्रंथव्यक्ती केळी आहे । प्रस्तुत तेणें निवोंहें । निरूपण
आह्का ॥५९॥ तरी सतरावा अध्यावो । पावतां
पुरता ठावो । जें संपता श्लोकीं देवो । बोलिले ऐसें
॥६०॥ अर्जुना ब्रह्मनामाध्याविखीं । बुद्धि सांडूनि
आस्तिर्की । कमें किजती तितुकीं । असतें होती
॥६१॥ हा ऐकोनि देवाचा बोलु । अर्जुना आला
बोलुं । म्हणे कर्मनिष्ठां मळु । ठोबिला देखों ॥६२॥
तो अज्ञानांशु तंव बापुडा । ईश्वरुचि न देखे एवढा ।
तेथ जावेक पुढां । कां सुंसे तथा ॥६३॥ आणि रज
तमं होम्ही । गेलियावीण अद्वा सानी । ते कां लागे
अभिर्धानी । ब्रह्माविषये ॥६४॥ मग कोर्ता खेंव
देणें । कातेंबरीक भावणें । सांडीं पडे सेळणें ।
नागिणीचें तें ॥६५॥ तैसीं कमें दुवावें । तयां जन्मा-
तराची कडे । दुर्मेकींचे येवढे । कर्माभार्जी ॥६६॥
ना विपायें हें उज्जु होये । तरी ज्ञानाची योग्यता

लाहे । येहवीं येणेंचि जावे । निरंयातवा
॥६७॥ कर्मीं हा ठायवरी । आहाती बहुवा अर्ध-
सरी । आतां कर्मठां कैवारी । मोक्षाची हे ॥६८॥
तरी फिटो कर्माचा पांगु । कीजो अबचाचि त्यागु ।
आदरी जो अव्यंगु । संन्यासु हा ॥६९॥ कर्मवाचे-
ची कहीं । जेथ भयाची गोटी नाहीं । तें आत्म-
ज्ञान जिहीं । स्वाधीन होय ॥७०॥ ज्ञानाचे आ-
वाहनमंत्र । जें ज्ञानपिक तें सुक्षेत्र । ज्ञान आकर्षितें
सूत्र । तंतु जे कां ॥७१॥ ते दोनी संन्यास त्याग ।
अनुष्ठूनि सुटो जग । तरी हेंचि आतां चांग । व्यक्त
पुसों ॥७२॥ ऐसें म्हणोनि पायें । त्यागसंन्यास-
व्यवस्थे । रूप होभावया जेथें । प्रभु केला ॥७३॥
तेथ प्रत्युत्तरें बोली । श्रीकृष्णें जे चावळिकी । तथा
व्यक्ती जाली । अष्टादशा ॥७४॥ एवं जन्यजनक-
भावें । अध्यावो अध्यायातें प्रसवे । आतां ऐका
बरवें । सुसिलें जें ॥७५॥ तरि पंडुकुमरें तेणें । दे-
वाचें सरतें बोलणें । जाणोनि अंतःकरणें । कांणी
घेतकी ॥७६॥ येहवीं तत्त्वविषयीं भला । तो नि-
श्रिधु आपे कीर जाह्ला । परी देवो राहे उगोळा ।
तें साहाबेना ॥७७॥ वत्स धालेंयाही वरी । धेनू न
वैचावी दुरी । अनन्य प्रीतीची परी । ऐसी आहे
॥७८॥ तेणें कांजेंवीणही बोलवें । तें देखिलें तरी
पाहावें । भोगितां चाड दुणावे । पढियंताठायीं
॥७९॥ ऐसी प्रेमाची हे जाती । आणि पार्थ तंव
तेचि मूर्ती । म्हणूनि करुं लाहे कंती । उगेपणाची
॥८०॥ आणि संवादाचेनि मिषें । जे अर्धवहारी
वस्तु असे । ते भोगिजे कां जैसे । आरिसां रूप
॥८१॥ मग संवादु तोही पारखे । तरी भोगितां

१ अर्धाची. २ माळ. ३ माळेचा पदर. ४ सुमंध. ५
मार्थ. ६ स्पष्टीकरण. ७ समजुतीनें. ८ अद्वा. ९ व्यर्थ.
१० आनंदप्रेम. ११ दोष. १२ समजेक. १३ कडी पात्र
छेदक. १४ नाच. १५ झाला. १६ आकिणन. १७

मरणास कारण होय. १८ दुष्टधर्म. १९ नरकप्राप्ति. २०
अहचणी. २१ दैन्य. २२ कार्यकारणभावार्थ. २३ शंका.
२४ स्वस्थ बसके. २५ पोट भरल्यावर. २६ सोळावी.
२७ पारमार्थिक. २८ राहलो.

जरी ओवाच्या बळानें निराळें दिसलें, तरी पाणी या भावनेनें तें एकच आहे. ५१ अर्धनारीनटेश्वराचे रूपांत जसे स्त्री व पुरुष यांचे आकार कायम असून एकच शरीर दिसतें; ५२ युद्ध पक्षांत चंद्राची कला जशी रोज वाढलेली दिसते, परंतु चंद्राचे दृष्टीनें पाहू गेलें असतां तो पूर्णच आहे, (त्याच्यावर निराळे थर नाहीत,) ५३ तसे श्लोक चार चरणांनीं वेगळे वेगळे दिसतात, व अध्याय अध्यायांमुळे वेगळे भासतात खरे; ५४ परंतु अर्थाच्या दृष्टीनें त्यांत भेद नाही. जशी पुष्कळ रत्नें धारण करणारी दोरी एकच असते; ५५ पुष्कळ मोतीं मिळून एकावळीची माळ तयार होते, परंतु सर्वांची कांति एकच असते; ५६ माळेंत फुलें ओंवण्यास लागल्यावर फुलांची संख्या वाढते, परंतु त्यांचा सुगंध घेऊं गेलें असतां सत्येकरितां दुसरें बोट घालावें लागत नाही; म्हणजे सारसाच सुगंध असतो; त्याचप्रमाणें, श्लोक व अध्याय हे जरी पुष्कळ असले, तरी त्यांतील अर्थ एकच आहे. ५७ गीतेचे श्लोक सातशें असून अध्याय अठरा आहेत. परंतु देवांनीं या सर्वांत एकच तत्त्वाचें विवेचन केलें आहे; ५८ आणि मीही देवांचा मार्ग न सोडतां ग्रंथाचें स्पष्टीकरण केलें आहे. तूर्त त्याच समजुतीनें मी अठरावा अध्याय सांगतो, तो ऐका. ५९ तर सतराव्या अध्यायांतील शेषटच्या श्लोकांत देव असें म्हणाले कीं, ६० “ अर्जुना, ब्रह्मनामाच्याविषयी श्रद्धा सोडून जितकीं कर्मे करशील, तितकीं व्यर्थ होत. ” ६१ असें देवांचें बोलणें ऐकून अर्जुनास मोठा आनंद साळा; आणि तो म्हणाला कीं, देवांनीं कर्मांवर श्रद्धा ठेवणारास दोष ठेविला आहे. ६२ तो बिचारा अज्ञानामुळे अंध झालेला असल्यामुळे, सर्व जगतांत ईश्वर भरलेला आहे, हें त्यास समजलें नाही, मग तो प्रत्यक्ष त्याच्या पुढें असूनही ब्रह्मनामश्रद्धेचें वर्म त्यास कसें समजेल ? ६३ रज व तम या दोन्ही गुणांचा नाश झाल्याशिवाय जी श्रद्धा असते, ती ब्रह्माच्या ब्रह्मश्रद्धेच्या नांवास कशी पात्र होईल ? ६४ मग, शस्त्राला आलिंगन देणें, अथवा बातमी ऐकतां, क्षणींच धावत झुटणें, व नागिणीला हातांत घेऊन खेळणें या गोष्टी जसा मरणास कारण होतात, ६५ तशीं कर्मे कठीण असून तीं जन्ममरण देण्यास कारणी-

भूत होतात, असे कर्मांचे दुष्ट धर्म आहेत. ६६ कदाचित् कर्मे यथासांग झालीं तर त्यांचा ज्ञानाची योग्यता येने, व तेंच कर्मे यथासांग न झाल्यास नरकमासीस कारण होतें. ६७ कर्म करणाराला अज्ञा प्रकारच्या अडचणी पुष्कळ येतात, म्हणून त्यांचा केवार घेऊन, त्यांना मोक्षप्राप्ति कशी होईल असा प्रश्न अर्जुनानें केला. ६८ तर कर्मांचें वैश्य किटून व त्याचा सर्वत्याग करून, अवशंग असा जो कर्म-संन्यास, त्याचा आदर करावा. ६९ ज्याच्या योगानें कर्मांच्या बाधेपासून भीति नसते, व आत्मज्ञान प्राप्त होतें, ७० व जो कर्मसंन्यास आणि कर्मत्याग हे ज्ञानाला आमंत्रण करणाचे मंत्र, अथवा ज्ञान पिकण्याचें स्त्रेच अथवा ज्ञानाला आकर्षण करणाऱ्या सूत्राचे तंतु होत, ७१ ते दोन्ही संन्यास व त्याग यांचें अनुष्ठान करून जग मुक्त होवो, तर हेंच आतां उघड रीतीनें सांगा असें देवास पुढावें. ७२ असें पार्थानें मनांत आणून, त्याग व संन्यास यांचें स्पष्टीकरण व्हावें म्हणून प्रश्न केला. ७३ तेव्हां श्री-कृष्णानें अर्जुनाचे प्रश्नास जें उत्तर दिलें, तोच हा अठरावा अध्याय होय. ७४ याप्रमाणें कार्य-कारणभावानें एक अध्याय दुसरे अध्यायास कारणीभूत होतो. तर अर्जुनानें काय प्रश्न केला तो ऐका. ७५ सतरावे अध्यायांत देवांनीं जो शेषटचा श्लोक सांगितला, त्याचें अंतःकरणांत मनन करून अर्जुनानें अशी शंका घेतली. ७६ एरवीं त्याला देवांनीं सांगितलेलें तत्त्व पूर्णपणें समजलें होतें; परंतु देव कांहीं न बोलतां स्वस्थ बसले तें त्याला बरें वाटेना. ७७ वासराचे पोट भरल्यावरही गाईनें त्याचेपासून दूर न व्हावें असें एकनिष्ठ प्रेमाचें लक्षण आहे. ७८ आपल्यास जो मनुष्य परम प्रिय असतो, त्यानें कांहीं कारण नसतांही आपल्याशीं बोळावें व आपल्यास पाहिल्यावरही आपल्याकडे पाहतच असावें असें प्रीतीचें लक्षण आहे. ७९ अशी प्रेमाची जात असून, पार्थ तर श्रीकृष्णाच्या प्रेमाची मूर्तिच आहे. म्हणून मगवान स्वस्थ बसल्यामुळे पार्थास अवघड वाटलें; ८० आणि संवादाच्या योगानें, पारमार्थिक वस्तु जें ‘ब्रह्म’ तें, आरशांत पाहिल्यावर जसें आपलें रूप स्पष्ट दिसतें, तसें मोक्षितां येतें. ८१ मग संवाद बंद पडल्यावर

भोगमें धोके । हे कां साहावेळ सुकें । कांवावेळेया ॥८२॥ याकागीं त्याग संन्यास । पुसावयाचें वे कनि मिस । मग उपकांविळें दुस । गीतेचें तें ॥८३॥ अडग्या अघ्यावो नोहे । हे एकाध्यायी गिताचि आहे । जें बांसकाचि गाय दुहे । तें वेळु कायसा ॥८४॥ तैसी संपतां अवसरीं । गीता आदरविली माघारीं । स्वामी भृत्याचा न करी । संवादु काई ॥८५॥ परि हें असो ऐसें । अर्जुन पुसिजत असे । म्हणे विनंती विश्वेश । अवधारिजो ॥८६॥

अर्जुन उवाच—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिपूदन ॥८७॥

अन्वय—महाबाहो, हृषीकेश, केशिनिपूदन, अहं संन्यासस्य च त्यागस्य तत्त्वम् पृथक् वेदितुम् इच्छामि, ॥१॥

॥१॥ जी संन्यासु आणि त्यागु । ह्या दोही एक अर्थीं काँगु । जैसा सर्वातु आणि संघु । संचातेंचि बोळिजे ॥८७॥ तैसंचि त्यागें आणि संन्यासें । त्या गुणि बोळिजतु असे । आमचेनि तंव मानसें । जाणिजे होचि ॥८८॥ ना काहीं आधी अर्थमेद । तो देव करोत विशद । तेथ म्हणती श्रीसुकुंद । भिन्नचि वै ॥८९॥ तरी अर्जुना तुझ्या मनीं । त्याग संन्यास दोणी । एकार्थ गमले हें मानीं । मीही साच ॥९०॥ इहीं दोहीं कीर शब्दीं । त्यागुचि बोळिजे त्रिशुद्धी । परी कारण एथ मेही । येतुलेंचि ॥९१॥ निपटूनि कर्म सांडिजे । तें सांडणें संन्यासु म्हणिजे । आणि कर्म मात कां त्याजिजे । तो त्यागु गा ॥९२॥ तरी कोणा कर्माचें फळ । सांडिजे कोण कर्म केवळ । हेही सांगों विवेक । भित्त देई ॥९३॥ तरी आपसीं हागे^१ डोंगर । झाडे कागती अपार । तैसे लींवे राजागरे^२ । जुळिती ते ॥९४॥ न पेरितां सैंच रुणें ।

१ बांधे, २ सबकलेका, ३ उघडकी, ४ घडी, ५ पान्हा आणतें, ६ सेवकाचा, ७ संवंध, ८ समुदाय, ९ सर्ववैध, १० कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान व फळ, ११ स्पष्ट, १२ अरण्य, १३ कांबीचें भात, १४ बागेंतीक झाडे, १५ उणेगावें, १६ मिळवावें कागतें, १७ इच्छा करितां, १८

उठती तैसें साळीचें होणें । नाही गा रावाणें । जियापरी ॥९५॥ कां अंग जाहलें सहजें । परी केणें उद्यमें कीजे । नदी आपैसी आपीं देजे । विहिरी जेविं ॥९६॥ तैसें नित्य नैमित्तिक । कर्म होय स्वाभाविक । परी न कांमितां कामिक । न निफजे जें ॥९७॥

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥९८॥

अन्वय—कवयः काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासम् इति विदुः, च विचक्षणाः सर्वकर्मफलत्यागं त्यागम् इति प्राहुः, ॥ २ ॥

कां कामनेचेंचि दळवाडें । जें उभारावया घडे । अश्वमेधादिक फुडे । याग जेथ ॥९८॥ वापी कूप आरोंम । अग्नेहारे इन महाग्रीमें । आणीकही नाना-संभ्रम । व्रतांचे ते ॥९९॥ ऐसें इष्टापूर्त सकळ । जया कामना एक मूळ । जें केलें भोगवी फळ । बांधोनियां ॥१००॥ देहाचिया गांवा आलिया । जन्ममृत्यूचिया सोहळया । ना म्हणों नये धनंजया । जियापरी ॥१०१॥ कां कलाटीचें^१ किहिलें । न मोडे गा काहीं केलें । काळेगोरेपण धुतलें । फिटों नेणे ॥१०२॥ केलें काम्य कर्म तैसें । फळ भोगावया भरणें बैसे । न फेडितां ऋण जैसें । वोसडीनां ॥१०३॥ कां काम-नाही न करितां । अवेसांत घडे पंडुसुता । तरी वा-र्येकांडेन जुसतां । लागे जैसें ॥१०४॥ गुळ नेणतां तोंडीं । वातळा देचि गोडी । आगी मानूनि रा-खोंडी । चेपिला पोळी ॥१०५॥ काम्यकर्मी हें एक । सामर्थ्य आधी स्वाभाविक । म्हणोनि नको कौतुक । सुसुक्ष्म एथ ॥१०६॥ किंबहुना पार्था ऐसें । जें काम्य कर्म गा असे । तें त्याजिजे विष जैसें । बोकूनियां ॥१०७॥ मग त्या त्यागातें जर्गी । संन्यास ऐसया काम्यकर्म, ११ पुष्करणी, २० बागा, २१ ब्राह्मणाचें कुटुंबपोषण व्हावें म्हणून ईश्वरप्रीत्यर्थ त्यास जो गांव अथवा जमीन देतात, त्यास अग्रहार म्हणतात. २२ शहर वसविणे. २३ नाशिवांत किहिलें असेक तें. २४ सोबीत नाही. २५ अकत्माव, २६ वाववाणीनीं.

ब्रह्मसाक्षि बंद होते, ही गोष्ट सुसंप्राप्तीला स वकलेल्या मनुष्याला कशी सहज होईल ? ८२ म्हणून ' त्याग व संन्यास ' म्हणजे काय हे पुसण्याच्या निमित्ताने गीताकृपी ब्रह्माची अर्जुनाने पुनः घडी उकलली. ८३ तर हा अठरावा अध्याय नसून ही एकाध्यायी गीताच आहे. पहा की, जेव्हा बांधलेच गाईस पांढा आणते, तेव्हा वेळ अवघड याचा गाईस विचार असतो काय ? ८४ त्याप्रमाणे, गीता संपण्याचे वेळी पुनः गीतेच्या पूर्वपदावर अर्जुन आला, तर सेवकाने प्रश्न केल्यावर स्वामी त्याचे उत्तर कसे देणार नाहीत ? ८५ परंतु ही गोष्ट राहू द्या; अर्जुनाने श्री-कृष्णाची विनंती करून म्हटले की, भगवंतांनी आता माझ्या विनंतीकडे लक्ष द्यावे. ८६

हे महाबाहो हृषीकेश, केशिदैत्यांतका, मी ' संन्यास ' शब्दाचा खरा अर्थ आणि ' त्याग ' शब्दाचाही खरा अर्थ पृथक् जाणू इच्छितो. ॥१॥

"हे प्रभो, संन्यास आणि त्याग या दोहोंचा एकाच अर्थाशी संबंध आहे. जसा ' संघात ' आणि ' संघ ' या दोन्ही शब्दांचा निर्देश संघात या शब्दानेच करितात, ८७ तसाच त्याग आणि संन्यास या दोन्ही शब्दांनी त्यागाचाच बोध होतो. आमच्या मनाला तर हे असे वाटते. ८८ मग जर त्यांच्या अर्थात काही भेद असेल, तर तो देवांनी स्पष्ट करून सांगावा. " तेव्हा श्रीमुकुंद म्हणाले:-अरे, हे दोन्ही शब्द भिन्नच आहेत. ८९ तथापि, अर्जुना, त्याग व संन्यास हे दोन्ही शब्द एकाच आहेत, असे जे तुझ्या मनाला वाटले, ते बरोबर आहे असे मीही म्हणतो. ९० सरोसर या दोन्ही शब्दांनी एक त्यागाचाच निर्देश होतो, हे खरे आहे; पण त्यांच्या अर्थामध्ये भेद होण्याचे कारण एवढेच आहे की, ९१ जे सर्वथैव कर्म सोडणे, त्या सोडण्याला संन्यास असे म्हणतात; आणि, अर्जुना, कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान व फल सांचा त्याग करणे, त्याला त्याग असे म्हणतात. ९२ तर कोणत्या कर्माचे फल टाकावे, व कोणते कर्म मुळीच टाकावे, हेही स्पष्ट करून सांगतो, ते भित्त देऊन ऐक. ९३ तर ज्याप्रमाणे अरण्यात व डोंगरावर पुष्कळ झाडे आपोआप उगवतात, त्याप्रमाणे जमीने भात व बागेतील झाडे आपोआप

उगवत नाहीत; ९४ पेरल्याशिवाय सबत हवे तेथे उगवते, तसे शेतात राब घातल्याशिवाय साकीचे पीक होत नाही; ९५ अथवा शरीर जरी सहज साळते आहे, तरी डागिने उद्योग करूनच करावे लागतात; किंवा नदीचे पाणी सहज प्राप्त होतं, पण विहीर खणायी लागते; ९६ त्याप्रमाणे, निश्चयनेमिक्तिक कर्म हे स्वामाविक आहे; परंतु काम्य कर्म हे इच्छा केल्याशिवाय उत्पन्न होत नाही ! ९७

हे पंडित काम्यकर्माचा त्याग करणे याला संन्यास म्हणतात; व विद्वान लोक सर्व कर्मे करून त्यांच्या फळांचा त्याग करणे याला त्याग म्हणतात. ॥ २ ॥

किंवा, येथे काम्येच्या जोरात उरून होणारे जे यथासांग अश्वमेधादि याग; ९८ पुष्करिणी, विहिरी इत्यादि बांधणे, बागा लावणे, अग्न्यार देणे, व एसादे ठिकाणी शहर बसविणे व आणखी पुष्कळ प्रकारची व्रते, ९९ असे जे सर्व इष्टापूर्त कर्म-ज्याला कामना मूळ कारण आहे, आणि ज्याचे आचरण केले असता ते करणारास बद्ध करून फल भोगण्यास लावते, १०० अर्जुना, देहद्वय गावास आल्यावर जन्ममृत्यूच्या सोहळ्यांना नाही म्हणता येत नाही, १ किंवा नशिवात लिहिलेले काही टकत नाही, अथवा काळेपण व गोरेपण कितीही धुसले तरी नाहीत होत नाही, २ तसे, काम्यकर्म केले असता, कण फेडल्यावाचून ज्याप्रमाणे सुटका होत नाही, त्याप्रमाणे ते फळ भोगविण्याकरिता दारात धरणे घेऊन बसते. ३ अथवा, अर्जुना, इच्छा न करिता जरी काम्यकर्म अकस्मात् घडले, तरी, केवळ करमणुकीकरिता वायवाणांनी युद्ध करीत असता तो मर्मस्वर्गी लागला तर जसा जीव घेण्यास कमी करीत नाही; ४ गूळ न समजून जरी तोंडात घातला तरी गोडच लागतो, किंवा अमीस रासोडी समजून जरी त्यावर पाय दिला तरी तो माजतोच; ५ त्याप्रमाणे, काम्यकर्माचे ठिकाणी फळ भोगविण्याचे स्वामाविक सामर्थ्य आहे. म्हणून मुमुक्षू कौतुकानेही त्याचे आचरण करू नये. ६ किंबहुना या पायां, असे जे काम्यकर्म आहे, ते, विष या टांत गेले म्हणजे जसे ओकून टाकतात, तसे टाकून घ्यावे ७ मग त्याच त्यागाला जगात संन्यास असे म्हणतात

भंगी । बोलिजे अंतरंगी । सर्वद्रष्टा ॥८॥ हें काम्य-
कर्म साहजें । तें कामनेतेंचि उपवर्णें । द्रव्यत्यागें
दवडणें । मय जैसं ॥९॥ आणि सोमसूर्यग्रहणें । ये-
ऊनि करिती पावणें । कां मातापितरमरणें । अं-
कित भे दिवस ॥१०॥ अथवा अतिथी हन पावे ।
हें ऐसेस पडे जें करावें । तें ते कर्म जाणावें । नै-
मित्तिक गा ॥११॥ वाषिष्ठा क्षोभे गगन । वसंतें
दुणावें वन । देहा शृंगारी यौवन- । दशा जैसी
॥१२॥ कां सोमकांतु सोमें पडके । सूर्यें फांकती
कमळें । एथ असे तेंचि पोलहाळे । आन नये ॥१३॥
तैसें नित्य जें कां कर्म । तेंचि निमित्ताचे काहे
निश्चय । एथ उंचावे तेणें नाम । नैमित्तिक होय
॥१४॥ आणि साधनप्रारंभध्यानी । जें कां करणीय
प्रतिदिनी । परी दृष्टि जैसी लोचनी । अधिक
नोहे ॥१५॥ कां नापांदितां गती । चरणां जैसी
आथी । नातरी ते दीसी । दीपशिबी ॥१६॥ वासु
नेदितां जैसं । चंदनीं सौरभ्य असे । अधिकाराचें
तैसें । कपचि जें ॥१७॥ नित्य कर्म ऐसें जनीं ।
पार्था बोलिजे तें मानीं । एवं नित्य नैमित्तिक
दोनही । दाबिकां तुज ॥१८॥ हेंचि नित्य नैमित्तिक ।
अनुष्ठेय आवश्यक । म्हणोनि म्हणों पाहती एक ।
वांझ ययतें ॥१९॥ परी भोजनीं जैसं होये । तृप्ति
काहे भूक जाये । तैसें नित्यनैमित्तिकां आहे ।
सर्वाणीं फळ ॥२०॥ कीडें आगिटां पडे । तरी मळ
तुटे घांती चडे । यया कर्मा तया सांगडें । फळ जा
णावें ॥२१॥ जे प्रत्यर्थांचे तंव गळे । स्वाधिकार ब-
गुणें वजळे । तेथ हातोफळिया भिके । सद्गतीसी ॥२२॥
येबडेवरी दिसाळ । नित्यनैमित्तिकां आहे फळ ।

परी तें स्वजिजे मूळ । नक्षत्रीं जैसं ॥२३॥ कता
पिके आवडी । तंव व्युत्त बांधे पाकडी । मग हात
न लावित मांधवी । सोदुनि घाळी ॥२४॥ तैसी
नोळांदितां कर्मरेखा । चित्त दीजे नित्यनैमित्तिका ।
पाठीं फळा कीजे अशेखा । वांताचे वानी ॥२५॥
यया कर्मफळागातें । त्याग म्हणती पें जाणते ।
एवं त्याग संन्यास तूतें । परिसबिके ॥२६॥ हा
संन्यासु जें संभवे । तें काम्य बाधूं न पावे । निषिद्ध
तंव स्वभावे । निषेधें गेळें ॥२७॥ आणि नित्या-
दिक जें असे । तें येणें फळायागें नासे । बिर लो-
टलियां जैसं । येर आंग ॥२८॥ मग सस्य^१ फर-
पाकांत । तैसें निमाळिया कर्मजात । आत्मज्ञान
गिंवसित । अपैसं ये ॥२९॥ ऐसिया निर्गुती दोनी ।
त्याग संन्यास अनुष्ठानीं । पडले गा आत्मज्ञानी ।
बांधती पाटु ॥३०॥ नातरी हे निगुती चुके । मग
त्याग कीजे हातुंके । तें काहीं न त्यजे अधिकें ।
गोवांचि^२ पडे ॥३१॥ जें औषध व्याधी अनोळख ।
तें वेतळिया परतें बिल । कां अन्न न मानितां भूक ।
मारीना काय ॥३२॥ म्हणोनि त्याज्य जें नोहे ।
तेथ त्यागातें न सुवावें । त्याज्यालागीं नोहावें ।
कोभपर ॥३३॥ चुकळिया त्यागाचें वेंझें । केला
सर्वत्यागही होय वोझें । न देखती सर्वत्र तुजें ।
वीतरांगें ते ॥३४॥

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्रादुर्भूतनिषिणः ।
यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

अन्वय—एके मनीषिणःकर्म दोषवत् अस्ति [तस्मात्]

त्याज्यम् इति प्राहुः, च अपरे यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यम्
इति [आहुः.] ॥ ३ ॥

१ भेदानें. २ पर्वण्या. ३ वर्षाकाली. ४ चंद्राच्या
किरणांनी. ५ वाहणें; वृद्धिगत होतें. ६ निराळें. ७
स्वीकार न करितां. ८ सुगंध. ९ अनुष्ठान—आचरण
केळेंच पाहिजे असें. १० विणकट सोने. ११ कस.

१२ दोष. १३ आश्रवृक्ष. १४ वसंतऋतु. १५ तोडळें
असता. १६ धान्य पिकल्यावर. १७ चुकि. १८
योग्यता. १९ अटकळीने. २० घोटाल्यांत. २१ स्वीकार
न करितां. २२ वैराग्यसंपन्न.

असें सर्वांतरसाक्षा भगवान् आरुण बोलले. ८ [मग म्हणतात:-] ज्याप्रमाणें आपल्या जवळील द्रव्य टाकून दिलें म्हणजे त्यापासून उत्पन्न होणारें मय नाहीसें होतें, त्याप्रमाणें ह्या काम्यकर्मांचा त्याग करणें म्हणजे मनातील वासना समूळ नाहीतशा करणें होय. ९ आणि चंद्रग्रहण व सूर्यग्रहण ह्या पर्वणांच्या दिवशी, किंवा मातापितरांच्या श्राद्धतिथीस, १० अथवा काकबालि टाकण्याचे समयास अतिथि प्राप्त झाला असता, जीं जीं कर्म करावीं लागतात, तीं नैमित्तिक कर्म होत. ११ वर्षाकाळीं जसें आकाश भरून येऊन मेघांची गर्जना होते, वसंतऋतूच्या योगानें वनास पालवी फुटून दुष्ट वृक्षा बाहेर येते, अथवा शरीराला बौधनदशा शोभा आणिते, १२ किंवा सोमकांत मणि चंद्राच्या किरणानीं द्रवतो व सूर्याचे किरणानीं सूर्यविकासिनी कमळें प्रफुल्लित होतात; या ठिकाणीं, जें मूळचें असतें तेंच वाढतें, निराळें काहीं उत्पन्न होत नाही; १३ त्याप्रमाणें, जें नित्यकर्म आहे, त्यालाच निमित्ताचे नियम लागले कीं नैमित्तिक हें मोठें नांव त्याला प्राप्त होतें. १४ आणि दररोज सकाळीं, दुपारीं व सायंकाळीं जें कर्म करावें, लागतें, परंतु ज्याप्रमाणें डोळ्यांतील दृष्टि अधिक होत नाही, १५ अथवा गतीचा स्वीकार न करितां ती जशी पायांत आपोआपच आहे, किंवा दिव्याचे ठिकाणींच जसें त्याचें सहज तेज आहे, १६ चंद्रनास बहून वास लावल्याशिवाय जसा अंगचा सुगंध असतो, तसें अधिकाराचें लक्षण होय: १७ त्या कर्मास, पार्था, जगांत नित्यकर्म म्हणतात असें समज. याप्रमाणें तुला नित्य व नैमित्तिक हीं दोन्ही कर्म दाखविलीं. १८ हेंच नित्यनैमित्तिक कर्म अवश्य केलें पाहिजे म्हणून काहीं लोक या कर्मास निष्फल कर्म असें म्हणूं पाहतात. १९ परंतु मोजनापासून जशी तृप्ति प्राप्त होऊन क्षुधा नष्ट होते, तशी या नित्यनैमित्तिक कर्मापासून सर्व प्रकारें फलप्राप्ति होते. २० ज्याप्रमाणें हिणकट सोनें अग्नीत घातल्यावर त्याचा हिणकटपणा जाऊन कस वाढतो, त्याप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्मापासून फलप्राप्ति होते. (चित्तशुद्धि होते.) २१ कारण [या कर्मांच्या आचरणानें] दोष नाहीतसे होऊन आपला अधिकार जास्त वाढतो; आणि असें झाल्यावर हातोहात सद्गति प्राप्त होते. २२ नित्यनैमित्तिक कर्मापासून जरी एवढी मोठी फलप्राप्ति होते, तरी मूळनक्षत्रावर उपज-

लेल्या मुलाप्रमाणें त्याच्या फळाचा त्याग करावा. २३ वसंतऋतूच्या योगानें जरी सर्व वेळ वाढले, व आकाश वृक्षास पालवी फुटली, तरी जसा तो त्यास हात व लावितो टाकून जातो, २४ तसें नित्यनैमित्तिक कर्मांचे चित्त देऊन यथाविधि आचरण करावें, पण त्यापासून निष्पन्न होणाऱ्या सर्व फळांचा वातीप्रमाणें त्याग करावा. २५ अशा रीतीनें नित्यनैमित्तिक कर्मांचे फळांचा त्याग करणें, यालाच ज्ञाते पुरुष 'त्याग' असें म्हणतात. याप्रमाणें त्याग व संन्यास हे-त्यांची कौड करून-तुला सांगितले. २६ याप्रमाणें जेव्हां संन्यास घडतो, तेव्हां काम्यकर्मापासून बाधा होऊं शकत नाही; आणि निषिद्ध कर्म तर निषेधाच्या योगें स्वभावतःच नाहीसें होतें. २७ आणि ज्याप्रमाणें शिर कापल्यावर धड आपोआप निर्जीव होऊन सार्ली पडतें, त्याप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या फळांचा आतां सांगितल्या रीतीनें त्याग केला असता त्यापासून बाधा होत नाही. २८ मग, धान्य पिकल्यावर जशी विकाची वाढ खुंटते, तसा सर्व कर्मांचा क्षय झाला म्हणजे आत्मज्ञान आपण होऊन शोधोत येतें. २९ अशा युक्तीनें [नित्य-नैमित्तिक कर्मांच्या फळांचा] त्याग व [काम्यकर्मांचा] संन्यास जे करतात, ते आत्मज्ञानाचे प्राप्तीला योग्य होतात. ३० किंवा ही युक्ति चुकून जर कोणी अट्टा कळीनें त्याग करूं म्हणतील, तर कर्मांचा त्याग न होता ते अधिक घोंटाळ्यांत पडतात. ३१ रोगाची चिकित्सा न करितां घेतलेलें [मलतेंच] औषध विषनुस्य होतें, अथवा अन्नाचें खेवन केलें नाही तर भुकेनें मनुष्य मरणार नाही काय? ३२ म्हणून, ज्या गोष्टीचा त्याग करूं नये असें सांगितलें आहे, तिचा त्याग करूं नये; व ज्या गोष्टीचा त्याग करावा असें सांगितलें आहे, तिचें आचरण करण्याचा लोभ धरूं नये. ३३ त्याग करण्याची युक्ति चुकली तर कर्मांचा त्याग करूनही मनुष्य कर्मबंधांत सापडतो; म्हणून, वैराग्यसंपन्न जे आहेत ते केव्हाही त्यांच्या गोष्टींचें आचरण करीत नाहीत. ३४

कित्येक पंडित असें म्हणतात कीं, कर्म दीव-युक्त असल्यामुळें त्याचा त्याग करावा; आणि दुसरे पंडित असें म्हणतात कीं, यज्ञ, दान व तप या कर्मांचा त्याग करूं नये. ॥ ३ ॥

एका फळाभिवाच न ठेके । ते कर्मांचे म्हणता
 बंधके । जैस आपण नम्र भांडके । जगातें म्हणे
 ॥३५॥ कां जिह्वाकंपट रोगिया । अन्न दूषी धन-
 जया । आंगा न रुसे कोटिया । मासिया कोपे ॥३६॥
 तैसे फळकाम दुर्बळ । म्हणती कर्मांचे किडाळ ।
 अन्न निर्णयो देती केवळ । त्याजावें ऐसा ॥३७॥
 एक म्हणती यागादिक । करावेचि आवश्यक । जे
 यावांचूनि शोधक । आन नसे ॥३८॥ मनशुद्धी-
 व्हा यागी । जें विजयी व्हावें वेगी । तें कर्म
 सबळाकागी । आळसु न कीजे ॥३९॥ भांगार
 आधी शोभावें । तरी आगी जेवि जुडगावें । कां
 दुर्पणाकागी सांभावें । अधिक रज ॥४०॥ नाना
 वळे चोख होआवी । ऐस आधी जरी जावी । तरी
 संवर्दणी न मानावी । मकिन जैसी ॥४१॥ तैसी
 कर्म क्लेशकारे । म्हणोनि न न्यावी अंघरे । कां
 अन्नकामें अर्हवारें । राधितिये उणे ॥४२॥ इहीं
 इहीं गा शर्दी । एक कर्मा बांधवितु बुद्धी । ऐसा
 त्यागु विसर्वादी । पडोनि ठेळा ॥४३॥ तरी विस-
 बाहु तो फिटे । त्यागाचा निश्चयो भेटे । तैस बोळो
 मोमटें । अवधान देई ॥४४॥

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।

त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ४

अन्वय—भरतसत्तम, तत्र त्यागे मे निश्चयं शृणु.
 पुरुषव्याघ्र, हि त्यागः त्रिविधः संप्रकीर्तितः [अस्ति]. ॥४॥

तरी त्यागु एथे पांडवा । त्रिविधु पै जाणावा ।
 तथा त्रिविधाही बरवा । विभाग करूं ॥४५॥ त्या-
 गाचे तीनही प्रकार । कीजती जरी गोचर । तरी
 तू इत्येयांचे सार । इतुके जाण ॥४६॥ मज सर्व-
 ज्ञाचिमेही बुद्धी । जें आंकोट माने शिशुद्धी । नि-

श्चयस्त्व तें आधी । अवधारी पां ॥४७॥ तरी आ-
 पुलीचे सोडवणे । जो मुमुक्षु जागो म्हणे । तथा
 सर्वस्वें करणें । हेंचि एक ॥४८॥

यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
 यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

अन्वय—यज्ञः दानं तपः कर्म न त्याज्यं तत् कार्यम्
 एव यज्ञः दानं, च तपः एतानि मनीषिणाम् पावनानि एव
 [संति.] ॥५॥

जिये यज्ञदानतपादिकें । इथे कर्म आवश्यकें ।
 तिये न सांडावी पांथिकें । पावळें जैसी ॥४९॥ हर-
 पळें न देखिजे । तंव त्याचा मागु न सांडिजे । कां
 तृप्त न होतां न कोटिजे । भोंजे जेवि ॥५०॥ नाव
 थडी न पवता । न सांडिजे केळो न फळता । कां
 ठेविलें न दिसता । दोषु जैसा ॥५१॥ तैसा आत्म-
 ज्ञानविखों । जंव निश्चिती नाहीं निकी । तंव नोहावें
 यागादिकी । उदासीन ॥५२॥ तरी स्वाधिकाराजु-
 रूपें । तिये यज्ञदानें तपें । अनुष्ठावीचि सौक्ष्मे ।
 अधिकेंवरें ॥५३॥ जें चालणें वेगावत जाये । तो
 वेगु बैसावयाचि होये । तैसा कर्मातिशयो आहे ।
 नैष्कर्म्याकागी ॥५४॥ अधिकें जंव जंव औषधी ।
 सेवायाची मांडी बांधी । तंव तंव मुकिजे व्हाधी ।
 तथाचिये ॥५५॥ तैसीं कर्म हातोपांती । जें कीजती
 यर्थानिगुती । तें रजतमें झडती । झाडा देडनी ॥५६॥
 कां पांढोवाटीं पुटें । भांगारा स्वारु देणें घटे । तें
 कीड झडकरी पुटे । निर्व्याजें होय ॥५७॥ तैस निष्ठा
 केलें कर्म । तें झाडी करुनि रजतम । सत्त्वशुद्धीचें
 धाम । डोळां दावी ॥५८॥ म्हणोनिचा धनंजया ।
 सत्त्वशुद्धी गिवसितया । तीर्थांचिया साबायी ।
 आकीं कर्म ॥५९॥ तीर्थे बाह्यमेंकडे क्षाळे । कर्म अ-

१ कुभांडखोर. २ कुष्ठरोगी. ३ कंटाळा करूं नये. ४
 सत्ताळ. ५ हेळसांडीबायी. ६ उत्तम. ७ तवार केव्हाशिवाय. ८
 सिद्धांत. ९ बादांत. १० तात्पर्य. ११ खरें. १२ वाटसरानें.

१३ पान. १४ यथाचिचि. १५ बरवेबर. १६ निश्चय;
 तयारी. १७ कवकर. १८ विधिपूर्वक. १९ एकामागून एक.
 २० निदोष; शुद्ध. २१ बरोबरीस. २२ शरीरावरचा मळ.

कित्येकांस कलाभिलाष सोढवत नाही, म्हणून 'कर्म बंधक' आहे असे ते म्हणतात. ज्याप्रमाणे एखादा मनुष्य नम असून त्यास नम म्हटलें असता जग मांडखोर आहे असे तो म्हणतो; ३५ किंवा, हे धनजया, जिथेच्या अधीन झालेला रोगी पाहिजे तें खातो, आणि तें पचलें नाही म्हणजे अज्जास दोष देतो; किंवा कुण रोगी आपल्या शरीरावर न हसता त्यावर बसणाऱ्या माशावर रागावतो; ३६ त्याप्रमाणे, जे फळेच्छु आहेत, त्यांना कर्मांचे फळ टाकण्याची शक्ति नसल्यामुळे कर्मच वाईट असे ते म्हणतात; आणि मग कर्मत्याग करावा असा सिद्धांत ठरवितात. ३७ कोणी असे म्हणतात कीं, यज्ञयागादि हे अवश्य केलेच पाहिजेत; कारण त्यांचाचून चित्तशुद्धि होण्यास दुसरा उपायच नाही. ३८ जर चित्तशुद्धि लवकर व्हावी अशी इच्छा असेल, तर कर्मांचे आचरण करण्यास आळस करूं नये. ३९ सोने शुद्ध करावयाचें असेल, तर तें अग्नीत घालण्याविषयी जसा कंटाळा करूं नये, अथवा आरशात पाह्यावयाचें असल्यास त्यावरील मळ काढण्याकरिता चुना लावून तो साफ करावा लागतो; ४० अथवा बलें स्वच्छ निघावी अशी जर इच्छा असेल, तर ती परटाच्या गलिच्छ सताळात घालण्याविषयी मनात शंका बाळगूं नये; ४१ किंवा उत्तम अन्न हवे असेल, तर तें तयार केल्याशिवाय कसे प्राप्त होईल ! त्याप्रमाणे, कर्म क्लेशदायक आहेत म्हणून त्यांची हेळसांड करूं नये. ४२ या प्रकारचे सिद्धांत ठरवून कोणी कर्म करण्यास तयार होतात, व कोणी कर्म टाकावे म्हणतात, अशा प्रकारे, कर्मत्यागाविषयी वाद पडला आहे. ४३ तर हा वादाचा निकाल करून, कर्मांचा त्याग कसा करावा ते तुला उत्तम रीतीने सांगतो, तिकडे लक्ष दे. ४४

हे भरतसत्तमा त्या त्यागाविषयी (त्याग आणि संन्यास यांविषयी) माझे निश्चित मत काय आहे तें तुला सांगतो, ऐक. हे पुरुष-भ्रेष्टा, त्याग तीन प्रकारचा सांगितला आहे॥४॥

तर, अर्जुना, असे पहा कीं, हा त्याग तीन प्रकारचा आहे, समजलास ? आतां ते तिन्ही प्रकार नीट वर्णन करून सांगतो. ४५ त्यागाचे तीन प्रकार जरी स्पष्ट सांगितले, तरी त्यांचे तात्पर्य एक-

देंच आहे असे तूं समज. ४६ मज सर्वज्ञत्वाची बुद्धीला जे खरें वाटतें, आणि ज्याविषयी माझे सना-चा निश्चय ठरला आहे, तो निश्चय कोणता तो ऐक. ४७ संसारापासून आपली सुटका व्हावी म्हणून जो मुमुक्षु दक्ष असतो, त्यानें सर्व प्रकारें दैव एक करावे;—त्यागाचें खरें स्वरूप ओळखून तो करावा. ४८

यज्ञ, दान, तप या कर्मांचा त्याग करूं नये; तीं केलीच पाहिजेत. कारण यज्ञ दान आणि तप हीं कर्मे निष्काम कर्म करणारांचें चित्त शुद्ध करणारी आहेत. ॥ ५ ॥

पाधिकानें उपायप्रमाणें पावले टाकण्याचें (मार्ग चालण्याचें) सोढतां कामा नये, त्याप्रमाणे, यज्ञ, दान व तप हीं जीं आवश्यक कर्मे तीं सोडूं नयेत. ४९ हारवलेला जिन्नस सांपडेपर्यंत जसा त्याचा माग सोढता येत नाही; अथवा पोट भरल्याशिवाय जसें आपल्या पुढील पान दूर सारतां येत नाही; ५० किंवा नाव नदीचे काठास पोहोंचल्याखेरीज मध्येच सोढता येत नाही, अथवा केळीं आल्याशिवाय केळींची झाडे कापतां येत नाहीत; किंवा ज्याप्रमाणे ठेवलेली वस्तु सांपडल्याशिवाय दिवा मालवितां येत नाही, ५१ त्याप्रमाणे, आत्मज्ञानाविषयी दृढ निश्चय झाला नाही तोपर्यंत यागादिक कर्मे करण्याविषयी उदासीन होऊं नये. ५२ तर आपल्या अधिकाराप्रमाणे यज्ञ, दान व तप यांचें यथाविधि बरेचवर आचरण केलेच पाहिजे. ५३ जो चालण्याची त्वरा करतो त्याला तीच त्वरा विखावा घेण्यास उपयोगी पडते; तसें कर्मांचें अधिक आचरण करणें हें कर्मत्यागास उपयोगी पडतें. ५४ एखादा रोगी औषध घेण्याविषयी जो जो अधिक तयार होतो, तो तो तो रोगापासून मुक्त होत जातो; ५५ त्याप्रमाणे, जो जो कर्मे विधिपूर्वक लवकर लवकर करतो, तो तो रज व तम हे गुण समूळ नाहीतसे होतात. ५६ अथवा, सोन्यास एका मागून एक जेव्हा खाराची पुटे यावी तेव्हा त्याचा ढिगकटपणा जाऊन तें शुद्ध होते, ५७ तसें निष्ठेनें कर्मांचें आचरण केलें असतां तें रज व तम यांचा नाश करून सत्त्वशुद्धीचें दर्शन करवें देतें. ५८ म्हणून अर्जुना, सत्त्वशुद्धि प्राप्त होण्यास सर्वकर्म सोडून त्यांची योग्यता पावतात. ५९ तीर्थानीं बाह्य सत्त्वाने

अंतर बजले । एचं तीर्थे जाण निर्मळ । सत्कर्मेंचि ॥१६॥ मृषाती मरुदेखा । झेले अमृतें वोळकीं जैसीं । कीं अंधाकागीं डोळ्यासीं । सूर्यु आका ॥१७॥ बुडतया नदीच धाविजकी । पडतया पृथ्वीच कळ बळिकी । निमतयां मृत्यूनें दिवकी । आयुष्यवृद्धी ॥१८॥ कर्म कर्मबद्धता । सुसुधु सोडविले पंडुसुता । जैसा रसरीति मरता । राखिका विषें ॥१९॥ तैसीं एके हातवटिया । कर्म कीजती धनजया । बंधकेंचि सोडवावया । मुख्यें होती ॥२०॥ आतां तेचि हात-वटी । तुज सांगो गोमटी । जया कर्मांत किरिटी । कर्मचि हंस ॥२१॥

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

अन्वय—अपि तु एतानि कर्माणि संगं च फलानि त्यक्त्वा कर्तव्यानि, इति, पार्थ, मम उत्तमं निश्चितम् मतम् = [अस्ति]. ॥ ६ ॥

तरी महार्थागप्रमुखें । कर्म निफजतांही अचुकें । कर्तेपणाचें न डाकें । फुजणें आगीं ॥२२॥ जो मोळें तीर्था जाये । त्या मी यात्रा करितु आहें । ऐसिये श्लाघतेचो मोहे । तोपु जावीं ॥२३॥ कां मुद्रा सम र्याचिया । जो एकवटु झोच राया । तो मी जिणता ऐसिया । नयेचि गर्वा ॥२४॥ जो कांसे लागोनि तरे । त्या पोहती ऊर्मी नुरे । पुरोहितुं नांविण्करे । दातेपणें ॥२५॥ तैसं कर्तृत्व अहंकारें । नेघोनि यथा-अवसरें । कृत्यजातांचे मोहरे^१ । सारीजती ॥२६॥ केल्या कर्मा पांडवा । जो आधी फळाचा यावीं । त्या मोहरीं हों नेदावा । मनोरथु ॥२७॥ आधींचि फळीं आसं सुटिया । कर्म आरंभावीं धनजया । प. रेविं बाळ धावीं । पाहिजे जेस ॥२८॥ पिंपेंहेबा-चिया आझा । न शिंपिजे पिंपळु जैसा । तैसिय,

१ मारबाळ देशांत. २ झरे. ३ कागडीं; सांपडणां. ४ मरणाश्रया. ५ रसायन करण्याची युक्ति. ६ युक्ति. ७ दूर हेति. ८ पंचमहायज्ञ. ९ अभिमान. १० मोठेपणाचा. ११ एकटा. १२ गर्व. १३ रावाचा उपाध्याय. १४ अभिमान बाळत नाही. १५ प्रसंग. १६ पूर्ण करतो. १७ प्राप्ति.

फलनिराशा । कीजती कर्म ॥२९॥ सांडुनि दुधाची टकळी । गोंवारी गांवघेनु बेंटाळी । किंबहुना कर्म फळीं । तैसं कीजे ॥३०॥ ऐसी हे हातवटी । वेजनि जे क्रिया बटी । आपणा आपुनिया गांठी । काहेचि तो ॥३१॥ म्हणोनि फळीं कांगुं । सांडोनि देहसंगुं । कर्म करावीं हा चांगु । निरोपु माझा ॥३२॥ जो जीवबंधें शिणला । सुटके जांचे आपला । तें पुढतपुढती या बोला । आन न कीजे ॥३३॥

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ७

अन्वय—नियतस्य कर्मणः तु संन्यासः न उपपद्यते; मोहात् तस्य परित्यागः तामसः परिकीर्तितः ॥ ७ ॥

नातरी आंधाराचेनि रोखें^२ । जैसीं डोळां रोंचि-जती नखें । तैसा कर्मद्वेष अशेखें । कर्मचि सांडी ॥३४॥ त्याचें कर्म सांडणें । तें तामस पै मी म्हणें । शिसारांचे रागें कोटणें^३ । शिसचि जैस ॥३५॥ हां गा मार्ग दुधाडु होये । तरी निस्तैरितीक पाये । कीं तेचि खांडणें आहे । मार्गापराधें ॥३६॥ भुकेकियापुढें अन्न । हो कां भळतैसं ऊन्ह । तरी बुद्धी न वेतां कंधन । माणें पापेरीं हेंक्या ॥३७॥ तैसा कर्माचा बांधु कर्म । निस्तरिजे करितेनि बर्म । हे ता. मसु नेणें अमैं । माजविला ॥३८॥ कीं स्वभावें आलें विभागा । तें कर्मचि वोसंडी^४ पै गा । तरी झणें आतळें त्यागा । तामसा त्या ॥३९॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशमयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ८

अन्वय—यः दुःखम् इति [मत्वा] एव यत् कर्म काय-क्लेशमयात् त्यजेत्, सः राजसं त्यागं कृत्वा त्यागफलं न एव लभेत्. ॥ ८ ॥

१ मोहाविषयी. २ आझा. ३ दुस्न्याचें. ४ संतोषा-स्तव. ५ पिंपळाचीं फळे. ६ आझा. ७ अभिमान. ८ काळजी वाहतो. ९ रागाचें. १० अर्थशिक्षाच्या. ११ कांपणें. १२ वाईट. १३ संपत्तीक. १४ कायेनें. १५ सुगारिलें तर. १६ दोष. १७ टाकतो. १८ स्वाधीन होवें.

क्षालन होतें, आणि कर्माच्या योगें अंतर्मल नाहसिं होतो, एवंच, सत्कर्म हींच चित्तशुद्धीस तीर्थ होत. १६० तद्दान लागलेल्या मनुष्यास मारबाड देशांत जसा एसादा अमृताचा सरा सांपडावा, किंवा अंध-ळ्याच्या डोळ्यांत सूर्याचें तेज यावें; ६१ बुडणाऱ्यास तारण्याकरितां नदीनें च धावावें, पडणाराला जेवें पृ-थ्वीनें च झेलवें, अथवा मरणारास मृत्यूनें च आयुष्य-वृद्धि यावी; ६२ कर्मापासून मुमुक्षूस होणारी पीडा कर्मांनीं दूर करावी, अथवा, हे अर्जुना, रसायन कर-ण्याची ज्यास युक्ति माहीत आहे तो येथ ज्याप्रमाणें विष शुद्ध करून त्याचें अमृत करून मरणाराचें रक्षण करतो, ६३ त्याप्रमाणें, धनंजया, युक्तीनें कर्म केलीं असतां तीं बाधक असूनही मुक्त करण्यास कारणी-भूत होतात. ६४ तर, अर्जुना, जिच्या योगें कर्मा-पासूनच कर्माचा नाश होतो, ती युक्ति कोणती ती तुला उत्तम रीतीनें सांगतों. ६५

परतु, पार्था, हीं कर्म कर्तेपणाचा अभिमान आणि फळाची इच्छा टाकून करावीं असें माझें उत्तम निश्चित मत आहे. ॥ ६ ॥

तर पंचमहायज्ञादि प्रमुख कर्म यथाविधि घडत असतां जो कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगीत नाही; ६६ जो मोलांन (दुस्व-याजवळून पैसे घेऊन) तिर्थयात्रा करतो, त्याला मी यात्रा करीत आहे अशा मोटेपणाचा हर्ष होत नाही; ६७ किंवा राजशिक्याच्या बळावर जो एकटा राजासही पकडून आणतो, त्याला मी या राजास जि-कलें असा गर्व होत नाही; ६८ जो दुस्व-याच्या कांसेस लागून नदी उतरून पलीकडे जातो, त्याला मी पोह-णारा आहे, असा गर्व होत नाही; किंवा ज्याप्रमाणें राजाचे उपाध्यायास राजाकरितां दुस्व-यास आपल्या हातांन दिलेल्या दानाबद्दल अभिमान वाटत नाही, ६९ त्याप्रमाणें, कर्तृत्वाचा अभिमान न बाळगितां, ज्या ज्या वेळस जीं जीं कर्म करावयाचीं तीं तीं यथा-विधि जो करितो; १७० हे पांडवा, केलेल्या कर्मांची जी फलप्राप्ति व्हावयाची तिच्याविषयी जो आपले मनांत इच्छा उत्पन्न होऊं देत नाही; ७१ हे धनंजया, प्रथम फळाची आशा सोडून निष्काम कर्मास आरंभ करावा; ज्याप्रमाणें दुस्व-याचें लेंकळ पाहून (त्याचे ठिकाणीं प्रीति न ठेवितां नुस्ता) संतोष मानावा. ७२

पिंपराच्या आशेनें जसा कोणी पिंपळस पाणी बळीत नाही, तशी फळाची आशा सोडून कर्म करावी. ७३ गुराखी दुधाची आशा सोडून जसा गावातील गाई वळतो, तसें कर्मफळाविषयी निरिच्छ असोवें. ७४ या युक्तीनें जो कर्माचें आचरण करतो, त्याला आपल्या जवळच असलेल्या आत्मस्वरूपाची भेट होते. ७५ म्हणून, फळाविषयी आशा सोडून व मी कर्ता हा अभि-मान सोडून कर्म करावी, अशी उत्तम प्रकारची माझी आज्ञा आहे. ७६ जो जन्ममृत्यूच्या घेरझारा करितां करितां त्रासून गेला आहे, व आपली त्यापासून सुटका कशी होईल, या काळजीत आहे, त्याला बारंवार सांगणें आहे कीं, त्यानें या आज्ञेचें उल्लंघन कळ नये. ७७

नित्यनैमित्तिक कर्माचा त्याग करणें योग्य नाही. अज्ञानानें जर त्यांचा त्याग केला, तर त्याला तामस त्याग म्हणतात. ॥ ७ ॥

एसादा मनुष्य अंधारांतून चालत असतां अंगास धक्का बसल्यावर त्याबद्दलचा राग डोळ्यांवर काढून डोळ्यांत नसें बोंचतो, त्याप्रमाणें, कर्म जन्मबधास का-रण आहेत, म्हणून त्यांच्यावर रागावून जो तीं सर्व टाकून देतो, ७८ त्याच्या कर्मत्यागास मी तामस त्याग असें म्हणतों. ज्याप्रमाणें अर्धशिशी उठल्यावर कोणी रागानें आपलें शिरच कापतो; ७९ अरे, वाट जरी वाईट असली तरी पायांनींच चालून संपविली पाहिजे, पण त्या वाटेच्या वाईटपणाबद्दल पाव तोडावे कीं काय? १८० मुक्त लागलेल्या मनुष्यापुढें अति कडत अन्न ठेवले, आणि त्याला तें सहन न होऊन त्यानें तें लाथेनें झुगारून दिलें, तर त्याला लंघनच करावें लागणार! ८१ त्याप्रमाणें, कर्माचें युक्तीनें आचरण केलें असतां कर्मा-चा दोष नाहीसा होतो, हे तो तामस मनुष्य भ्रमिष्ट साला असल्यामुळें त्याला समजत नाही, ८२ तो आपल्या धर्माप्रमाणें आपल्यास करावयाचें जें कर्म तें टाकून देतो, तेव्हा तूं त्या तामस मनुष्याप्रमाणें कर्म-त्यागाच्या स्वाधीन होऊं नको. ८३

जो कोणी कर्म हें दुःस्वकारक आहे असें सा-नूनच शरीराला क्लेश होतिल या भीतीनें त्याचा त्याग करितो, तो राजस त्याग असल्यामुळें त्याच्या त्यागाचें फल त्याला प्राप्त होणार नाही.

अथवा स्वाधिकार बुझे । आपकें विहितही बुझे ।
 परी करितया उभेजे । निरूपणा ॥८४॥ जे कर्माची
 ऐकीकड । नावेक दिसे दुवाड । जे वाहतिचे वेळे
 जड । शिंदोरी जैसी ॥८५॥ जैसा निष जिमे कड
 बटु । हिरडा पहिले तुरटु । तैसा कर्मा ऐक सेवटु ।
 अणुबाळा होय ॥८६॥ कां धेनू दुवाड शिंग । शें-
 बलीचे अढव आंग । भोजनसुख महांग । पाकु क-
 रिता ॥८७॥ तैसें पुढतपुढती कर्म । आरंभीच अति
 विषम । म्हणोनि तो तें श्रम । करितां मानी ॥८८॥
 येन्हीच विहितचें मांडी । परी घालितां असुरवाडी ।
 तेथ पोकळा ऐसा सांडी । आदरिलेही ॥८९॥ म्हणे
 वस्तु देहासारिखी । आकी बहुती भाग्यविशेकी ।
 भा जाणु कां कर्मादिकी । पापिया जैसा ॥९०॥
 केके कर्मा जें घावें । तें झणें मज होआवें । आजि
 भोगू ना कां बरवे । हातिचे भोग ॥९१॥ ऐसा
 शरीराचिया केशा- । भेजें कर्म बीरेखा । सांडी तो
 परियेसा । राजसु त्यागु ॥९२॥ येन्हीच तेथही कर्म
 झोडे । परी तथा त्यागफल न जोडे । जैसें उतळें
 आणी पडे । तें नळभेजि होमा ॥९३॥ कां बुडोनि
 प्राण गेले । ते अर्धोदकीं निमाळे । हें म्हणों नये
 जाहळें । दुर्मरणचि ॥९४॥ तैसें देहाचेनि कोमें ।
 जेणे कर्मा पाणी बुझे । तेणें साच न लभे । त्यागाचें
 फळ ॥९५॥ किंबहुना आपुणें । जें ज्ञान होय उदया
 आकें । तें नक्षत्रातें पाहळें । गिळी जैसें ॥९६॥
 तैसा सकारणें क्रिया । हारपती धनंजया । तो कर्म-
 त्याग ये जया । मोक्षफळासी ॥९७॥ तें मोक्षफल
 अज्ञाना । त्यागिया बाही अर्जुना । म्हणोनि तो
 त्याग न माना । राजसु जो ॥९८॥ तरी कोणे पां-
 थ्य त्यागें । तें मोक्षफल चर रिचे । हेंही आहूक
 प्रसंगें । बोकिजेक ॥९९॥

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
 संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः

अन्वय-अर्जुन, कार्यम् इति [मत्वा] एव यत् नियतं,
 कर्म संगं च फलं त्यक्त्वा एव क्रियते, सः त्यागः सात्त्विकः
 मतः, ॥ ९ ॥

तरी स्वाधिकाराचेनि नावें । जें वाटिया आळें
 स्वभावें । तें आचरे विभिगौरवें । शृंगारोवि
 ॥२००॥ परी हें मी करितु असें । ऐसा भाटडु
 त्यजी मानसें । तैसेंचि पाणी दे आशे । फळाचिये
 ॥१॥ पैं अवज्ञा आणि कामना । मातेच्या ठायीं
 अर्जुना । केलिया दोनी पतना । कारण होती ॥२॥
 तरी दोनी थें त्यजावीं । मग माताचि ते भजावी ।
 वांचूनि मुखाळागीं वाळावी । गायचि सगळी ॥३॥
 आवडतियेही फळीं । असारें साडी आंठोळी । त्या-
 साठीं अदगळी । फळातें कोणही ॥४॥ तैसा कर्तृ-
 त्वाचा मटु । आणि कर्मफळाचा आस्वादु । या
 दोहींचें नाव बंधु । कर्माचा कीं ॥५॥ तरी या दोहीं-
 च्या विखीं । जैसा बापु नातळे केंकी । तैसा हों न
 शके दुःखी । विहिता क्रिया ॥६॥ हा तो त्याग तर-
 वरु । जो गा मोक्षफळें ये धोरु । सात्त्विक ऐसा
 उगुरु । यासीच जयीं ॥७॥ आतां जाळूनि बीज
 जैसें । झाडा कीजे निर्वेशें । फळ त्यागूनि कर्म तैथें ।
 त्यजिकें जेणें ॥८॥ तथा कागसखेंबो परिसीं । धातु-
 ची गंधिकाळिमां जैसी । जाती रगतमें तैथीं ।
 तुटकीं दोन्ही ॥९॥ मग सर्वें चोखाळें । डचडती
 आत्मबोधाचे डोळे । तेथ मृगांनु सांजवेळे । होय जैसें
 ॥२१०॥ तैसा बुद्ध्यादिकांपुढी । असतु विश्वाभासु हा
 येवढा । तो न देखे कवणीकडां । आकाश जैसें ॥२१॥

१ जाणतो, २ कंटाळे, ३ दुःखदायकता; कठीणपणा, ४
 कठीण, ५ कांटे, ६ कडोर, ७ अमामुळे, ८ वास, ९

जळसमाधि, १० सोडकें, ११ सूर्योदय, १२ अज्ञानासदृश,
 १३ दावी, १४ प्रसिद्धि, १५ कळक, १६ मृगजळ,

अथवा, आपला अधिकार काय आहे हे जो जाणतो, व आपलें विहित कर्म कोणतें हेंही ज्ञात माहित आहे, परंतु तीं कर्म करण्याच्या क्लेशास भिऊन जो त्याजिविषयी कंटाळा करतो; ८४ कर्मांचा प्रारंभ क्षणभर कठीण दिसतो, जशी शिंदोरी नेते वेळेस जड लागते, ८५ जसा किंवा साते वेळेस जिभेत कडू लागतो, व झिरडा तुरट लागतो, तसा कर्मांचा प्रारंभ हा कठीण वाटतो; ८६ किंवा गाय मारकट असली, शेवंतीच्या झाडाला काटे आहेत, व स्वयंपाक करितेवेळेस भोजनाचें सुख नसतें, ८७ तसें कर्म आरंभिते वेळेस अति कठोर असतें, म्हणून तें करण्याचे श्रम होतात असें तो समजतो. ८८ बाकी कर्मांचा प्रारंभ यथाविधि करतो, पण कडत वस्तु हातांत घेऊन हात भाजतांच ती टाकून यावी त्याप्रमाणें त्या कर्माचरणापासून श्रम होऊं लागल्यावर तीं कर्म मध्येच टाकतो; ८९ आणि म्हणतो कीं, माझे महद्भाग्य म्हणून देहासारखी उत्तम वस्तु लाभली असता पाण्याप्रमाणें कर्मांचें आचरण करून मी आपल्यास त्रास कां करून घ्यावा ? ११० कर्मांचें आचरण करून त्यापासून मिळणारे जे भोग त्यांची मला गरज नाहीं; तर आज आपल्यास जें ऐश्वर्य प्राप्त झालें आहे त्याचाच उपभोग कां घेऊं नये ? ११ अशा प्रकारें, अर्जुना, शरीरास क्लेश होतील या भीतीनें जो कर्म टाकून देतो, त्याला राजस त्याग असें म्हणतात. १२ त्या ठिकाणींही कर्मत्याग होतो, परंतु त्याला कर्मत्यागाचें फल मिळत नाहीं. ज्याप्रमाणें उत्तु आलेलें तूप अर्भात पडलें तरी त्याला होमाची योग्यता प्राप्त होत नाहीं; १३ किंवा एखाद्याचा पाण्यांत बुडून प्राण गेला असता त्यानें जलसमाध घेतली असें म्हणता येत नाहीं, तर त्याचें तें अपघाताचेंच मरण असें म्हटलें पाहिजे, १४ त्याप्रमाणें देहावर प्रीति ठेवून ज्यानें कर्मावर पाणी सोडलें, त्याला कर्मत्यागाचें फल प्राप्त मिळत नाहीं. १५ किंवा बहुना, ज्याला आत्मज्ञानाची प्राप्ति झाली आहे, त्याला, सूर्यादृश साल्यावर ज्याप्रमाणें नक्षत्राचें तेज लोपतें, १६ त्याप्रमाणें, अर्जुना, ज्या कर्मत्यागापासून अज्ञानासह किर्वाचा लोप होतो, त्यापासून मोक्षप्राप्ति होते. १७ अर्जुना, ती मोक्षप्राप्ति अज्ञानानें कर्मांचा त्याग केला असता होत नाहीं, म्हणून तो सारा कर्मत्याग नसन राजस त्याग होय १८ तर कोणत्या त्यागापासून

मोक्षप्राप्ति आपल्या घरीं चालत येते, तीही मसंभानुसार धानें तुळा सांगतां, तें ऐक. १९

अर्जुना, आपलें कर्तव्य असें समजूनच जें नित्यनैमित्तिक कर्म फळाची आशा व कर्तेपणाचा अभिमान टाकून केळें जातें, त्या त्यागाला सात्त्विक त्याग म्हणतात. ॥ १ ॥

तर आपल्या अधिकारानुरूप जें सहज आपल्या वाट्यास आलेलें कर्म, तें साहित्यासह गोरवानें यथाविधि आचरण करितो; २०० परंतु हें कर्म मी करीत आहे, अशी मनांत आठवणही होऊं देत नाहीं; तसेंच फळाच्या आशेवरही पाणी सोडतो; १ अर्जुना, असें पहा कीं, मातेची अवज्ञा केली व तिच्याविषयी मनांत कामवासना उत्पन्न होऊं दिली, तर या दोन्ही गोष्टी नरकप्राप्ति कारण होतात; २ तर हा दोन्ही वज्र करून मातेची सेवा करावी, गाईचें तोंड अपवित्र असलें म्हणून गाईच्या सर्वांगाचा त्याग करावयाचा कीं काय ? ३ आपल्यास आवडतें जें फल (आभा) त्याची साल व कोय यामध्ये रस नाहीं, हे दोन दुर्गुण त्याचे ठिकाणीं आहेत म्हणून तो आभा कोणी टाकून देईल काय ? ४ त्याप्रमाणें, कर्म केव्हाचा अभिमान आणि कर्मफळाची इच्छा या दोहोंसच बंध असें नांव आहे. ५ म्हणून, या प्रमाणें आपल्या कर्मेविषयी इच्छा बाळगीत नाहीं, त्याप्रमाणें विहित कर्मांचें आचरण करून जो या दोहोंविषयी इच्छा करीत नाहीं, त्याला दुःख होऊं शकत नाहीं. ६ हा त्यागरूप वृक्ष सर्व वृक्षांत श्रेष्ठ असून, यालाच मोक्षरूप मोठालीं फळे येतात, म्हणून सर्व जगांत हा सात्त्विक त्याग अशी प्रसिद्धि आहे. ७ आतां, शाडाचें बीज जाळून शाडास जसें निर्वेश करावें, तसें फळाचा त्याग करून जो कर्मांचा त्याग करतो, ८ ज्याप्रमाणें परिसाचा स्पर्श होता-स्पर्शाचा लोसंडाचा कलंक व रंगही बदलतात, त्याप्रमाणें [कर्मकर्तृत्वाचा अभिमान आणि कर्म फळाची इच्छा] या दोन गोष्टींचा त्याग केव्हावर राज व तम हे दोन्ही त्याग नाहींतसे होतात. ९ जवळ शुद्ध सत्त्वानें आत्मबोधाचा उजेड होऊन असें सध्या-काळीं मृगजळ आपोआप नाहींसे होतें, ११० किंवा आकाश (पोकळी) जसें कोणीकडे दिसत नाहीं, तसा, ज्ञानाच्या पुढें जगाचा मोठा मिथ्या भास दिसत नाहीं. ११

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुवज्जते ।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः १०

अन्वय—[१०] अकुशलं कर्म न द्वेष्ट, च कुशले न अनुवज्जते, सः सत्त्वसमाविष्टः मेधावी त्यागी छिन्नसंशयः [भवति] १०

म्हणोनि प्राचीनाचेनि बळें । अकंकुते कुशलो कुशलें । तिथें व्योमाभांगी आभाळें । जिराकीं जेथीं ॥११॥ तैथीं तयाचिये दिंठी । कर्में चोखाळकीं किरीटी । म्हणोनि सुखदुःखीं वेंठी । पडेना तो ॥१२॥ तेणें शुभकर्म जाणावें । मग तें हवें करावें । कां अशुभाकांगीं व्हावें । द्वेषिया ना ॥१३॥ तरी ह्या विषयींचा काहीं । तया एकुही संदेहो नाहीं । जैसा स्वप्नाच्या ठायीं । जागिझकिया ॥१४॥ म्हणजनि कर्म आणि कर्ता । या द्वैतभावाची वार्ता । नेणे तो पंडुसुता । सात्त्विक त्यागु ॥१५॥ ऐसेनि कर्में पार्था । त्याजिकीं त्यजितो सर्वथा । अधिकें बांधती अन्यथा । सांडिकीं तरी ॥१६॥

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ११

अन्वय—देहभृता अशेषतः कर्माणि त्यक्तुं शक्यं न; हि यः तु कर्मफलत्यागी, सः त्यागी इति अभिधीयते. ११

आणि हां गा सव्यसाची । मूर्ति काहोनि देहाची । खंती करिती कर्मांची । ते गावडे गा ॥१८॥ मृत्तिकेचा बीड । घेऊनि काय करीक घट । केवळें तंतू पट । सांडीक तो ॥१९॥ तेथींचि बन्हित्व जांगीं । आणि उबे उबेंगणें आगी । कीं तो दीपु जमेकांगीं । द्वेषु करीक काई ॥२०॥ हिंगु घ्रासला घाणी । तरी केंचें सुगंधत्व आणी । द्रवपण सांडुनि पाणी । कें राहे तें ॥२१॥ तैसा शरीराचेनि आभासें । नांदतु जंव असे । तंव कर्मत्यागाचें पिलें । काहसें तरी ॥२२॥ आपण काविजे टिका । म्हणोनि पुसों

ये वेळोवेळा । मीं बाकी केही निडळीं । कां कलं ये गा ॥२३॥ तैसें विहित, स्वयें जादुरिकें । म्हणोनि त्यजूं ये त्याजिकें । परी कर्मांचे देह आसकें । तें कां सांडीक गा ॥२४॥ जें आसोआसवरी । होत निजेळियाही बरी । काहीं न करणेंचि परी । होती जयाची ॥२५॥ या शरीराचेनि मिसकें । कर्मही लागलें आसकें । जिता मेळया न ठाके । ह्या रीती ॥२६॥ यया कर्मांतें सांडितो परी । एकीचि ते अवधारीं । जे करितां न जाहजे हारी । फळाशेचिये ॥२७॥ कर्म-फळ ईश्वरीं अपें । तत्प्रसादें बोधु वहीपे । तेथ रज्जु-ज्ञानें लोपे । व्याळका ॥२८॥ तेणें आत्मबोधें तैसें । अवियेंशीं कर्म नाबो । पार्था त्यजिजे जें ऐसें । तें त्याजिकें होय ॥२९॥ म्हणोनि ह्यापरी जगीं । कर्में त्यजी तो महात्यागी । येर मूर्च्छने नांव रोगीं । विसावा जैसा ॥३०॥ तैसा कर्मीं क्षिणे एकीं । तो विसावों पाहे आणिकीं । दांडेयाचे बाय बुकी । धाडणें जैसें ॥३१॥ परी हें असो पुढती । तोचि त्यागी त्रिजगतीं । तेणें फळत्यागें निष्कृती । नेळें कर्म ॥३२॥

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनांप्रेत्य न तु संन्यासिनां कश्चित्

अन्वय—अनिष्टम्, ३८ च मिश्र इति त्रिविधं कर्मणः फलं प्रेत्य अत्यागिनां भवति; संन्यासिनां तु कश्चित् न [भवति] . ॥ १२ ॥

ये-हवीं तरी धवजया । त्रिविधा कर्मफळा गा यथा । समर्थ ते कीं भोगावया । जे न सांडितोचि आषा ॥३३॥ आपणाचि विजुनि दुहितीं । कीं न मर्म म्हणे पिता । तो सुटे कीं प्रतिग्रहितो । जांबाई शिरके ॥३४॥ विषाचे आमरेही वाहती । ते विकितो

१ अकंकुत होई—त्यास प्राप्त होतात. २ बरीं बाईट. ३ आकाशवात. ४ वडाठेव. ५ कंदाळणें. ६ मग ७ कपाळ.

८ उधारणी होते. ९ निमित्तानें. १० कन्या. ११ माझी नाही. १२ दान घेणारा. १३ बागा.

जो काम्य कर्माचा द्वेष करित नाही, व पुण्यकर्माच्या ठिकाणी सकल होत नाही, तो शुद्ध चित्ताचा बुद्धिमान असा त्यागी संशय-रहित होऊन मुक्त होतो. ॥ १० ॥

म्हणून पूर्वकर्मानुरोधाने जी बरी बाईट कर्मे प्राप्त होतात, तीं, आकाशात जसे ढग उत्पन्न होऊन मावळतात, १२ तशीं, अर्जुना, त्याच्या दृष्टीनें सर्व कर्मे निर्दोष असतात, म्हणून त्यापासून होणाऱ्या सुख-दुःखांची उठाठेव तो करित नाही. १३ हे शुभ कर्म असे समजून तो ते इषाने करित नाही, किंवा हे अशुभ म्हणून त्याचा द्वेष करित नाही. १४ ज्या-प्रमाणे जाणूत साल्यावर स्वप्नात पाहिलेल्या गोष्टींचे कोणी सुखदुःख मानीत नाही, त्याप्रमाणे शुभ किंवा अशुभ याविषयी त्याचे मनात शंकाच येत नाही. १५ म्हणून, अर्जुना, [ज्याच्या योगे] हे कर्म आणि याचा कर्ता मी अशा द्वैतमावाची वातीही उरत नाही, त्याला सात्त्विक त्याग असे म्हणतात. १६ पार्था, अशा प्रकारे कर्माचा त्याग केला म्हणजे तीं आपल्यास पूर्णपणे सोडतात; पण जर याव्यतिरिक्त-अन्य प्रकारे कर्माचा त्याग केला, तर तीं उलटीं अधिकच बंधनांत पाडतात. १७

देहधारी म्हणून जो आहे, त्यानें कर्माचा निस्खालस त्याग करीन म्हणणे शक्य नाही; जो कर्मफळाचा मात्र त्याग करतो, त्यालाच खरा त्यागी असे म्हणतात. ॥ ११ ॥

आणि, अर्जुना, जे देह प्राप्त झाला असतां कर्मकरण्याचा कंटाळा करितात, ते मूर्ख होत. १८ मातीचा कंटाळा करून घट काय करील? आणि वस्त्राला तंतूचा संबंध कसा तोडता येईल? १९ तसेंच अमित्र अंगी असलेल्या अमी-ला उष्णतेचा कंटाळा करिता येईल काय? किंवा दिवा आपल्या प्रमेचा द्वेष करील काय? २० हिंगाला जरी आपल्या पाणीचा त्रास आला, तरी त्यानें चांगला बाख कोटून आणावा? किंवा पातळपणा टाकून पाणी कोठें राहणार? २१ त्याप्रमाणे, शरीराचे अवस्थेप्रमाणे जीपर्यंत मनुष्य नांदत आहे, तोपर्यंत कर्मत्यागाचें वेड काय उपयोगी पडेल? २२ आपण लावळले गंध वाकडे लागले तर ते बरबेर पुसता येते, परंतु कसळच जर वाकडे असेल, तर ते कसे

नाट करता येईल? २३ त्याप्रमाणे, ज्या निहित कर्माचा आपणच स्वतः आदर केला आहे, त्याचा त्याग करावयाचा म्हटले तर करता येईल; पण [त्या योगे कांहीं कर्मत्याग होणार नाही. कारण,] शरीर हे कर्म-रूपच असल्यामुळे कर्म कसे टाकतां येणार? २४ कां की, मनुष्य निजला असला तरी त्यासोपे कृत-रूपाने कर्म हे घडतेंच; अर्थात् आपण कांहीएक न करितां त्याची उमारणी होते. २५ या शरीराच्या नि-मित्ताने कर्म हे पाठीस लागले आहेच, आणि जिवंत-पणी व मेल्यावरही याप्रमाणे कर्म करण्याचें रहात नाही. २६ हे बघ-या कर्माचा त्याग करण्याचा एकच प्रकार आहे. तो असा की, कर्म करित असता फळे-च्छेद्या अधीन होऊ नये. २७ कर्माचे फल ईश्वरास अर्पण केले म्हणजे त्याच्या प्रसादाने ज्ञान उत्पन्न होते; आणि मग, दोरीचे यथार्थ ज्ञान प्राप्त झाल्या-वर जशी सर्पाची शंका दूर होते, २८ तसा या आत्म-बोधाने अज्ञानासह कर्माचा नाश होतो. पार्था, जेव्हा कर्माचा अशा रीतीने त्याग करावा, तेव्हाच तो खरा त्याग होय. २९ म्हणून, याप्रमाणे जो या जगांत कर्माचा त्याग करतो, तोच महात्यागी (त्याग करणारा) होय. एरवीं, रोण्याला मूर्च्छा आली असता ज्याप्रमाणे त्याला विभ्रंति मिळाली असे लोक समजतात, ३०. लांकडाच्या ऐवजीं जसा अंगावर बुक्यांचा मार सोसावयाचा, त्याप्रमाणे जो कर्म करतांना कंटाळतो, तो विसावा घ्यावा म्हणून दुसरे कर्म सुरू करतो. ३१ परंतु हे असो; तिन्ही लोकांत त्यागी त्यालाच म्हणतात, की ज्याने कर्म करून फलत्यागाच्या योगे त्याला ते न केल्याची योग्यता आणली. ३२

अनिष्ट, इष्ट आणि इष्टानिष्ट असे तीन प्रकारचे कर्माचे फल कर्मफळाचा त्याग न करणाराला मरणानंतर प्राप्त होते; कर्म फळाचा त्याग करणारे संन्यासी यांना तिन्ही फळांची प्राप्ति केव्हांही होत नाही. ॥ १२ ॥

एरवीं तरी, अर्जुना, हे कर्मफल तीन प्रकारचे आहे; आणि जे फळाची आशा सोडीत नाहीत, त्यांना ते मोगाचे लागते. ३३ आपण कन्वेस जन्म दिला असूनही ती ' मासी नाही ' असे म्हणून विद्या जेव्हा कन्यादानाचे उदक सोडतो, तेव्हा त्याची तिज बरील मायासुटून पाणिप्रदय करणारा जाई तिचे आश-पाशांत पडतो. ३४ जे विद्याव्या (बचनान्न कोपेच्या)

झुटके मिठी । बेर निमोके जे बेती । बेचोनि मोके
॥३५॥ तैसे कर्ता कर्म करू । अकर्ता फळाचा न
धरू । एथ न ज्ञाने आवळू । दोहीतें कर्म ॥३६॥
वाटे पिकलिया वृक्षाचें । फळ अपेक्षी तयाचें । तेवि
साधारण कर्माचें । फळ घेतया ॥३७॥ परी करुनि
फळ घेवे । तो जगाच्या कामी न रिचे । जे त्रिविध
जगें अवघें । कर्मफळ हें ॥३८॥ देव मनुष्य स्थावर ।
यथा नांव जगदंबर । आणि हे तंव तीव्ही प्रकार ।
कर्मफळाचे ॥३९॥ तेंचि एक गा अनिट्टे । एक तें
केवळ ह्णें । आणि एक ह्णानिट । त्रिविध ऐसें
॥२४०॥ परि विषयमंतीं बुद्धी । आगीं सृनि अवि-
धी । प्रवर्तती जे निषिद्धी । कुंव्यापारीं ॥४१॥ तेथ
कृमि कीट कोष्टें । हे देह काहती निरुद्ध । तया
नाम तें अनिट । कर्मफळ ॥४२॥ कां स्वधर्मा मानु
देता । स्वाधिकार पुढीं सृता । सुकृत कीजे पुसता ।
आज्ञापातें ॥४३॥ तें इंद्रादिक देवाचीं । देहें काहि-
जती सत्यसाची । तया कर्मफळा ह्णची । प्रसिद्धि
या ॥४४॥ आणि गोड आंबट मिळे । तेथ रेंसांतर
फांसाळें । उंडी दोहीवेगळें । दोहीं जिणेंतें ॥४५॥
रेंचेंकुचि योगवळें । होय स्तंभांबयादोषें । तेवि स-
त्यासत्य संभरसें । सत्यासत्याचि जिणिजे ॥४६॥ म्ह-
णोनि समभागें शुभाशुभें । मिळोनि अनुष्ठानाचें
बभें । तेणें मनुष्यत्व कांजे । तें मिथ फळ ॥४७॥
ऐसें त्रिविध यथा भागीं । कर्मफळ मांडलेसे जगीं ।
हें व सांडी तयां भोगीं । जे सुदळे आझा ॥४८॥
जेथ जिण्हेचा हातु फाटे । तंव जेवितां वाटे गोमटें ।
मव परिणामीं बेबटें । अवश्य मरण ॥४९॥ सर्वचोर-
मैत्री खांग । जंव न पविजे तें दांग । सामान्या

मकी भांग । न शिवे तंव ॥२५०॥ ऐसीं कर्म
करितां शरीरीं । काहती महत्वाची फसरी ।
पाठीं निघनीं एकसरी । पावती फळें ॥५१॥
तैसा समथुं आणि ऋणिवा । मागीं आका बोह-
णिवा । न लोटे तैसा प्राणिवा । पडे तो भोगु
॥५२॥ मग कैणिसौनि कणु मडे । तो बिडेंढका
कणिसा चडे । पुढती भूमी पडे । पुढती उडो ॥५३॥
तैसें भोगीं जें फळ होय । तें फळांतरें वति जाय ।
चाकर्ता पावें पाय । जिणिजे तैसा ॥५४॥ जतार-
चिचे सांगडी । ठाके ते पेळीच थडी । तेवि नै सु-
कीजती बोढी^१ । भोग्याचिचे ॥५५॥ पैसाथ्य साधन
पकारें । फळभोगु तो पसरे । एवं गोंविके संसारें ।
अत्यागी ते ॥५६॥ येरवीं जाह्णिया फुळांचें फां-
णें । त्याचि नाम जेंस सुकणें । तैसें कर्ममिषें न
करणें । केलें जिहीं ॥५७॥ बीजचि वेरोसि देंवे ।
तेथ वाढती कुळवांडी खींचे । तेवि फळत्यागें क-
र्माचें । सारिलें काम ॥५८॥ ते सत्त्वशुद्धी साहा-
कारें । गुरुकृपासृतनुपावें । सासिंसेलेनि बोधें बो-
सरे । द्वैतदेन्य ॥५९॥ तेव्हां जगदाभासामिषें । स्फुरे
तें त्रिविध फळ नाशे । एथ भोक्ता भोग्य आपैस ।
निमालें हें ॥२६०॥ घडे ज्ञानप्रधानु ऐसा । संन्यासु
जयां वीरेशा । तेचि फळभोगसोरो । मुकळे या
॥६१॥ आणि येणें कीर संन्यास । जें आत्मरूपीं
दिडी पैसे । तें कर्म एक ऐसें । देखणें आहे ॥६२॥
पढोनि गेलिया भिंती । चित्रांची केवळ होय
माती । कां पाहालेया राती । आंधरें बरे ॥६३॥ जें
रूपचि नाहीं उभें । तें छाया काळाची कांजे । दुर्प-
णेंवीण विषें । वदन कें पां ॥६४॥ फिटकिया निद्रे-

१ जिवंत; अक्षित. २ मेलें. ३ प्रतिकूल. ४ अनुकूल.
५ विषयासक्त. ६ दुराचार. ७ मातीचें ढेंकूळ. ८ पाव-
ताल. ९ वेडाळा. १० मधुर. ११ भिन्न हची येते. १२
जिंकून. १३ प्राणवायु. (सोडण्याचा) १४ कुंमक (स्विर-
पणा) १५ पेय्य. १६ कर्म बळतें. १७ बरकाती गोड

गोड बोलून अंतर्थांमां घाताची इच्छा धरणान्या चोराचें
मैत्री. १८ वेड्या. १९ नायको. २० कणसांतून. २१
जगवळा असता. २२ शरीर. २३ ओढ जुकत नाहीं.
२४ बरखर्चास. २५ जेतकी; उदीप्त. २६ बंद पडे. २७
सिद्ध झालेल्या. २८ दुःखापासून.

बाधा कडितात, ते त्याची विक्री करूनही [त्याच्या सेवनापासून अलिप्त असल्यामुळे] मरणमयापासून सुटून जिवंत असतात; पण जे त्याचें सेवन करितात, ते द्रव्य सार्चूनही मरण पावतात ! ३५ त्याप्रमाणें, कर्तेपणाचा अभिमान धरून कर्म केलें, किंवा मी कर्ता नाहीं असें समजून फलाची आशा सोडली, तरी दोघानाही कर्म स्वतः बांधीत नाहीं, म्हणजे कर्म उदासीन आहे. ३६ वाटेवरील वृक्षाच्या पिकलेल्या फळाची जो इच्छा करितो, त्यासच ती बाधक होते, तसें कर्माच्या फलाची इच्छा करणारास तें बाधक होतें. ३७ परंतु कर्म करून जो फलाची आशा करीत नाहीं, तो जन्ममृत्यूच्या सपाट्यांत सोपडत नाहीं. कारण, हे तीन प्रकारचें जग कर्माचें फल आहे. ३८ देव, मनुष्य व स्थावर यालाच जग असें म्हणतात; आणि हे तिन्ही प्रकार तर कर्मफलाचेच आहेत. ३९ तेंच कर्म एक अनिष्ट (प्रतिकूल), एक केवळ इष्ट (अनुकूल) आणि एक इष्टानिष्ट (मिश्र) असें तीन प्रकारचें आहे. २४० परंतु जे विषयासक्त आहेत, ते अविधीचा अंगीकार करून निषिद्ध व वाईट अशा कर्मांचे ठिकाणीं प्रवृत्त होतात, ४१ आणि त्या योगें रुमि, कीटक अथवा माती असे वाईट देह पावतात. त्याला अनिष्ट कर्मफल असें म्हणतात. ४२ किंवा स्वधर्माला मान देऊन आपल्या अधिकारानुरूप वेदांत सांगितल्याप्रमाणें जेव्हां सुरुत करतात, ४३ तेव्हां, अजुना, त्यांना इंद्रादिक देवतांचे देह प्राप्त होतात. त्या कर्मफलाला पुण्यकर्म असें म्हणतात, ४४ आणि गोड व आंबट हीं एकत्र केलीं असता ज्याप्रमाणें या दोहोंहून वरचढ असा निराळ्या रुचीचा मधुर रस उत्पन्न होतो; ४५ किंवा प्राणवायु योगाभ्यासानें कुंमक होतो, त्याप्रमाणें सत्य व असत्य यांचें ऐक्य झाल्यावर तें त्या दोहोंनाही निकण्यास कारण होतें. ४६ म्हणून, शुभ व अशुभ कर्म समभाग मिळून जें कर्म घडतें, त्याचें मनुष्यदेहाचा लाभ हेंच मिश्रफल होय. ४७ असें या जगांत तीन प्रकारचें कर्म फल आहे, आणि जे या कर्मफलाची आशा टाकीत नाहींत, ते जन्ममरणाचे फेऱ्यांत पडतात. ४८ ज्या जेवणाराला जिमेला सहन न होई इतके तिखट पदार्थ खाऊन समाधान होतें, त्याला त्या योगें पारेणाहीं अक्षय्य मरण प्राप्त होतें; ४९ जोंपर्यंत अरण्य लागलें नाहीं, तोंपर्यंतच संवचाराची मैत्री बरी; किंवा वेश्येशीं जोंपर्यंत समागम घडला नाहीं, तोंपर्यंतच तिच्याशीं मैत्री बरी असत; २५० त्याप्रमाणें, देहात

आहेत तोंपर्यंत कर्म करीत असतां कर्तेपणाचा भाव वाडतात, परंतु शेवटीं मरणाकंतर फल भोगणें लागतें. ५१ जसा समर्थ असून त्याचे जवळ ऋण काढलें, आणि मग तो बरी बायकोही मागूं लागला, अरी नाहीं म्हणवर नाहीं, त्याप्रमाणें, प्राणिमात्राला कर्माचें फल भोगणें भाग पडतें. (कर्मफल चुकत नाहीं.) ५२ मग, कणसांतून दाणा खाली पडल्यावर तो उरून बळा म्हणजे पुनः त्याला कणीस येतें, व त्याचे दाणे भूमीवर पडले म्हणजे दाण्याचें कणीस व कणसाचे दाणे असा क्रम सुरू होतो, ५३ त्याप्रमाणें, उपजोगाचें फल जें शरीर तें फलाच्या शेवटीं जन्म घेतें. जसा वाट चालणारा मनुष्य एकेक पाऊळ टाकून वाट जिंकितो; ५४ होई एक तीराहून दुसरे तीरास गेली असतां तिला प्रत्येक तीर अलीकडलाच होय, कारण प्रत्येक तीरास तिला पलोकाडेपणा आहेच, म्हणून वाहून न्यावें लागते, तसा फलाच्या उपभोगाला शेवट नाहीं. ५५ हें बघ—साध्य व साधन अशा क्रमानें फल व फलाचा भोग हीं वाढतात, व फलेच्छेचा त्याग न करणारे संसारांत गुंडाळले जातात. ५६ एरवीं, जाईचें फूल ज्याप्रमाणें प्रकुलित होतं त्याशीं सुकतें, त्याप्रमाणें कर्माचा आरंभ करूनही फक्त अभिमान सोडून तें न केल्याप्रमाणें जे फलापासून अलिप्त असतात, ५७ बीजाकरितां देवलेलें धान्य जर दारोजच्या सार्चास खाऊन टाकिलें, तर मग पुढें पेरण्याचा प्रकार जसा बंद होतो, तसे फलाच्या त्यागानें कर्मापासून प्राप्त होणारे जन्ममृत्यू बाजूस राहतात. ५८ शुद्ध सत्त्वाच्या साध्यानें गुह्यपादप्री अमृताच्या तुषारानें सिद्ध झालेला जो आत्मबोध, त्यानें द्वैताचें दैन्य नाहीं होतें. ५९ मग, ज्या तीन प्रकारच्या फलापासून सर्व जग उत्पन्न होतें, तें आपोआप नाश पावून भोक्ता व भोग्य वस्तु याही आपोआप लयास जातात. २६० हे वीरेशा ज्यांच्या हातून अशा प्रकारचा कर्माचा ज्ञान-प्रमुख संन्यास होतो, त्यांनाच, फलाच्या भोगापासून होणारें दुःख होत नाहीं. ६१ आणि या संन्यासानें खरोखर जेव्हां आत्मस्वरूपां दृष्टि पोहोचते, तेव्हां कर्म निराळें आहे असें दिसतें काय ? ६२ चिन्न काढलेली भित पडल्यावर चिन्न मातीस मिळतात, अथवा उजाडल्यावर रात्रीचा अंधार दिततो काय ? ६३ जर आकृतिच नसली, तर सावली कशाची पडणार ! आरखाच नसेल तर आपल्या मुखाचें प्रतिबिम्ब कोठें पडेल ! ६४ सोप पुरी सवबावर स्वप्न

या ठावो । कैचा स्वभासि प्रस्तावो । मग सत्य को
तें बावो । कोण म्हणे ॥६५॥ तैसें गा सन्यासें येणें ।
मूळ अभिधेसाचि नाहों जिणें । मा तिचेंचें कार्य
कोणें । जेपे हापे ॥६६॥ म्हणोनि सन्यासिचें पाहों ।
कसाची गोठो कांजेल काहें । परी आविया आपुल्या
देही । आहे जें कां ॥६७॥ कर्तेपणाचेंनि थांबे ।
आत्मा शुभाशुभां भांबे । दृष्टि भेदाचिये राणवे ।
रचकासे जें ॥६८॥ तें तरा गा सुवर्मा । विजावळी
आत्म्या कर्मा । अपाडें जैसा पश्रमा । पूर्वासे कां
॥६९॥ नातरी आकाशा कां आभाळा । सूर्या आणि
मृगळळा । विजावळी भूतळा । वायूसि जैसी
॥७०॥ पांचरोनि न्हंयें उदक । असे नथोम्राजि
काडक । परी जाणिजे कां वेगळिक । कोडीचो ते
॥७१॥ हो कां उदकाजवळी । परी सोनानाचें ते वा-
हुळी । काय सगास्तव काजळी । दीपु म्हणों ये
॥७२॥ जरी चंद्रां जाला कळंकु । तरी चंद्रांसों नव्हे
एकु । आहे दृष्टी डोळयां विवेकु । अपाडु जेतुला
॥७३॥ नावा वाटा वाटे जातया । वोवा वोचों वा-
हतया । आरसा आरसां पाहतया । अपाडु जेतुला
॥७४॥ पार्था गा तंतुलेनि मानें । आत्मेनिहीं कर्म
सिणें । परी वेवविजे अज्जलें । तें कीर ऐसें ॥७५॥
विकासों रबीतें वपजवी । द्वैती अर्काकरवी भोगवी ।
ते सरोवरी कां वरवो । आठजनों जैसी ॥ ७६ ॥
पुढतपुढतो आत्मक्रिया । अन्यकारणकाचि तैशिया ।
करु पांचाहो तया । कारणां रूप ॥७७॥

पंचेमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।

सांख्ये कृतांति प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ।

अन्वय—महाबाहो, सर्वकर्मणां सिद्धये कृतान्ते
सांख्ये प्रोक्तानि इमानि पंच कारणानि मे निबोध. ॥१३॥

आणि पांचही कारणें तियें । तूही जाणसीक वि-
प्रायें । जे शास्त्र उभजनी बाहे । बोलतां जयांतें ॥७८॥

वेदरायाचिया राजधानी । सांख्यवेदांताच्या भुवनी ।

निरूपणाच्या निज्ञानध्वनी । गजती जियें ॥७९॥

जं सर्वकर्मसिद्धीकाणी । ह्येवि मुदकें हो जती । तेच
न सुवाव । अमंगी । आत्मराज ॥२८०॥ ह्या बोकाचे
डांगुरेंटी । तियें प्रसिद्धी आलीं किरीटी । म्हणोनि
तुझ्या हन । कर्णपुटी । वसो काज ॥८१॥ आणि
मुखांतरीं आडकीजे । तैसें कायसें हें ओसैं । मी
चिद्रूप तुझे । असतां हातीं ॥८२॥ दर्पण पुर्वा
मांडलेया । कां कोणाचियां डोळयां । मानु थावा
पहावया । आपुलें निकें ॥८३॥ भक्त जैसेनि जेथ
पाहे । तेथ तें तेंचि होत जायें । तो मी तुझे जा-
हाळीं आहे । खेळणें आजी ॥८४॥ ऐसें हें प्रीतीचेनि^८
वेणें । देवो बोलतां से^९ नेचे । तंव आनंदामाजीं
आगें । विरतसे येथ ॥८५॥ चादिगियाचा पडिभरें ।
होतां सोमकांताचा डोंगर । विघरोनि सरोवर ।
हों पाहे जैसा ॥८६॥ तैसें सुख आणि अजुंभूती ।
या भावांची मोडुनि भिंती । आसलें अजुंनकृती ।
सुखचि जेथ ॥८७॥ तेथ समर्थ म्हणोनि देवा । अ-
वकाशु जाहला आठवा । मग बुडतयाचा भावा ।
जीवें केला ॥८८॥ अजुना येसेंणें धेंडें । प्रज्ञापसरेंसीं
बुडे । आलें मरतें एवढें । तें काढुनि पुढती ॥८९॥
देवो म्हणे हां गा पार्था । तूं आपणें देख सर्वथा ।
तंव आसुनि येरें माथा । तुकियेका ॥२९०॥ म्हणे
जाणसीदातारा । मी तुजशीं व्यक्तिशेजारा । उगवेंका
आदीं एकाहारा । येवों पाहें ॥९१॥ तयाही हा ऐसा ।
कोमें देतसां जरी काळेंसा । तरी कां जी बाकी-
तसां । आड आड जीवा ॥९२॥ तेथ श्रीकृष्ण म्ह-
णती निकें । अद्यापि नाहीं मा ठाडकें । वेळ्या चंद्रा
आणि चंद्रिके^८ । न मिळणें आहे ॥९३॥ आणि हाही
बोळोनि आचो । तुज दाऊ आम्ही भिवों^९ । जे कसतां
बांधे थांवो । तें प्रेम गा हें ॥९४॥ एथ एकमेकांचिये
खुणे । विसंबांदु तंवचि जिणें^{३३} । म्हणोनि असो हें
बोळणें । ह्येविषयींचें ॥९५॥ मग कसकसें तें आतां ।

१ विभोग, २ नदीचें, ३ वेगळी, ४ शेवाळें, ५ भेद
६ फुडण्याने, ७ मकरंद, ८ अमराकडून, ९ कमळिनी, १०
कदाचित, ११ हात, १२ नौबद, १३ मध्य, १४ हबंडी
१५ दुसऱ्याचे तोंडून, १६ ज्ञानरूपी रत्न, १७ कप, १८

प्रेमाच्या, १९ आठवण, २० भरात, २१ अनुभव, २२
व्यापक, २३ एवढें, २४ बुद्धीच्या प्रसारासह, २५ सा-
जिध्यास, २६ आसून, २७ कौतुक, २८ प्रमेस, २९ भीति
३० बळ, ३१ वर्म, ३२ परस्पर नीकणें, ३३ वांचणें.

कोटून पडणार ! आणि मग त्याला खरे अथवा कोट कोण म्हणेल ? ६५ त्याप्रमाणे, कर्मकळाचा संन्यास केला असता अविद्येला थारा निलत नाही; मग तिच्यापासून होणारे जे कल, त्याचा कोण उपभोग घेईल ? ६६ म्हणून, संन्यास केल्यावर कर्माची गोष्ट कोटून बोलता येणार ? परंतु जर आपल्या देहात अज्ञान बास करीत असेल, ६७ जेव्हा कर्तेपणाच्या यत्नाने आत्मा चांगली व वाईट कर्मे करण्यास प्रवृत्त होतो, व दृष्टिही भेदाच्या ऐश्वर्याने जेव्हा युक्त असते, ६८ तेव्हा, हे सुवर्मा अर्जुना, आत्मा व कर्म यांचे ठिकाणी पूर्व व पश्चिम याप्रमाणे द्वैतविशेष असते. ६९ आकाश व आमाळ, सूर्य आणि मृगजळ व पृथ्वी आणि वायु यांच्यात संबंध जरी दिसला, तरी ते फार दूर आहेत, २७० नदीचे पाणी पांघरून नदीत सहक असतो, परंतु त्या दोहोंत जसे कोटपट अंतर असते, ७१ पाण्यावर असलेले शेवाळे हे पाण्यापासून वेगळे असते; काजळाचा दिव्याशी संबंध आहे, म्हणून त्या काजळाला दीप म्हणता येईल काय ? ७२ जरी चंद्राला कलंक लागला आहे, तरी त्याचे चंद्राशी ऐक्य नाही, तसेच, दृष्टि व डोळे यामध्ये जितका भेद आहे, ७३ अथवा वाट व तिजवरून चालणारा वाटसरू, ओष व ओषात वाहणारे पाणी, आणि आरसा व आरसात पडणारा मनुष्य यांच्यात जितका भेद आहे, ७४ तितक्याच मानाने आत्म्यापासून कर्म भिन्न आहे, परंतु, अर्जुना, अज्ञानामुळे ती दोन्ही एकच आहेत असे वाटते. ७५ जशी सरोवरातील कमळे आ. पल्या फुलण्याने रवीचा उदय झाला असे कळवितात, व आपल्यातील मकरंदाचा भ्रमराकडून उपभोग घेवितात, ७६ तशी आत्म्याच्या ठिकाणी असलेली कर्मे अन्य कारणाने बारवार उत्पन्न होतात. ती कारणे पांच आहेत, त्यांची लक्षणे तुला सांगतो. ७७

हे महाबाहो अर्जुना, सर्व कर्माच्या सिद्धीकरितां वेदांतशास्त्राचे सिद्धांतांत हीं पांच कारणे सांगितलेलीं मी सांगतो, तीं समजून घे. ॥१३॥

तीं पांच कारणे तूही कदाचित् जाणत असशील. कारण, ज्याविषयी शास्त्रांनी उंच हात करून वर्णन केलेले आहे, ७८ तीं वेदराजाच्या राजधानीत सांत्व्य-बैरातकूप मंदिरात निवृत्तकृषी नौबदीने प्रसिद्ध

आहे. ७९ कारण, सर्व कर्मांची सिद्धी होण्याकरितां या जगांत इतके मुख्य अवश्य आहेत, तर त्यांचे ठिकाणी आत्म्यास कारणीभूत मानू नको. २८० अर्जुना, अशीं दोन्ही पिटल्याने त्यांची चहुंकडे प्रसिद्धी झालेली आहे, म्हणून तुलाही ठाकक अर्जु दे, उपभोग होईल, ८१ आणि मी ज्ञानरूपी रत्न तुझे हातीं असल्यावर, दुसऱ्याचे तोंडातून तू ही गोष्ट ऐकावसि इतकी अडचण तुला कशास पाहिजे ? ८२ आत्म्यासमोर आरसा असल्यावर, आपले रूप पाहण्यास, लोकांना, माझे रूप कसे दिसते तें मला सांगा, अशी विनंती का करावी ? ८३ मज्ज्या स्थितीत जिकडे पाहील, त्या ठिकाणी ती वस्तु मी त्याच्या दृष्टीस पाडतो. तो मी आज तुसे सेळणें झालों आहे. (हस्तगत झालों आहे.) ८४ असे प्रेमाच्या मरात देव बोलत असता त्यांना आठवण राहिली नाही, तो इकडे पार्थ आनंदात निमग्न झोकन गेला. ८५ पौर्णिमेच्या चांदण्यात सोमकांत मण्याचा डोंगर जरी असला, तरी तो पासरून त्याचे सरोवर बनवें, ८६ त्याप्रमाणे शुद्ध व अनुभव ह्या भावांचा पडदा नाहीसा झोकन शुद्ध अर्जुनाच्या आकृतीचे दिसेल लागले. ८७ तेव्हा देव समर्थ असल्यामुळे त्यास आठवण झोकन त्यांनी सुखाचे समुद्रात बुडणाऱ्या अर्जुनास वर काढले. ८८ अर्जुनासारखा थोर असूनही तो बुद्धीच्या प्रसारासह बुडू लागला, एवढे प्रेमाचे भरते आले असून ते बाजूला सरून ८९ देव म्हणाले, पार्था, " तूं आपले स्वरूप पाहून शुद्धीवर ये. " तेव्हा उतासा टाकून अर्जुनाने मान डोलवली, २९० आणि तो म्हणाला की, " हे प्रभो, जो मी तुमच्या सानिध्यास (द्वैतभावास) आसून आज तुमच्या ऐक्यास येऊं पडत आहे, ९१ त्या मासे तुम्ही जर प्रेमाने कौतुक करीत असला, तर मला जीवदशेस कां आणतां ? " ९२ तेव्हा श्रीकृष्ण म्हणतात की, " अरे वेड्या, खरोखर तुला अजून कसे माहीत नाही, की चंद्र आणि प्रभा यांचा कधी वियोग घडतो का ? ९३ आणि असेच बोलून तुला जी आम्ही भीति दाखवितो, तिनें तूं हतकास म्हणजे आमच्या भीतीस जास्ती बळ येते, अशी ही भीति होय. ९४ या ठिकाणी एकमेकांचे सुणें परस्पर जे बोलणें, तेच आपल्या वाचण्यास कारण होय, म्हणून याविषयी वादविवाद पुरे. ९५ मग, अर्जुना,

बोळत होतो पंडुसुता । सर्वकर्माभिक्रता । आत्मनिर्ली
॥१६॥ तंव अर्जुन म्हणे देवें । माझिचे मनींचेचि
स्वभावे । प्रस्ताविकें बरवें । प्रमेय तें जी ॥१७॥ जें
सकलकर्मांचें बीज । कारणपंचक तुज । सांगेन
ऐसी पैच । घेतली कां ॥१८॥ आणि आत्मया पृथ
काहीं । सर्वथा लागु नाहीं । हें पुढारकांसि तें देई ।
काहोंनें माझे ॥१९॥ यथा बोला विमेश । म्हणितकें
तोचें बहुवसे । ह्येविषयीं भरणें वैसे । ऐसें कें जोडे
॥२०॥ तरी अर्जुना निरूपिजेक । तें कीर भाषेआ-
तुक । परी मेसुंये होइजेक । ऋणिचा तुज ॥२१॥ तंव
अर्जुन म्हणे देवो । काई बिसरले मागील भावो ।
ह्ये गोडी कीं राखत आहों । मीतूपण जी ॥२२॥ पृथ
श्रीकृष्ण म्हणती होका । आतां अवधानाचा पसर
निका । करुनियां आहका । पुढारलों तें ॥२३॥ तरी
सत्याचि गा अनुर्थरा । सर्वकर्मांचा उभारा । होतसे
बाहिरबाहिरा । कारणीं पांचें ॥२४॥ आणि पंचकारण
दळवीडें । जिहीं कर्माकार मांडे । ते हेतु तंव उ
चडे । पांच आधी ॥२५॥ येथ आत्मतत्त्व उदासीन ।
तें ना हेतु ना उपादान । ना तें भंगें करी संवाहन ।
कर्मसिद्धीचें ॥२६॥ तेथ शुभाशुभीं अंभी । निफळती
कर्म ऐसी । राती दिवो^१ आकाशी । जियापरी ॥२७॥
तोर्थे तेजें धूम । बर्बा वायूसी संगमु । जालिया
होय अभागमु । ज्यो^२ तें नेणे ॥२८॥ नाना काष्टीं
नाव मिळे । ते नावाडेनि चळे । चालविजे अनिकें ।
बहुक तें साक्षी ॥२९॥ कां कवणे एके पिढें^३ । बेचितां
अवतरे मांडे । मग भवळीजे दंडें । अमे चक्र
॥३०॥ आणि कर्तृत्व कुळांकांचे । तेथ काय तें पृ-
थ्वीचेचें । आभारावाचूनि वेचे । विचारी पां ॥३१॥
हेंही असो कोकाचिया । राहाटी होतां आवविचा ।
कोण काम सावितरी । आंगा आळें ॥३२॥ तैसें पांच-

हेतुमिळणी । पांचेचि ह्मीं कारणी । कीजे कर्मक-
तांची लावणी । आत्मा सिना ॥३३॥ आतां तोचि
वेगळाकी । पांचही विवचूं^४ गा मकी । तुकोनि
घेतकी । मोतिथें जैसी ॥३४॥

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा देवं जैवाऽत्र पंचमम् ॥

अन्वय—अधिष्ठानं तथा कर्ता पृथग्विधं करणं च
विविधाः पृथक् चेष्टाः च अत्र देवं पंचमं एव [भवति] १४

तैसीं यथालक्षणे । आहकें कर्म-कारणें । तरी
देह हें मी म्हणें । पडिकें पृथ ॥३५॥ यथातें अधि-
ष्ठानें ऐसें । म्हणिजे तें याचि उद्देशें । जे स्वभोग्येसीं
वसे । भोक्ता येथ ॥३६॥ इंद्रियांच्या दाहें हातीं ।
जांचोनियां दिवोराती । सुखदुःखें प्रकृती । जोडी-
जती जियें ॥३७॥ तिथें भोगावया पुरुखा । आन
ठावोचि नाहीं देखा । म्हणोनि अधिष्ठानेंमाळा ।
बोळिजे देह ॥३८॥ हें चोविसांही तत्त्वांचें । कुटुंबघर-
वस्तीचें । तुटे बंधमोक्षाचें । गुंथाडें पृथ ॥३९॥
किंबहुना अवस्थार्थ्या । हें अधिष्ठान धनंजया ।
म्हणोनि देहा यथा । हेंचि नाम ॥३२०॥ आणि
कर्ता हें तुजें । कर्माचें कारण जाणिजे । प्रैतिविष
म्हणिजे । चैतन्याचें जें ॥३२१॥ आकाशाचि वधें नीर ।
तें तळवटीं बाजे नाडेर । मग बिंबोनि तडाकार ।
होय जेवि ॥३२२॥ कां निद्राभरें बहुवें । राया आ-
पणें ठाडवें नव्हे । मग स्वप्नीचिचे मावे । रंकपणीं
॥३२३॥ तैसें आपलेनि विसरें । चैतन्याचि देहाकारे ।
आभासोनि अंगिष्करे । देहपणें जें ॥३२४॥ जया नि-
सराच्या देशी । प्रसिद्धि गा जीवु ऐसी । जेणें माथें
केली देहेंसी । आघवाविषयीं ॥३२५॥ प्रकृति करी
कर्म । ते म्यां केलीं म्हणे अम । येथ कर्ता येणें नामें ।
बोळिजे जीवु ॥३२६॥ मग पातेयांच्या केडीं । पृथ्वीच

१ तात्पर्य. २ बोळकास. ३ येवज, देणें. ४ सिद्धांत.
५ जमून. ६ परमार्थ. ७ स्वकृप. ८ हेतु = निमित्त कारण =
कारण. ९ उपादान कारण = घटतीक माती. १० सहाय्य.
११ दिवस. १२ वाणी. १३ सूर्य. १४ वाफ. १५ दग.
१६ आकाश. १७ चाकले. १८ मातीच्या गोळ्याने. १९

कुंमाराचें. २० सूर्याका. २१ वेगळी करूं. २२ मद्य, भाषार.
२३ उद्देशानें. २४ कष्ट सोसून. २५ बंधानें. २६ जा-
गृति, स्वप्न, सुषुप्ती. २७ जीव. २८ उदरें. २९ प्रकटे. ३०
वचन देणें. ३१ पापणांच्या.

मी आतां कसें कसें बोलत होतो, कीं सर्व कर्म आत्म्यापासून भिन्न आहेत. १६ तेव्हा अर्जुन म्हणाला, देवा, माझे मनातील तात्पर्यच सांगण्यास तुम्हीं होऊन आरंभ केला. १७ सर्व कर्मास कारणीभूत अशीं पांच कारणे तुला सांगेन अशी जी तुम्हीं प्रतिज्ञा केली, १८ आणि आत्म्याचा कर्माशीं कांहीं संबंध नाही असें जे तुम्हीं बोललां होतां, तें माझे देणें मला या. १९ हें बोलणें ऐकून भगवान् अति संतोषानें म्हणाले, याविषयीं तूं धरें घेऊन बसलास असा विचारणारा आम्हांला कोठें भिळतो आहे ! ३०० तर, अर्जुना, तुला सरोस्तर सिद्धांत सांगतो; कारण मी तुला कशी असल्यामुळे तुला मोठा नमून आहे. १ तेव्हा अर्जुन म्हणाला, हे देवा, तुम्ही मागील गोष्टीचा अभिप्राय विसरला काय ! आणि मी व तूं हे द्वैत आपल्या भाषणांत कां आणतां ! २ तेव्हा श्रीकृष्ण म्हणाले, धरें तर, आतां मी जी गोष्ट तुला सांगण्यास सुरुवात केली होती, ती सांगतो, सावधान चित्तानें ऐक. ३ तर, हे धनुर्धरा, सरोस्तर सर्व कर्मांची उभारणां या पांच कारणांनी परभारे होते. ४ आणि ज्या या पांच कारणांच्या योगानें जो कर्माचा पसारा होतो, तीच पांच कारणे त्या कर्मास हेतु असतात ५ दुसरा जो आत्मा, तो उदासीन असून कर्माला निमित्त कारण किंवा उपादान कारण नसतो, अथवा तो स्वतः कर्माला साक्ष करीत नाही. ६ त्याचे ठिकाणीं शुभ किंवा अशुभ कर्म अशा रीतीनें होतात कीं, रात्र व दिवस आकाशात उत्पन्न झाली तरी आकाश त्याहून जसे वेगळें असतें; ७ पाणी व तेज यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या वाफेचा वायूशीं संबंध झाला म्हणजे ती आकाशात जाऊन तिचे ढग बनतात, परंतु आकाशास जशी ही गोष्ट माहीत नसते; ८ पुष्कळ लोकां एकत्र जोडून तयार केलेली नाव याऱ्याच्या जोरांनें नावाडी पाण्यावर चालवितो, परंतु त्या ठिकाणीं उदक जसें कांही एक न करिता साक्षिभूत असतें; ९ किंवा मातीचा गाळा घेऊन चक्रावर ठेवून दाड्यानें चाक झालेल्यावर त्याचें मातीपण जाऊन भाडें तयार होतें; १० तर या ठिकाणीं कुंभाराच्या कसबाशिवाय मांड्यास आधारावाचून पृथ्वीचें दुसरें कोणतें साक्ष निळतें याचा विचार कर. ११ हेंही

असो; परंतु जगांत लोकांचे सर्व व्यापार सूर्यप्रकाशा-नें चालत असतांही सूर्य ज्याप्रमाणें त्यांपासून आलिया असतो, १२ त्याचप्रमाणें पांच कारणे भिळल्यानें सर्व कर्मरूप वेलाचीं मांडणूक होते, व आत्मा हा वेगळाच असतो. १३ आतां तीच पांच कारणे यागत्या प्रकारें वेगवेगळालीं वर्णन करून सांगतो. मोर्षे ज्याप्रमाणें वजन करून घ्यावी लागतात, १४

अधिष्ठान म्हणजे आधारभूत शरीर, तसाच कर्ता म्हणजे जीव व वेगळालीं इंद्रियें, व प्राणापान वायूंचे नानाप्रकारचे व्यापार, आणि दैव म्हणजे इंद्रियाच्या देवता हीं पांच कारणे आहेत. ॥१४॥

त्याप्रमाणें, कर्माच्या कारणांचीं सर्व यथार्थ लक्षणें तुला सांगतो, तीं ऐक. तर देह हें पहिलें कारण होय, असें मी म्हणतो. १५ या देहाला अधिष्ठान म्हणण्याचें प्रयोजन इतकेंच कीं, भोग्य जे विषय, त्यांसह वर्तमान भोक्ता या ठिकाणीं राहतो. १६ इंद्रियांच्या देहा हातांनीं रात्रंदिवस कष्ट सोसून प्रकृतीच्या योगानें जीं सुखें व दुःखें उत्पन्न होतात, १७ तीं भोगण्याकरिता मनुष्यास दुसरे ठिकाणच नाही म्हणून देहाला अधिष्ठान असें म्हणतात. १८ हें चौवीस तत्वांचें वसतिस्थान असून बंध व मोक्ष यांचा उलगड या ठिकाणी होतो. १९ फार काय ! परंतु जाणूनि, स्वप्न व सुषुप्ति यांचें हें मुख्य ठिकाण होय. म्हणून, हे धनंजया, या देहाला अधिष्ठान हेंच नांव योग्य आहे. ३२० आणि कर्माचें दुसरें कारण कर्ता हें होय. आणि ह्यालाच चैतन्याचें प्रतिबिंब म्हणजे जीव असें म्हणतात. २१ आकाशांतून पाऊस पडल्यावर त्याचें पृथ्वीवर डबकें होतें; आणि मग त्यांत आकाशाचेंच प्रतिबिंब पडल्यावर ज्याप्रमाणें तें प्रतिबिंब त्याचेच आकाराचें होतें; २२ किंवा निद्रेच्या मर्यात राजा आपलें ऐश्वर्य विसरून स्वप्नांत आपण भिकारी झालों आहें असें समजतो, २३ तसेंच चैतन्य आपलें स्वरूप विसरून देहच मी असें मानून देहकृपानें प्रकट होतें. २४ ज्या देहांत आत्मस्वरूपाचा विसर पडतो, तेथें चैतन्य 'जीव' या नांवानें प्रसिद्ध आहे; व देहाला सर्व प्रकारें ज्यानें वचन दिलें आहे; २५ देहाकडून जीं जीं कर्म होतात, तीं मोक्ष केलीं असें मानें म्हणतो, म्हणून जीवाला कर्माचा कर्ता आहे असें म्हणतात. २६ मग दृष्टि ही एकच असून ज्याप्रमाणें

उठती दिठी जैसी । मोकळी चंबरी ऐसी । चिरीवं गमे ॥२७॥ कां बराभांतुळ एकु । दीपाचा तो अवलोकु । गवाक्षमेवें अनेकु । आवडे जेवि ॥२८॥ कां एकुचि पुरुषु जैसा । अनुसरत नवां रसां । नवविधु ऐसा । आवडो कागे ॥२९॥ तेवि बुद्धीचें एक जाणणें । ओत्रादिभेदे येणें । बाहेरि इंद्रियपणें । फांके जें कां ॥३०॥ तें पृथग्विध करण । कर्माचें ह्या कारण । तिसरें गा जाण । नृपनंदना ॥३१॥ आणि पूर्वपश्चि-
मवाहणी । निवाळिया बोवाचिया मिळणी । होय नदी नद पाणी । एकाचि जेवि ॥३२॥ तैसी क्रिया-
शक्ति पवर्ची । असे जे अनर्पाधिनी । ते पडिकी नानास्थानी । नाना होय ॥३३॥ जें वाचे करी येणें । तें तेचि होय बोलणें । हाता आली तरी घेणें । देणें होय ॥३४॥ अगा चरणाच्या ठायी । तरी गति तेचि पाहीं । अघोद्वारीं दोहों । धरें तेचि ॥३५॥ कदांनि हृदयबरी । प्रणवोची उजरी । करितां तेचि शारांरी । प्राणु म्हणिजे ॥३६॥ मग ऊर्ध्वोचिया रिगोनिगा । पुढती तेचि शक्ति पै गा । उर्दानु ऐसिया लिंगा । पात्र जाहली ॥३७॥ अर्धोरंध्राचेनि वाहें । अर्पानु हें नाम काहे । व्यापकपणें होये । व्यानु तेचि ॥३८॥ आंगोणिकेनि रसें । शरीर भरी सरिसें । आणि न सादित्तां असे । सर्वसंधीं ॥३९॥ ऐसिया ह्या रा-
हटीं । मग तेचि क्रिया पाठीं । समौन ऐसी किरीटी । बोलिजे गा ॥४०॥ आणि जांभई शिक ठेंकर । ऐसैसा होतसे व्यापार । नाग कूर्म ठेंकर । इत्यादि होय ॥४१॥ एवं वायूची हे चेष्टा । एकीचि परी सुभदा । बर्तनास्तव पालदा । येतसे जे ॥४२॥ ते भेदकी वृत्तिपथें । वायुशक्ति गा पथें । कर्म-
कारण चौथें । ऐसे जाण ॥४३॥ आणि ऋतु बरवा सारहु । सारही पुढती चाहु । चंद्रां जैसा संबंध ।

१ चिरकेळी. २ अवलोकन. ३ शरीरका. ४ निर-
चिराकी. ५ इंद्रियें. ६ रजोगुणाची कर्तृत्वशक्ति. ७ प्राणवायूंत. ८ न संपादन करतां असणारी. ९ मलमूत्र-
हारी. १० दाकणें. ११ नाभोपासन. १२ ओंकाराची १३ बुद्धि. १४ बर जाणारा. १५ व्यासोच्छ्वास. १६ कंठस्थ वायु. १७ गुदद्वारानें. १८ गुदस्थ वायु. १९ शरीरस्थ वायु. २० काळेस्था. २१ नाभिस्थ वायु. २२ नाग, कूर्म, ठेंकर, देव-

पूर्णमेष्टा ॥४४॥ कां वसंती बरवा आरोमु । आ-
रामीहि प्रियासंगमु । संगमी आपामु । उपचैरांचा ॥४५॥ नाना कमळी पांढवा । बिकासु जैसा बरवा । बिकासीही यावो । परांगाचा ॥ ४६ ॥ वाचें बरवें कवित्व । कवितीं बरवें रसिकेत्त्व । रसिकतीं पर-
तर्त्व- । स्पर्शु जैसा ॥४७॥ तैसी सर्ववृत्तिवैभवी । बुद्धिचि एकली बरवी । बुद्धीही बरव नवी । इंद्रि-
यग्रीही ॥४८॥ इंद्रियग्रीहीमंडळा । शृंगारु एकाचि निर्मळा । जें अभिष्टात्रियां कां मेळा । देवतांचा जो ॥४९॥ म्हणूनि चक्षुरादिकीं दाहें । इंद्रियां पाठीं स्वानुग्रहे । सूर्यादिकां कां आहे । सुरांचें वृद्धें ॥५०॥ तें देववृद्ध बरवें । कर्मकारण पांचवें । अ-
र्जुना पृथ जाणावें । देवो म्हणे ॥५१॥ एवं मौने तुम्वि आर्थेणी । तैसी कर्मजातांची हे खाणी । पंचविध आकणीं । निरूपिकी ॥५२॥ आतां हेचि खाणी वाढे । मग कर्माची सृष्टि घडे । जिहीते हेतुही उघडे । दाऊं पांचै ॥५३॥

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।

न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः १५

अन्वय—नरः शरीरवाङ्मनोभिः न्याय्य वा विप-
रितं वा यत् कर्म प्रारभते, तस्य [एते] पंच हेतवः [संतिः].

तरी अवसांत आली मार्भवी । ते हेतु होय नव-
पलवीं । पलव पुष्पपुंज दावी । पुष्प फळातें ॥५४॥ कां वारिंये आणिजे मेघु । मेंचें वृष्टिप्रसंगु । वृष्टीस्तव भोगु । सर्वभुखाचा ॥५५॥ नातरी प्रांची अरुणातें विये । अरुण सूर्योदयो होये । सूर्यें सगळा पाहे । दिवो जैसा ॥५६॥ तैसें मन हेतु पांढवा । होय कर्मसंकल्पभावा । तो संकल्पु कावी दिवा । वाचे-
चा गा ॥ ५७ ॥ मग वाचेचा तो दिवटा । दावी कृत्यजातांचिया वाटा । तेव्हां कर्ता रिगे कीमटां । कर्तृत्वाच्या ॥५८॥ तेथ शरीरादिक दळवाडें । शरी-

दत्त व धनंजय हे उपप्राण ध्यांचा जांभई, शिक, ठेंकर व लचकी व शरीर फुगवणें हों लक्षणे. २३ बाग. २४ साहिल. २५ उज्ज्वल. २६ पुष्परेणु. २७ गोळी. २८ आत्मतत्त्व. २९ शोभा; भूषण. ३० आभयानें आणारा. ३१ स्वकृपेने. ३२ समुदाय. ३३ कळेक. ३४ बुद्धि. ३५ अकस्मात्. ३६ वसंत ऋतु. ३७ कारण. ३८ फुलांचे शुभके. ३९ पानव. ४० पूर्वे दिशा. ४१ व्यापारांत. ४२ कमीका.

पापण्याच्या केंसामुळे चंबरोच्या केंसांप्रमाणे चिरल्या-
सारखी दिसते; २७ अथवा घरात असलेला एकच
दिवा शरोक्यातून पाहिला असतां जसे त्याचे पुष्कळ
दिवे दिसतात; २८ किंवा एकच पुरुष शृंगार, वार,
करुणा इत्यादि नवरत्नांचे आविर्भाव दाखवू लागला
म्हणजे तो जसा नऊ प्रकारचा वाटू लागतो, २९ तसें
बुद्धीचें एकच ज्ञान असून तें नेत्रादि इंद्रियांच्या निराळे-
पणानें बाहेर येऊं लागतें. ३३० हे नृपनंदना,
तीं निरनिराळीं इंद्रियें हें कर्मांचें तिसरें कारण होय
असें समज. ३१ आणि पूर्वपश्चिमवाहिनी नद्या
वहात वहात समुद्रास मिळाल्यावर त्या जशा पा-
ण्याच्या रूपांनं एकत्र होतात, ३२ तशीं रजोगुणांची
कर्तृत्वशक्ति—जी संपादन केल्याशिवाय प्राणवायूत
मूळचीच आहे, ती निरनिराळ्या अवयवांत निरनिरा-
ळी भासते. ३३ जेव्हां ती वाचाद्वारे बाहेर पडते, तेव्हां
तिला बोलणें असें आपण म्हणतो, व इस्तद्वारे बाहेर
पडल्यावर घण्यादेण्याचा व्यापार असें म्हणतात. ३४
अरे, जो पायांत आली असतां गति असें म्हणतात.
व मलमूत्रद्वारे आली असतां झालल असें म्हणतात.
३५ नामीपासून हृदयापर्यंत ७० प्रकारांची शरीरांत
वृद्धि करते, तिलाच प्राण असें म्हणतात. ३६
मग वर जो श्वासोच्छ्वास जातो त्याच शक्तीला उदान
(कंठस्थ वायु) असें नांव प्राप्त होतें; ३७ व गुदद्वारानें
बाहेर येऊ लागली म्हणजे अपान (गुदस्थ वायु) हें
नांव प्राप्त होतें; आणि सर्व शरीरास व्यापक झाली
असतां व्यान (शरीरस्थ वायु) असें म्हणतात. ३८
खाहेल्या अन्नाचा रस सर्व शरीरांत पसरून जी सर्व
सांघ्यांत भरलेली असते; ३९ अर्जुना, अशा सर्व
क्रिया होत असून या शक्तीस नंतर समान म्हणजे
नाभिस्थ वायु असें म्हणतात. ३४० आणि जांभई,
शेंक, डेंकर वगैरे जे वायूचे व्यापार होतात, ते नाग,
कूर्म, रुकर इत्यादि उपप्राणांचे होत. ४१ हे शुभटा,
याप्रमाणें सर्व वायूचे स्त्रेळ असून त्यांच्या त्यांच्या
वर्तनाप्रमाणें नांवांत बदल होतो. ४२ अशी जी आप-
आपल्या व्यापारानें वायूची शक्ति निरनिराळी होते, तें

कर्मांचें चौथें कारण होय असें समज. ४३ आणि
शरदनुसारखा उत्तम ऋतु असून त्यांत चंद्रोदय झाला,
व तशांत पौर्णिमेचा योग आसावा; ४४ अथवा वसंत
तऋतु असून त्यांत उत्तम ऋण आसावी, व वार्षिक
अग्नी संनिध आसावी, आणि त्या योगांत सर्व साहित्याची
भर पडावी; ४५ अथवा, अर्जुना, कमल असून तें
उमलावें, व मग त्यांत पुष्परेणूंचा उद्भव झाला; ४६
एखाद्याचे वार्षीत कवित्व आसावें, त्या कवित्वेंत
रसिकता आसावी, आणि त्या रसिकतेत आत्मतत्त्वाची
भर पडावी; ४७ तसेंच, सर्व वृत्तींच्या ऐश्वर्यानें युक्त
जी बुद्धि, ती उत्तम प्रकारची असून तशांत सर्व इंद्रि-
येंही तिला अनुकूल आसावीं; ४८ आणि सर्व इंद्रियांना
भूषण देणारा असा जो देवांचा मेळा, तोही त्यास
अनकूल आसावा; ४९ म्हणून चक्षुरादि दहा इंद्रियांच्या
ठिकाणीं सूर्यादि देवांच्या समुदायाची जी अनुकूलता,
३५० ते देवांचे समुदाय हें या कर्मांचें पांचवें कारण
होय. देव म्हणतात:—समजलास अर्जुना ? ५१
याप्रमाणें, तुझ्या वद्रीस कळेल अशा रीतीनें कर्मांचीं
पांच प्रकारांची कारणें तुला सांगितलीं, तीं ऐकिलींखना ?
५२ आता, ज्या हेतूच्या योगें हें कर्म घडतात, ते
पांच हेतु तुला उघड करून सांगितों. ५३

मनुष्य शरीरानें, वाणीनें व मनानें स-
शास्त्र किंवा अशास्त्र असें जें कर्म करितो, त्याचे
हे अधिष्ठानादि पांच हेतु आहेत. ॥ १९ ॥

तर अकस्मान् वसंतऋतु प्राप्त झाला असतां त्याच्या-
योगानें झाडास नवी पालवी फुटते, पालवी फुटल्यावर
फुलांचे घोंस येतात, आणि फुलांपासून फळे निर्माण
होतात; ५४ अथवा पावसाळ्यांत मेघ उत्पन्न होतात
मेघांपासून पर्जन्यवृष्टि होणे, आणि पर्जन्यवृष्टीपासून
धान्य उत्पन्न होतें; ५५ किंवा पूर्वेस अरुणोदय होतो,
अरुणोदय झाल्यावर सूर्य उगवतो, आणि सूर्याचा
पूर्ण प्रकाश झाला म्हणजे दिवस होतो; ५६ त्याप्रमाणें,
अर्जुना, मन हें कर्मांचा संकल्प होण्यास कारण आहे;
आणि तोच संकल्प झाला म्हणजे वाचेनें बाहेर पडतो.
५७ मग वाणीच्या उजेडानें कर्मांची वाट स्पष्ट दिसू
लागते, तेव्हां कर्ता कर्म करण्यास लागतो. ५८ तेव्हां
शरीरादिक सर्व इंद्रियें कर्मांचा कारण होतात. कोण-
टाचा एखादा जिन्नस तयार करणें झाल्यास ज्याप्रमाणें

रादिकं हेतुचि वडे । कोइकाम कोइकें । निर्वाकिले
 जेलें ॥५९॥ कां तांथुवांचा साणा । तांथु घालितां
 धरणी । तो तंतुचि विचक्षणा । होय पटु ॥६०॥
 तैसें मनवाचादेहाचें । कर्म मनादि हेतुचि रचें ।
 रणीं वडे रत्नाचें । दुळेवाडें जेविं ॥६१॥ एथ
 जरीरादिकें कारणें । तोचि हेतु केविं हें कोणें । अपे-
 क्षिजे तरी तेणें । अवधारिजो ॥६२॥ आइका सूर्या-
 चिया प्रकाशा । हेतु कारण सूर्युचि जैसा । कां
 उंसाचें कांउें उंसा । बाढो हेतु ॥६३॥ नाना वागदे-
 वता बानावी । तें वाचाचि कागे कामवावी । कां
 वेदां वेदेंचि बोकावी । प्रतिष्ठा जेविं ॥६४॥ तैसें
 कर्मा जरीरादिकें । कारण हें कीर ठाडकें । परिहेंचि
 हेतु न जुके । हेंही एथ ॥६५॥ आणि देहादिकीं
 कारणीं । देहादि हेतुमिळणी । होय जया उभारणी ।
 कर्मजाता ॥६६॥ तें शास्त्रार्थ मानिलेया । मार्गा
 अनुसरे धनंजया । तरी न्याय तो न्याया । हेतु
 होय ॥६७॥ जैसा पजन्योदकाचा कोटु । विपायें
 धरी साळीचा पाटु । तो जिरें परी अचाटु उपयोग
 आथी ॥६८॥ कां रोपें निघालें अवचटें । पडिलें
 द्वारकोथिये वाटे । तें शिजे परी सुनाटें । न वचतो
 पडें ॥६९॥ तैसें हेतुकारणजेलें । उठी कर्म जें आ-
 धकें । तें शास्त्राचे काहे कोळे । तें न्याय म्हणिजे
 ॥७०॥ ना दूध बाळितां ठावो पाव । तंव उतोनि
 जाय स्वभाव । तोही बेंचु परी नव्हे । वेंचिलें तें
 ॥७१॥ तैसें शास्त्रसाह्येवोन । केलें नोहे जरी अका-
 रण । तरी कागो कां नागवण । दानकेखीं ॥७२॥
 अगा बावना वर्णीपरती । कोण मंत्रु आहे पंडुसुता ।
 कां बावनही नुचारितां । आबु आथी ॥७३॥ परी
 मंत्राची कंडसणी । जंव मेणिजे कोदंडपाणी । तंव

उच्चार फळाबाणी । न पडे जेविं ॥७४॥ तेविं कारण-
 हेतुयोगें । जें विसोट कर्म निगे । तें शास्त्राचिजे न
 लगे । कांसे जंव ॥७५॥ कर्म होतचि असे तेव्हाही ।
 परी तें होणें नव्हे पाहीं । तो अन्यायो वा अन्यायी ।
 हेतु होय ॥७६॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
 पश्यत्यकृतबुद्धित्वाच्च स पश्यति दुर्मतिः १६

अन्वय—तत्र एवं सति यः केवलं तु आत्मानं कर्तारं
 पश्यति, सः दुर्मतिः अकृतबुद्धित्वात् न पश्यति. ॥ १६ ॥

एवं पचकारणा कर्मा । पांचही हेतु हेसुमहिमा ।
 आतां एथें पाहें पां आत्मा । सांपडला असे ॥७७॥
 मानु न होनि रूपें जैसीं । चक्षुरूपातें प्रकाशी ।
 आत्मा न होनि कर्में तैसीं । प्रकटित असे गा
 ॥७८॥ पै प्रतिबिंब आरिसा । दोन्ही न होनि वी-
 रेशा । दोहीतें प्रकाशी जैसा । न्याहाळिता तो
 ॥७९॥ कां अहोरात्र सविता । न होनि करी पंडुसुता ।
 तैसा आत्मा कर्मकर्ता । न होनि दावी ॥८०॥ परी
 देहाहंमानभुळी । जयाची बुद्धि देहीच आंतली ।
 तया आत्मविषयीं जाली । मध्यरात्री गा ॥८१॥
 जेणें चैतन्या ईश्वरा ब्रह्मा । देहचि केलें परमसीमा ।
 तया आत्मा कर्ता हे प्रभा । अकौट वपजे ॥८२॥
 आत्माचि कर्मकर्ता । हाही निश्चयो नाही तत्त्वता ।
 देहोचि मी कर्मकर्ता । मानितो साच ॥८३॥ जे
 आत्मा मी कर्मातीतु । सर्वकर्मसाक्षिभूतु । हे आ-
 पुकी कहीं मातु । नायकेचि कार्नी ॥८४॥ म्हणोनि
 उमार्प आत्मयातें । देहचिवरी मीविजे एथें । विशिष्ट
 काई रात्रि दिवसातें । दुडुळें न करी ॥८५॥ पै जेणें
 आकाशीचा कहीं । सत्य सूर्यु देखिका नाही । तो
 धिळेंरीचें बिंब काई । मानूं न काहे ॥ ८६ ॥

११ छत्तीस व्यजनं आणि सोळा स्वर बांझिबाय, १२ युक्ति.

१३ सामान्य, १४ व्यापकी, १५ आत्मस्वरूपाची, १६
 बुद्धि, १७ पूर्ण, १८ अगणित, १९ मानतो, २०
 चुंबक, २१ उदकातळें.

१ तंतूचा, २ आडवा धागा, ३ पैलू पाडणें, ४ जा-
 नण्याची इच्छा करीत, ५ सरस्वती, ६ अमवाची,
 ७ अपिघानी, ८ व्यर्थ, ९ जात नाहीत, १० संपतें.

तो लोकांहाच्या हत्यारानींच तयार करावा लागतो; ५९ अथवा तंतूंच्या मागांत तंतुच आढवे घातले म्हणजे त्या तंतूंचे वख होतें; ३६० जसे हिऱ्याला पेलू पाडावयाचे ते हिऱ्यानेच पाडावे लागतात, तसें मन, बाचा व देह यांच्या कर्मांस मनच कारण आहे. ६१ या ठिकाणी, कर्मांची शरीरादिक कारणें, तींच त्यांना हेतु कशीं होतात, अशा जर कोणा शंका घेईल, तर सांगतो, ऐक. ६२ हें पहा-सूर्याच्या प्रकाशास जसा सूर्यच हेतु व कारण आहे, किंवा उसाचें कांडें हेंच उसाच्या वाढीस हेतु आहे; ६३ अथवा सरस्वतीची स्तुति करणें असल्यास जसे वाणीलाच श्रम यावे लागतात, किंवा वेदांची थोरवी वर्णन करावयाची असल्यास तो वेदांनींच करावी लागते, ६४ तसें कर्मांला शरीरादि हींच कारणें होत, हें सर्वांस माहोत आहे; परंतु या ठिकाणी शरीरादिकच कर्मांचे हेतुही आहेत, यांत शंका नाही. ६५ आणि देहादिक आधिष्ठानाला देहादिकच हेतु आहेत; व ज्याच्यामळे कर्मांची उभारणी होते, ६६ तें कर्म शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें जर केलें, तर, हे धनजया, तें पुण्यकर्म होय, व त्यालाच न्यायकर्म म्हणतात; आणि त्याचा हेतुही न्यायच होय. ६७ जसे पर्जन्याचें पाणी अर्वांचत साळीला लावलें तर तें जांमनींत जिरतें, परंतु त्यापासून पुष्कळ उपयोग होतो; ६८ अथवा कोणा एखादा मनुष्य रागावून घरांतून निघाला व सहज दारकेच्या बाटस लागला, तर त्याला चालण्याचे श्रम होतील खरे, परंतु त्याचें एक पाऊलही व्यर्थ जाणार नाही; ६९ तसे हेतु व कारण यांच्या योगानें जें अंधळें कर्म घडतें, तेंच जर सशास्त्र होईल, तर त्यालाच पुण्यकर्म म्हणावें. ३७० अथवा एका मांड्यातील दूध बाह्यणांस वाढून संपलें, आणि दुसऱ्या पात्रातील दूध आघोभाप उतू जाऊन संपलें, तर त्या दोन्ही पात्रांतील दूध खर्च झालें खरें, तथापि उतू गेलेंलें दूध खर्च झालें (कारणें लागलें) असें म्हणता येत नाही; ७१ तसें, शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें कर्म न केलें तर तें जर व्यर्थ होणार नाही, तर द्रवहयांत गेलेंलें द्रव्य हान केलें असें कां समजूं नये? ७२ अर्जुना, बावन वर्णाविरहित कोणचा मंत्र आहे! अथवा, बावन वर्णांपैकी एकाचा तरी उच्चार न करणारा असून कोण

वाणी सांपडेक! ७३ परंतु, अर्जुना, जोंपर्यंत मंत्रांची युक्ति समजली नाही, तोपर्यंत त्या बावन अक्षरांच्या उच्चारास मंत्रोच्चाराची कळपासि होणार नाही; ७४ त्याप्रमाणें, कारण व हेतु यांच्या योगानें जें सामान्य कर्म घडतें, तें जेव्हां यथाशास्त्र घडत नाही, ७५ तेव्हाही कर्म हें घडतच असतें; पण, बाबारे! तें घडणें नये; तें पापकर्म असून पापकर्मीलाच हेतु आहे! ७६

याप्रमाणें सर्व कर्मांना हे पांच हेतु असतात. जो मनुष्य केवळ आत्माच कर्ता आहे असें पहातो, तो अज्ञानी वेदांतसंस्कारशून्य असल्यामुळें कांहींच जाणत नाही. ॥ १६ ॥

अशा प्रकारें, हे शुभहिमा, कर्मांच्या पांच कारणांस पांच हेतु आहेत. तर आतां या ठिकाणी आत्मा हा कर्मास कारण आहे काय, सांग बरें! ७७ ज्याप्रमाणें सूर्य हा स्वतः विषय न होतां नेत्रादि पांच इंद्रियांचे विषय प्रकट करतो, त्याप्रमाणें, आत्मा कर्मे न होतां करणाराकडून तीं करवितो. ७८ हें बघ, अर्जुना, आरसा व प्रतिबिंब हीं दोन्ही आपण न होतां पाहणाग जसा दोर्होळा प्रकाशित करितो; ७९ किंवा, हे पांडुसुता, सूर्य हा दिवस व रात्र यांस कारणीभूत असून ज्याप्रमाणें त्यापासून अलसित असते, त्याप्रमाणें, आत्म्याच्या अधिष्ठानावर जरी कर्म झेलें, तरी तो कर्मकर्ता नाही असें दाखवितो. ३८० परंतु मोपणाच्या भ्रमानें ज्याची बुद्धि देह हाच मां अशा पक्षी झाली आहे, त्याला आत्मस्वरूपाची मध्यरात्रच झाली आहे. ८१ ज्यानें चेतन्य, ईश्वर व ब्रह्म हें सर्व देहालाच मानलें आहे, त्याला आत्मा कर्ता आहे ही बुद्धि पूर्ण असते. ८२ आत्मा हाच कर्म कर्ता आहे असा ही पक्का निश्चय जो करित नाही, तो सरोसर देहालाच कर्मकर्ता असें मानतो. ८३ कारण, मां आत्मा कर्मातीत असून सर्व कर्मांना साक्षिभूत आहे, अशी स्वस्वरूपाची गोष्ट तो कानानेंही कधी ऐकत नाही; ८४ म्हणून, सर्वव्यापक असा जो आत्मा, तो देहच होय असे तो मानतो. काय चमत्कार पहा, कीं घुबड हें आपले डोळे झांकून घेऊन दिवसालाच रात्र म्हणत नाही काय! ८५ हें पहा-ज्यानें आकाशातील खऱ्या सूर्यास कधी पाहिलें नाही, तो हवक्यातील पाण्यांत पडलेल्या प्रतिबिंबास सूर्य समजत नाही काय! ८६

मिळराचेनि आकेपणें । सूर्यासि आणी होणें । त्याच्या
 नाहीं नाशणें । कपें कपु ॥८७॥ आणि निद्रिस्ता
 चवो नये । तंव स्वप्न साच हों काहे । रज्जु नेणती
 सर्पा विहे । विस्मो कवण ॥८८॥ जंव कवळे आधि
 कोळा । तंव चंद्र देखावा कों पिवळा । काय मृगीही
 मृगजळा । आळावें नाहीं ॥८९॥ तैसा शास्त्रगुरुचेनि
 नावें । जो वाराही टेंको नेदी शिवें । केवळ मौल्या
 चेनिचिजेवें । जियाका जो ॥९०॥ तें देहात्म-
 दृष्टांमुळें । आत्मया वापे देहाचें जाळें । जैसा अभावा
 बेगु कोरवें । चंद्रों मानी ॥९१॥ मग तया मानज-
 यासाठों । देहबादिबाळे किरिटी । कर्माच्या वज्र-
 गाठी । कळासे तो ॥९२॥ पाह पां बंधभावना दटा ।
 बलिबेवरी तो बापुळा । काय मोकळेयाही चवडा ।
 न ठकेचि पुर्सा ॥९३॥ म्हणाने निर्मळ आत्मस्वरूपी ।
 जो प्रकृतीचें केलें आरोपी । तो कल्पकोटाच्या मापी ।
 मर्बाचि कर्म ॥९४॥ आतां कर्मांमाजि असे । परी
 तयातें कर्म न स्पर्शें । वढवानळातें जैसें । समुद्रोदक
 ॥९५॥ तैसेनि बेगळेपणें । जयाचें कर्मी असणें । तो
 कार बोलखावा कवणें । तरी सांगों ॥९६॥ जे सु-
 कातें निर्धारिता । लाभे आपकांच मुक्तता । जैसी
 दीपें दिसे पाहतां । आपकी वस्तु ॥९७॥ नातरी
 दुर्पणु जंव डटिजे । तंव आपणपरी आपण भेटिजे ।
 कां तोय पावतां तोय होइजे । कवणें जेवि ॥९८॥ हें
 असो परतोन मागुतें । प्रतिबिंब पाहे बिंबातें । तंव
 पाहणें जावनी आयितें । बिंबचि होय ॥९९॥ तैसें
 हारपकें आपणपें पावे । तें संतातें पाहतां गिवसावें ।
 म्हणोन वानावे ऐकावे । तेचि सदा ॥१००॥ परी
 कर्मी असोन कर्म । जो मार्गवे संमविषम । चर्म-

१ जागृती. २ काबीळ. ३ मुकावें. ४ बांधका जातो. ५ सोबीत नाहीं. ६ रावू. ७ मोजवो. ८ निश्चय करता; शोध करता. ९ स्वच्छ करावा. १० किस होत नाहीं. ११ चांगल्या अथवा बाईट परिणामानें. १२ युक्तीची. १३ वाड. १४ धंदा; अनुभव. १५ 'तत्त्वमसि' या महावा-

चक्षूंचेनि चामें । दृष्टि जैसी ॥११॥ तैसा सोडवळा
 जो आहे । तयाचें रूप आतां पाहें । उपपत्तीची
 बोहे । वभजनि सांगों ॥१२॥

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्बस्य न लिप्यते ।
 हत्वाऽपि स इमालोकात्र हंति न निबद्धयते ॥

अन्वय—यस्य अहंकृतः भावः न यस्य बुद्धिः न लिप्यते;
 सः इमान् लोकान् हत्वा अपि न हंति न निबद्धयते ॥१३॥

तरी अविद्येच्या निदा । विश्वस्वप्नाचा हा
 धांदो । भोगीत होता प्रबुद्धा । अनादि जो ॥१३॥
 तो महावाक्याचेनि^१ नावें । गुरुकृपेचेनि^२ नावें ।
 माथा हात ठेवणें नव्हे । थापटिका जैसा ॥१४॥ तैसा
 विश्वस्वप्नसीं माया । नीद सांडुनि धनंजया । स-
 हजेचि चेइका अद्वय्या । नंदपणें जो ॥१५॥ तेव्हां
 मृगजळाचे पुर । दिसते एक निरंतर । हारपती कां
 चंद्रकर । फांकतां जैसे ॥१६॥ कां बाळव निघोन
 जाय । तें बागुळा नाहीं त्रांय । पें जळाकिया इंधन
 न होय । इंधन जेवि ॥१७॥ ना ना चवो आकिया
 पाठों । तें स्वप्न न दिसे दिठी । तैसी अहंममता गा
 किरिटी । नुरेचि तया ॥१८॥ मग सूर्य आंधारा-
 कारी । रिघो कां भळते सुंरंगी । परी तो तया-
 च्या भागी । नाहोचि जैसा ॥१९॥ तैसा आत्मस्वें
 वेष्टिका होये । तो जया तया दयातें पाहे । तें
 दय दृष्टेपणेंसीं होत जाये । तयाचेंचि रूप ॥२०॥
 जैसा वन्हि जया कागे । तें वन्हिचि आकिया भांगी ।
 दोह्यादाहकेविभागें । सांडिजे तें ॥२१॥ तैसा कर्मा-
 कारा दुजेयों । तो कर्तेपणाचा आत्मया । आळु
 आळा तो गेलिया । काहीं बाहीं जें उरे ॥२२॥ तिथे
 आत्मस्थितीचा जो रावो । मग तो देहीं इये जा.
 गेल ठावो । काय प्रकृत्यावूंचो उर्बाहो । बोल मानी

क्याच्या उपदेशानें. १६ बळानें. १७ अज्ञान. १८ नि-
 जस्वरूपाच्या दर्शनानें. १९ चंद्रकिरण. २० थारा. २१
 सुयाराव. २२ जळणारी वस्तु;—कांकूड वगैरे. २३ बाळ-
 णारा अग्नि. २४ दैत. २५ प्रकृत्याकालच्या जळाचा.
 २६ बुद्धि.

हवक्यांत पाणी सांचलें म्हणजे सूर्य जन्मास आला असें म्हणतो, तेंच पाणी वाऱ्यानें हाळलें म्हणजे सूर्यास कंप घुटका असें म्हणतो, आणि हवकें कोरलें पडलें म्हणजे सूर्याचा नाश झाला असें समजतो; ८७ आणि निजलेला मनुष्य जोंपर्थत जागा होत नाहीं, तोंपर्थत त्याला स्वप्न सों मासतें, ज्याला ही दोरी आहे हें कळत नाहीं, तो तिला सर्प समजून भितो, यांत नवल तें कोणतें ? ८८ जोंपर्थत कावीळ झालेली आहे, तोंपर्थत चंद्राचा रंग पिवळा दिसतो. अरे, मृगानी मृगजळाला भुल नये [तर मग कोणी भुलावें !] ८९ त्याप्रमाणें, शास्त्र व गुरू यांची नावें उच्चारल्याबरोबर तो त्याचा वाराही आपल्या शिवेस लागूं देत नाहीं. कारण तो मूर्खपणाच्याच जोरावर बांचलेला असतो. ३९० अर्थे चालत असली म्हणजे ज्याप्रमाणें कोल्हे हे चद्र चालतो असा त्याचेवर आरोप करतात, त्याप्रमाणें, त्यानें देहच आत्मा आहे अशा दृष्टीनें आत्म्याला देहरूप जाळें घातलें आहे. ९१ मग, अर्जुना, त्याच्या या समजुतीनें देहरूपी बादिशाळेंत कर्माच्या बळकट गांठीनें तो बादिवान होतो. ९२ अरे, हें पहा—विचारा राघ नळीवर बसलेला असतो, तो भी बांधला गेलों आहे, अशा दृढ कल्पनेनें, आपला पजा मोकळा असूनही तो नळी सोडीत नाहीं; ९३ म्हणून, निर्मळ अशा आत्मस्वरूपावर जो देहानें केलेल्या कर्माचा आरोप करतो, तो कल्पकोटीपर्यंत कर्मांतच गुंडाळला जातो. ९४ आतां, कर्म करीत असूनही ज्याला कर्माचा स्पर्श होत नाहीं, जसा वडवानळ हा समुद्रांत असूनही त्याला समुद्र स्पर्श करीत नाहीं, ९५ तथें जो अलिसवणानें कर्म करीत असतो, तो सरोवर कसा ओळखावा, तें सांगतों. ९६ असा मुक्त मनुष्य कोण आहे म्हणून शोध करूं लागलें असता आपल्यालाच भुक्ति मिळते. जसें दिव्याच्या उजेडानें पाहूं लागल्यावर आपली हारवलेली वस्तु सांपडते, ९७ अथवा आरसा स्वच्छ करूं लागलें असतां आपलें स्वरूप त्यांत आपल्यास दिसतें, किंवा मीठ पाण्यांत घातलें असतां जसें त्याचें पाणीं होतें, ९८ फार काय, आरशातील प्रतिबिंबाकडे न पाहतां मागे किडून पाहिलें असता आपलें स्वरूप आपोआप दिसतें, ९९ तथें संतांच्या स्थितीचा विचार केला असतां आ-

पलें हारवलेलें स्वरूप आपल्यास मिळतें. म्हणून, संतविच नेहमीं वर्णन करावें व त्यांचेच गुण नेहमीं श्रवण करावे. ४०० परंतु कर्म करीत असून जो कर्माच्या वाईट अथवा चांगल्या परिणामानें लिस होत नाहीं; जशी चर्मचर्माच्या चर्मानें सरी दृष्टि लोपत नाहीं, १ तसा जो कर्मातीत झाला आहे, त्याचीं लक्षणें तुळा भुक्तीचे बाहु उभारून सांगतों. २

मी हें अमुक कर्म करितों असा ज्याला अभिमान नाहीं, आणि ज्याच्या बुद्धीला कर्मापासून विकार होत नाहीं, त्यानें जरी या सर्व प्राण्यांचा वध केला, तरी तो वध करीत नाहीं, व त्या वधाच्या दोषानें बद्ध होत नाहीं. ॥१७॥

तर, हे प्रबुद्धा अर्जुना, जो अज्ञानाच्या निर्द्वैत विश्वरूपी स्वप्नाचा अनुभव पुष्कळ वर्षे भेत होता, ३ तो, तत्त्वमसि हें महावाक्य कानी पडून गुरुकृपेच बलानें मस्तकावर नुस्ता हात ठेवणें नव्हे तर जसा थापटून जागा केला आहे, ४ तसा, अर्जुना, जगद्वपी स्वप्न व अज्ञानरूपी निद्रा टाकून सहज निजस्वरूपाचें दर्शनानें जागा झाला; ५ तेव्हां, चंद्र उगवल्यावर मृगजळाचे दिसणारे पूर आपोआप जसे नाहितले होतात; ६ किंवा बाल्यदशा निघून गेल्यावर बागुलबोवाला जसें कोणी भीत नाहीं, किंवा लांकूड जळल्यावर त्यांत जसें लांकूडपण रहात नाहीं; ७ अथवा जागृत झाल्यावर स्वप्न जसें दृष्टीस पडत नाहीं, तसा, अर्जुना, त्याला भी व माझे हा अभिमान रहात नाहीं. ८ मग, अधार पाहण्याकरितां जरी सूर्य हा बाटेळ त्या भुवारांत शिरला तरी तेथें जसा अधार राहत नाहीं, ९ तशीं मी आत्मा आहे, अशी ज्याची पूर्ण समजूत झाली, तो ज्या वस्तूकडे पाहील, ती वस्तु व त्याची दृष्टि ही त्याला आत्मरूपाच दिसतील. ४१६ असे ज्या पदार्थांस लागतो तो पदार्थ जसा अविच्छेद्यच होतो; ४ मग जसा दाख व दाहक हा भेद शिळक रहात नाहीं, ११ तसें कर्माचे ठिकाणीं द्वैत मानून तें कर्म करण्याचा आत्म्यावर आळ आलेला बाईसा झाल्यावर जें कांही (शरीर) उरतें, १२ रवा शरीरालाच, अशा रीतीनें जो आत्मस्वरूपांत निमग्न झाला, तो आत्मा असें कसें मानील ! हें पहा, प्रलयकालाच्या जळांत लहान मोठे असे कांहीं ओघ असतात काय !

॥१३॥ तैसी ते पूर्ण अहंता। काई देहपणें पंडुसुता।
आखरे काई खविता। बिबें धरिका ॥१४॥ पै मयूनि
कोणी बेपे। तें मागुतीं ताकीं वापे। तरी तें अकिस-
पणें छिपे^१। तेणेंसीं काई ॥१५॥ नाना काष्टीनि वी-
रोआ। बेगळाविलिया दुताई। राहे काष्टाचिया
माहुता। कोंडलेपणें ॥१६॥ कां रात्रीचिया उदरा-
जातु। निवाका जो हा मास्वतु। तो रात्री ऐसी
मातु। ऐके कार्णी ॥१७॥ तैसें वेद्यवेदकपणेंसीं।
पडिकें कां जयाचे प्राप्तीं। तथा देह मी ऐसी।
अहंता कैची ॥१८॥ आणि आकाश जेजें जेथुनी।
जाहजे तेथ असे भरोनि। म्हणोनि ठेळें कोंदोनी।
आपेंआप ॥१९॥ तैसें जें तेजें करावें। तो तेंचि
आहे स्वभावें। मा कोणे कर्मां घेष्टावें। कर्तपणें
॥२०॥ तुरोचि गगनावीण ठावो। नोहेचि समुद्रा
प्रवाहो। नुठीचि ध्रुवा जावो। तैसें जाहळें ॥२१॥
ऐसेनि अहंकृतिभावो। जयाचा बोधीं जाहळा
बावो। तन्ही देहा जंव निर्वाहो। तंव आथी कर्म
॥२२॥ बारा जरी बाजोनि वोसरे। तरी तो डोल
रुखीं उरे। कां सेंद^२। दुति राहे कापरे। वेंचलेनी
॥२३॥ कां सरलेया गीताचा समारभु। न वचे
राहिलेपणाचा क्षोभु^३। भूमी लोळोनि गेलिया अंजु।
बोल चारे ॥२४॥ अगा मावळलेनि भंके^४। सधे-
थिचे भूमिके। ज्योतिदीप्ती^५ कांतुकें। दिसे जैसी
॥२५॥ पै लंछ भेदिकियाहीवरी। बाण बावेचि
तंचवरी। जंव भरली आथी उरी। बळाची तथा
॥२६॥ नावा चाकीं मांडें जालें। तें कुळाकें परतें
गेळें। परी अमोचि तें मागिले। भोंवडिकेपणें ॥२७॥
तैसा देहाभिमानु गेलिया। देह जेजें स्वभावें धन-
जया। जाळें तें अपैसया। चेष्टवीच तें ॥२८॥ संक-
ल्पेवीण स्वप्न। न कावितां दांगीचें बज। न राचितां

गंधर्वभुवन। उठी तैसें ॥२९॥ आत्मवाचेचि चर्चें-
वीण। तैसें देहादिपंचकारण। होय आपणयां आ-
पण। क्रियाजात ॥३०॥ पै प्राचीनसंस्कारवर्षो।
पांचही कारणें सहेतुकें। कर्मवीजती गा अनेकें।
कर्माकारें ॥३१॥ तथा कर्माभार्जी भग। संहरो आ-
धवें जग। अथवा नवें चांग। अनुकरो ॥३२॥
परी कुमुदें कैसेनि सुके। तें कर्मळ कैसें फांके। हीं
दोन्ही रवी न देखे। जयापरी ॥३३॥ कां बीजु
वर्षांनि आभाळ। ठिकरिया आतो भूतळें। अथवा
करू झाडुळ। पर्जन्यवृष्टी ॥३४॥ तरी तथा दोहीतें
जैले। नेणिजेचि कां आकाशें। तैसा देहाच जो
असे। विदेह^६ दृष्टी ॥३५॥ तो देहादिकीं चेष्टीं। ज-
डतां मोडतां हे सृष्टी। न देखे स्वप्न दृष्टी। चेष्टका
जैसा ॥३६॥ येहवीं चामाचे डोळेवरी। जे देखती
देहचिवरी। ते कीर तो व्यापारी। ऐसेचि मानिती
॥३७॥ कां तृणाचा बाहुला। जो आंगारामेरे ठोविला।
तो साचचि राखता कोवला। मानिजे ना ॥३८॥
पिसे^७ नसकें कां नागवें। हें लोकीं येऊनि जाणावें।
ठाणोरियांचे मवावे। आणिकीं वाय ॥३९॥ कां म-
हासतीचे भोग। देखे कीर सकळ जग। परी ते
आगी ना आंग। ना लोळु देखे ॥४०॥ तैसा स्व-
स्वरूपें उठिको। जो दृश्येसी दृष्टा आटकीं। तो नेणे
काय राहटकीं। इन्द्रियग्रासु ॥४१॥ अगा थोरीं
कळोळीं कळोळ साने। कोपतां तिरीचेनि जनें।
एकाएकीं गिळिले हें मनें। मानिजे जन्ही ॥४२॥
तन्ही बदकाप्रति पाहीं। कोण असितसे काई। तैसें
पूर्णा दुजें नाहीं। जें तो मारी ॥४३॥ सुवर्णाचिया
चंडिको। सुवर्णशूळेंचि देखा। सुवर्णाचिया माहिलीं।
नाशु केका ॥४४॥ तो देवकंवसिया कडा। व्यव-

१ अहङ्गस. २ भिळे. ३ निराळा केव्हावर. ४ अग्नि
५ पेटी. ६ सूर्य. ७ आपण्याची वस्तु व जाणगारा. ८ आ-
पणा स्वरूपांत. ९ व्यर्थ. १० कमी झाला. ११ कर.
कृत. १२ वास. १३ भर. १४ सुधीन. १५ संघायाका-
व्य. १६ आकाशांत. १७ तेज. १८ निशाण. १९ वेग
२० कुशारानें. २१ गतीचें. २२ संकल्पाशिवाय

२३ क्रिया करवितात. २४ उत्पन्न होवो. २५ चंद्रविकासी
कमळ. २६ सूर्याविकासी कमळ. २७ जमीन. २८ बिरवें गवत.
२९ देहाभिमानरहित. ३० जेताच्या कडेल. ३१ वेडा मनुष्य.
३२ रणांत पडलेल्यांचे. ३३ जागृत झाला. ३४ आप
नारीचा झाला. ३५ व्यवहार केला. ३६ शक्ति समुदाय.
३७ देवीनें. ३८ महिलासुर. ३९ भक्ताच्या दृष्टीनें.

१३ त्याप्रमाणे, अजुंन, ज्याचे ठिकाणी अहंमत्त्व अशी पूर्व स्थिति झाली आहे, त्याला, मी देह आहे, असे कोटून बाटणारं ! हे पहा—सूर्याचे पडलेले प्रतिबिंब हातात धरले असता सूर्य धरला जातो काय ! १४ ताक पुसळून लोणी काढल्यावर ते पुनः ताकात पातले, तर ते व्यापासून अलिप्त असल्यामुळे त्यात मिसळने का ! १५ अथवा, हे वीरशा, लांकडातून अग्नि तयार करून निराळा काढल्यावर तो लांकडाच्या पेटीत कोठून राहील काय ! १६ किंवा रात्रीच्या उदरातून जो सूर्य बाहेर निघाला आहे, तो 'रात्र' अशी गोष्ट कानांनी ऐकिल तरी का ! १७ त्याप्रमाणे, जाणण्याची वस्तु व जाणणारा ही ज्याचे ठिकाणी ऐक्य पावली आहेत, त्याला मी देह आहे (अथवा देहच आत्मा आहे) असा गर्व कोटून असणार ! १८ आणि आकाश जेथे जिकडून जाईल, तेथे भरलेलेच आहे; म्हणून ते आपल्या स्वरूपातच भरलेले आहे; १९ तसे तो जे जे करितो, ते आत्मस्वरूपच आहे; मग कोणत्या कर्माने तो आपलेकडे कर्तेपणा घेईल ! २० गगनाशिवाय कोणतेही ठिकाण नाही, समुद्राला प्रवाह नाही, व ध्रुव नक्षत्राला कोठेही जाता येत नाही, तशी ज्या मनुष्याची स्थिति झाली आहे. २१ अशा प्रकारे ज्याला आत्मज्ञानाच्या योगे कर्माच्या कर्तेपणाचा अभिमान व्यर्थ वाटत आहे, त्याचा देह आहे तोपर्यंत त्याच्याकडून कर्म होतातच, २२ बारा वाहण्याचा जरी बंद झाला, तरी साडाचे हालणे बंद होत नाही, अथवा कापूर जरी संपला, तरी करंड्यात वास शिळक असतो; २३ अथवा गाण्याचा समारंभ संपला तरी गाणे ऐकून मनास झालेल्या आनंदाचा भर जसा कमी होत नाही, किंवा पाण्याने जमीन ओली होऊन पाणी कमी झाले असता जशी त्याची ओळ मागे राहते, २४ अरे, सूर्य मावळल्यावर संध्याकाळी पश्चिमेकडे आकाशात सूर्याच्या ज्योतीचे तेज (संविप्रकाश) जसे दिसते; २५ तसेच निशाण झाल्यावरही बाण जसा त्यातीळ शक्ति कमी होई पण पुढेच जातो; २६ अथवा कुंभाराच्या चाकावर तयार झालेले माडे कुंभाराने काढून घेतल्यावरही पूर्वी दिलेल्या गतीने चाक फिरतच असते, २७ तसा, हे धनंजया, देहाचा अभिमान नाहीसा झाल्यावरही, ज्या गुणांनी देह उत्पन्न झाला आहे, त्या गुणांच्या चेष्टा त्यात दृष्टीस पडतील. २८ संकल्पाशिवाय स्वप्न दिसते, न लाविता जशी अरण्यात झाडे उत्पन्न होतात, व रचना केल्याशिवाय आकाशात जशी

गंधर्वनगरे दृष्टीस पडतात, २९ तशी आत्मस्वरूपास संकल्पाशिवाय देहादि पंचकारणे किंवा करणवस्तु कारणीभूत होतात. ३० परंतु पूर्वजन्मीच्या संस्काराने पांचही कारणे व हेतु अनेक किंवा करितात, ३१ ज्या कर्मात मग सर्व जगाचा संसार होवो, अथवा नवे जग उत्पन्न होवो; ३२ परंतु कुमुद कसे झुकते, व कमळाची प्रभा कशी काकते हे [आपल्या पासून होणारे दोन्ही परिणाम] सूर्यास माहीत नसतात; ३३ किंवा आकाशातून वीज पडून जमीनीच्या जरी ठिकठिका ठिकठिका उडाल्या, किंवा पाऊस पडून जरी जमीन झिरवीगार झाली, ३४ तरी या दोहीलाही जसे आकाश जाणत नाही, तसा जो देशभिमानरहित देशातच वास्तव करतो, ३५ तो, जसा स्वप्नातून जागा झालेला मनुष्य स्वप्न पडत नाही, तसा देहादिकांपासून सृष्टीचा उद्भव झाला किंवा लय झाला तरी जाणत नाही. ३६ एरवीं, हा देही आहे असे जे चर्मवस्त्रांनी पाहतात, ते त्यालाच कर्म करणारा असे मानतात. ३७ अथवा गवताचे बुजगावणे करून ते शेताच्या कडेस उभे केले म्हणजे कोल्हा त्यालाच सारा रसवाळदार समजत नाही काय ! ३८ वेडा मनुष्य वज्र नेसलेला आहे किंवा नागवा आहे हे जसे लोकांनी जाणवे लागते, किंवा रणात पडलेल्या मनुष्याच्या अंगावरचे पाव जसे दुसऱ्यांनी पाहून त्याचे शौर्य जाणवे लागते; ३९ अथवा महासती ही सती जाते वेळेस जरी न्हाणे, माखणे, मळवट मरणे इत्यादि उपभोग मोडीत आहे असे लोकांस वाटते, तरी तिला अग्नि दिसत नाही, स्वःच्या शरीराची तिला स्मृति नसते, किंवा लोकांकडेही तिचे लक्ष नसते [तरी ती वृत्तिस्वरूपांनी तळीन झालेली असते,] ४० त्याप्रमाणे, आत्मस्वरूपाप्राप्तीच्या योगे जो द्रष्टा दृष्टासह नष्ट झाला, (पाहणारा व पहावयाची वस्तु हा याच नाहीसा झाला,) तो, इन्द्रियसमुदायाने काय कर्म केले हे जाणत नाही. ४१ अरे, समुद्राचे तारामेंद असलेल्या लोकांस जरी असे वाटले की, योरच्या काटेने धाकट्या लाटांस एकदम गिळून टाकले आहे, ४२ तरी उदकाच्या दृष्टीने पाहू गेले असता कोणती लाट कोणत्या लाटेस झाळून टाकते ! त्याप्रमाणे, जो आत्मस्वरूपास मिळाला, त्यास कर्म टाकावे असे कर्माविषयी द्वैत राहत नाही. ४३ पहा—जो नागवा देवाने, सोन्याच्या त्रिशूलाने सोन्याच्याच मणिमाला नाश केला, ४४ हा सर्व प्रकार मनुष्याच्या दृष्टीस

हार गमन कुडा । वायुनि जडिन शूक चामुंडा ।
 सुवर्णनि तें ॥४५॥ तें चिरीचें जळ हुतांशु । तो
 दडीचाचि आभासु । पटीं अग्नि बोंकांशु । दोन्ही
 सार्हीं ॥४६॥ भुकाचें देह तैसें । हाके तें संस्कार-
 वसें । तें न देखोनि कोक पिले । कर्ता म्हणती
 ॥४७॥ आनि तयां कारणेयांजातु । चढो त्रैलोक्या
 जातु । घरी तेंचें केका हे मातु । बोंकों वचे ॥४८॥
 जया अंधाचि देख वा तेंचें । मग तो केडेजे हें
 ओळिजे । तैसें ज्ञानिया नाहीं दुजें । जें तो मारिक
 ॥४९॥ म्हणोनि तयाची बुद्धी । नेणे पापपुण्याची
 गंधी । गंगा मीनकिया नदी । विटाळु जैसा ॥५०॥
 अग्नीस्त्री अग्नि जगदकिया । काय पोळे तो धनंजया ।
 कीं चक्र रुपे आपणया । आपणचि ॥५१॥ तैसें
 आपणपयापरतें । जो नेजे क्रियाजातातें । तेथ काय
 किंपवी बुद्धीतें । तयाचिये ॥५२॥ म्हणोनि कार्य
 कर्ता क्रिया । हें स्वरूपचि आहळें जया । नाहीं
 सारीराधिकीं तया । कर्मबंधु ॥५३॥ जे कर्ता
 जीव विद्वांशी । कावुनि पांचही जाणी । चरित
 आहे करणी । आरती दाहें ॥५४॥ तेथ न्यांबो
 आनि अन्धाबो । हा द्विविधु साधुनि आबो । उभा-
 रितां न कवी लेबो । कर्मभुवनें ॥५५॥ या थो
 राहें करि कामा । बिरेंवा मोहे आत्मा । परी म्ह-
 णसी हन उपकेंभा । हातु कावी ॥५६॥ तो साक्षी
 चिद्रूप । कर्मप्रवृत्तीचा संकष्टु । उठी तो कां नि-
 रोधु । आपणचि हे ॥५७॥ तरी कर्मप्रवृत्तीहीकाणीं ।
 तया आवाहु नाहीं आणीं । जे प्रवृत्तीचेही उंकेणीं ।
 स्नेहचि आपी ॥५८॥ म्हणोनि आत्मयाचें केवल ।
 जो रुपचि आहका निखिल । तया नाहीं बंदि
 बाळ । कर्माची हे ॥५९॥ परी अज्ञानाच्या पटीं ।
 अर्थेंया ज्ञानाचें चित्र उठी । तेथ चित्तांजनी हे त्रि-
 पुटी । प्रसिद्ध जे कां ॥६०॥

१ अग्नि. २ प्रारब्धकर्मवर्जानें. ३ अपवित्रपणा. ४
 कौशल्याने. ५ हेतु ६ साधन. ७ न्याय. ८ आकार. ९
 क्षणरी. १० सोड्या. ११ साक्षकर्ता. १२ आर्द्रबास. १३
 अमरत्वकप. १४ अम करणवाला. १५ देवाचें; जेवाचें. १६
 चित्र काढणारा, चित्र न पट हीतिपुढी. १७ रसकप. १८

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
 कारणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥

अन्वय-ज्ञानं, ज्ञेयं, परिज्ञाता [इति] त्रिविधा कर्मचोदना
 अस्ति; कारणं, कर्म, कर्ता इति त्रिविधः कर्मसंग्रहः [अस्ति].

जें ज्ञान ज्ञाता ज्ञेय । हें जगाचें बीजप्रच । ते
 कर्माची निःसंदेह । प्रवृत्ति जाण ॥६१॥ आतां य-
 याचि या प्रया । व्यक्ती वेगळाकिया । आहळें धन-
 जया । कळें रूप ॥६२॥ तरी जीवसूर्यविंबाचे ।
 रईमी ओत्रादिकें पांचें । धांबोनि विषयवयाचे ।
 फोडित मंडें ॥६३॥ कीं जीवनृपाचे बोंहें उपकेंजे ।
 वेकनि इंद्रियांचीं केकींजें । विषयदेसींचें नागवेंजें ।
 आणीत जे ॥६४॥ हें असो इहीं इंद्रियां राहटे ।
 जें सुखदुःखेंसीं जीवा भेटे । तें सुपुस्तिकाकीं वो-
 हटे । जेथ ज्ञान ॥६५॥ तया बीबा नांव ज्ञाता ।
 आनि जें हें संगितळें आतां । तेंचि पय पंडुसुता ।
 ज्ञान जाण ॥६६॥ जें अविद्येचिये पोटी । उपजत-
 खेंवों किराटी । आपणयातें वांटी । तिहीं ठावीं ॥६७॥
 आपुळिये धावेपुढें । घालुनि ज्ञेयाचा गुंडें । उ-
 मारी मागिकीकडां । ज्ञातृत्वातें ॥६८॥ मग ज्ञातया
 ज्ञेया दोघां । तो नांदणुकेचा बैगा । मात्रि जाळेनि
 पैगा । वाहे जेणें ॥६९॥ ठाकुनि ज्ञेयाची शिव ।
 घुरे जयाची धांव । सकळ पदार्थां नांव । सूर्तेस जें
 ॥७०॥ तें गा सामान्य ज्ञान । या बोळा नाहीं
 ज्ञान । ज्ञेयाचेंही चिन्ह । आहळ आतां ॥७१॥ तरि
 शब्द स्वस्तुं । रूप गंध रसु । हा पंचविध आभासु ॥
 ज्ञेयाचा तो ॥७२॥ जैसें एकेचि चूर्तकेंळें । इंद्रियां
 वेगळवेगळें । रसें धेंवें परिमैळें । भेटिजे स्पशें ॥७३॥
 तैसें ज्ञेय तरी एकसरें । परी ज्ञान इंद्रियद्वारें ।
 जे म्हणोनि प्रकारें । पांचें जालें ॥७४॥ आनि समुद्रां
 बोबाचें जाणें । सरे काणीपोंसीं धोंवणें । कां फळीं
 सरे वाडणें । सस्योचें जेविं ॥७५॥ तैसें इंद्रियां-

किरण. १९ कळी. २० शरीररूपी बोटे. २१ मोकण्या
 पाठीचे. २२ हत्यारें. २३ तूर. २४ वृत्तीस. २५ दगड.
 २६ व्यवहार. २७ ठेवतें. २८ अज्ञकर्मजें. २९ रंजनें.
 ३० वासाचें. ३१ मुक्तावाज. ३२ चाकणें. ३३ धान्याचें.

अज्ञानासतो, परंतु जो स्वतःच्या दृष्टीने महिषासुर, त्रिशूल व देवी हे सर्व कोणेंच आहे; ४५ तसेंच, भिलीवर काढलेल्या पिचांत एक तळाव व एक अभिकुंड हा एक दृष्टीचाच भेद आहे; परंतु त्या दोहोंस वस्तू लावले असता ते भिन्न नाहीं व एकतर्ही नाहीं; ४६ त्याप्रमाणे, जो ज्ञानी आहे, त्याच्या देहाचा व्यवहार पूर्वकर्मानुसार होत असतो; परंतु हे न समजतो वेळे लोक त्यालाच कर्मकर्ता असे म्हणतात. ४७ आणि तो कर्म करीत असता जरी त्या योगें अलौक्याचा पात झाला, तरी तो त्याने केला असे म्हणू नये. ४८ अरे, सूर्यानें अंधार पडला आणि मग त्याला दूर करा असें म्हणजे, त्याप्रमाणे, ज्ञान्याला अशी कांही दुसरी वस्तूच नाहीं, कीं जिचा तो नाश करील. [त्याचे ठिकाणचा द्वैतभाव जाऊन सर्व जग त्याला स्वस्वरूप झालेलें असतें.] ४९ म्हणून त्याच्या बुद्धीला पाप व पुण्य यांचा गंधही नसतो जशी एखादी नदी गंगेस मिळाली असता तिचा अपवित्रपणा नाहींसा होतो; ५० अर्जुना, अमंवर जर आम्ही पडला, तर तो भाजतो का ? किंवा शस्त्र आपणच आपल्याला कधीं व्हेल काय ? ५१ त्याप्रमाणे, आपल्या स्वस्वरूपाहून कोणतेंही कर्म भिन्न नाहीं असें जो समजतो, तेथें कोणत्या पदार्थांनं त्याची बुद्धि हिस होईल ? ५२ म्हणून जो कार्य, कर्ता व क्रिया ही त्रिपुटी आपणच झाला आहे, तो शरीरादिकांपासून होणाऱ्या कर्मांपासून बद्ध होत नाहीं. ५३ कारण, जीवांना हा मोठेरानें आपल्यास कर्ता समजून दहा इंद्रियांच्या साधनानें पांच हेतु धारण करितो; ५४ आणि त्या ठिकाणीं म्याच किंवा अन्याय अशीं दोन प्रकारचीं कर्मे करून एका क्षणांत कर्माचीं भुवनें तयार करतो. ५५ पण या मोठ्या कृत्यास आत्मा हा साक्षकर्ता नाहीं, व तो आरंभ करतो असेंही म्हणू नको. ५६ तो साक्षिभूत व ज्ञानस्वरूप आहे; तेव्हां, कर्मवृत्तीचा जो संकल्प उत्पन्न होतो, त्याला तो का आज्ञा देईल ? ५७ तर जो जी कर्म करण्याकरितां सर्व लोकां भ्रम करीत असतात, तीं तीं कर्म करण्याविषयीं त्याच्या शरीरास आवाह वस्तू नसत. ५८ म्हणून, जो केवळ शुद्ध अज्ञानस्वरूपी झाला आहे, त्याला ही कर्माची बंधिझाळा नाहीं. ५९ परंतु अज्ञानाच्या पटावर जो हेतुज्ञानाचें चित्र कळत, तेथें चित्र,

चित्र काढणारा व चित्रपट ही त्रिपुटी मुळाव्या कर्मणा सांगितो. ४६०

ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता ही त्रिपुटी कर्माळा घेतक आहे; आणि करण, कर्म व कर्ता ही त्रिपुटी कर्मसंग्रहास कारण आहे. ॥ १८ ॥

कारण ज्ञान, ज्ञाता व ज्ञेय ही त्रिपुटी जगास कारणीभूत असून, इजपासूनच कर्माची निःसृत्य वृत्ति होते. ६१ हे धनजया, आतां त्याच त्रिपुटीचीं निरनिराळीं स्वरूपें उघड करून सांगितो, तीं एक. ६२ तर जीवरूपी सूर्यविषाचे ज्ञानेंद्रियादि पंचेंद्रियरूपी किरण विषयरूपी कमळाचे कळीवर पडून तीं उमलवितात; ६३ अथवा जीवरूपी राजा हा शरीररूपी उप-लाणी घोड्यावर बसून हातांत इंद्रियरूपी हत्यारें विषयरूपी देशांतून लुटून आणतो; ६४ फार काय ? जे वा इंद्रियांत बागून असून जीवाला सुख व दुःख भोगावयास देतें व जें ज्ञान गाढ होवेंत जेथें नाहीं होतें; ६५ त्या जीवाला, अर्जुना, ज्ञाता असें म्हणतात; आणि जें ज्ञातां सांगितलें त्यालाच ज्ञान असें म्हणतात. ६६ अर्जुना, जें अज्ञानाच्या पोटांत उपजतां अशीं आर-ल्यास तीन ठिकाणीं वाटून घेतें, ६७ आपल्या वृत्ती-पुढें जाणावयाचा विषयरूप दगड घालून मागचे बाजूस ज्ञान्याला उभे करितें, ६८ मग ज्ञाता व ज्ञेय या दोघांच्या मधील व्यवहार होत असताना जें ज्ञान मध्यें राहें. ६९ ज्ञेयाला जाऊन पोहोचल्यावर ज्याची धाव खुंटते, व जें सर्व पदार्थांला नाव देवें, ७० त्याला सामान्य ज्ञान असें म्हणतात, यांत संशय नाहीं. आतां ज्ञेयाचीं लक्षणे सांगितो तीं एक. ७१ तर शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे ज्ञेयाचे पांच प्रकारचे धर्म आहेत. ७२ जसा एकच आंबा दृष्टीस पडल्यावर पांच इंद्रियांना निरनिराळ्या यक्षा-रानें भासतो, म्हणजे आंबा या शब्दानें कानास सम-जतो, रसानें जिभेस समजतो, रानें डोळ्यांस सम-जतो, वासानें नाकास समजतो, आणि दग्यानें स्पर्श-समजतो, ७३ तसें ज्ञेय तर एकच आहे, परंतु आम्हा-ल्या इंद्रियांच्या द्वारानें त्याजविषयीं निरनिराळें हा-उत्पन्न होतें, म्हणून तें पांच प्रकारचें होतें आहे. ७४ समुद्रास मिळाल्यावर नदीचा ओघ संपतो, समुद्राचा वेल्यावर चालणें संपतें, अथवा फळ आपल्या-ज्याप्रमाणें धान्याची धाव खुंटते; ७५ त्याप्रमाणे,

या बाह्यदीर्घा । धावतया ज्ञाना ज्ञेय १८१ । होय तें
या किरीटी । निषय ज्ञेय ॥१८१॥ यव ज्ञातया ज्ञाना
ज्ञेया । तिहीं रूप केकें ज्ञानया । हे त्रिविध सर्व-
क्रिया-१ प्रवृत्ति जाण ॥१८२॥ जे वाग्दादि विषय ।
हे पंचविध जें ज्ञेय । तेंचि प्रिय कां अप्रिय । एके-
परीचें ॥१८३॥ ज्ञान मोटकें ज्ञातया । दावी ना जंव
ज्वलया । तंव स्वीकारा कीं त्याजावया । प्रवर्तेंचि
तो ॥१८४॥ परी मीनातें देखोनि बकु । जैसा नि-
धानातें रंजु । कां की देखोनि कामुक । प्रवृत्ति धरी
॥१८५॥ जैसें काकोवा धावे पाणी । अमर पुष्पा-
चिये बाणी । ना ना सुटका सांजवणी । वस्तुचि
पां ॥१८६॥ अगा स्वर्गाची उर्वशी । ऐकोनि जेवि
माणुसी । बरीता कावीजती आकाशी । यागाचिया
॥१८७॥ पै पारिवी जैसा किरीटी । चढका नभाचिये
पोटी । पारवी देखोनि लोटी । आंगचि सगळें ॥१८८॥
हे ना जगज्जनासरिसा । मयूर बोवाडे आकाशा ।
ज्ञाता ज्ञेया देखोनि तैसा । धावचि वे ॥१८९॥ म्हणो-
नि ज्ञान ज्ञेय ज्ञाता । हे त्रिविध गा पंडुसुता । हो-
यचि कर्मा समस्ता । प्रवृत्ति वेथ ॥ १९० ॥ परी
तेंचि ज्ञेय विपायें । जरी ज्ञातयातें प्रिय
होये । तरी भोगावया न साहे । क्षणही
विकडु ॥ १९१ ॥ नातरी अवचटें । तेंचि विकड
होऊनि मेटे । तरी युगांत वाटे । सांडावया ॥१९२॥
व्याका कां हारा । धरपडा जालेया नरा । हरिस्तु
आणि दुरारा । सरसाचि बडी ॥१९३॥ तैसें ज्ञेय मि-
याप्रियें । ऐकिकेनि ज्ञातया होये । मग त्यागस्वीकारी
वाहे । व्यापारातें ॥१९४॥ तेथ रोगी प्रतिमळ्याचा ।

१ मार्गीत, २ जेवट, ३ उतरत्या जमीनीकडे,
४ वासाळा, ५ धार काढण्याचे वेळीं, ६ शिक्या,
७ धारणा, ८ ओंबादव टाकतो, ९ शोकी, १०
पारीं चालणारा, ११ स्वयंपाक, १२ जमरातें, १३ कसोटी,

गोसावी सर्व दुकाचा । रघु सांडवि पावाची । होय
जैसा ॥१९५॥ तैसें ज्ञातेपणें जें जसे । तें ये कर्ता
ऐसिये दणे । जेवितें बैसकें जैसें । रंधन करूं ॥१९६॥
कां भंवरीचि केका मळा । वैरकुचि काका भंकेंस-
का । ना ना देवो रिगाळा देवळा- । चिया कामा
॥१९७॥ तैसा ज्ञेयाचिया होवा । ज्ञाता इंद्रियांचा मे-
ळावा । राहाटवी तेथ पांडवा । कर्ता होय ॥१९८॥
आणि आपण होवनी कर्ता । ज्ञाना आणि करणता ।
तेथें ज्ञेयचि स्वभावता । कार्य होय ॥१९९॥ ऐसा
ज्ञानाचिये निजगती । पाकटु पडे गा सुमती । ने-
लाची कोभा राती । पाकटे जैसी ॥२००॥ कां भंडष्ट
जालिया बँदासु । पाकटे श्रीमंताचा विर्लासु । पूर्णि-
मेपाटीं बीतांशु । पाकटे जैसा ॥२०१॥ तैसा चाळितां
कैरणें । ज्ञाता वेष्टिजे कर्तेपणें । तेथिचीं तिथें लक्षणें ।
ऐक आतां ॥२०२॥ तरी बुद्धि आणि मन । चित्त अ-
हंकार इन । हे चतुर्विध चिन्ह । अंतःकरणाचें ॥२०३॥
बाह्य त्वचा श्रवण । चक्षु रसना घ्राण । हे पंचविध
जाण । इंद्रिय गा ॥२०४॥ तेथ आंतुळें संव करणें ।
कर्ता कर्तव्या वे वैमाणें । मग तें जरी जाणे । सुखा
येतें ॥२०५॥ तरी बाहेरिलें तिथेंही । चक्षुरादिकें
दाहाही । उठोनि कवलाहीं । व्यापारा सुये ॥२०६॥
मग तो इंद्रियकडुं । करविजे संव रोंडु । जंव क-
र्तव्याचा कासु । हातासि ये ॥२०७॥ ना तें कर्तव्य जरी
दुःखें । फळेक ऐसें देखे । तो कावी त्यागमुखें ।
तिथें दाहाही ॥२०८॥ मग फिटे दुःखाचा ठावो । संव
राहाटवी शत्रिदिवो । विकणुंवातें कां रावो । जया-
परी ॥२०९॥ तैसेनि त्यागस्वीकारी । बाह्यता इंद्रियांची

१४ धातु, १५ विषयांच्या इच्छेने, १६ देव, १७
प्रतिकूल, १८ ऐश्वर्य, १९ चंद्र, २० इंद्रियें, २१
बीज, २२ स्फुरण, २३ समुदाय, २४ व्यापार, २५
बसक करणाकारितां,

अर्जुना, इंद्रियांच्या कार्यांत आशत असलेल्या ज्ञानाळा जेथे शेवट होतो, त्याळाच ज्ञेय (विषय) असे म्हणतात. ७६ व्याप्रमाणे, धनंजया, ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय यांची लक्षणे तुला सांगितलीं. ही त्रिपुटी तीन प्रकारच्या सर्प कर्मांत कारणीभूत आहे. ७७ कारण, शब्दादि पांच विषय हेच ज्ञेय होय; आणि तेच मिथ किंवा अमिथ यापैकी कोणते तरी एक असते. ७८ हे धनंजया, ज्ञान हे ज्ञात्याळा ज्ञेय पदार्थ किंचित् दाखवीत आहे तोंच त्याचा स्वीकार किंवा त्याग करण्याविषयी ज्ञाता उद्युक्त होतो. ७९ परंतु माशाला पाहतांच जसा बगळा त्यास धराबयास धावतो, अथवा द्रव्याचा ठेवा पाहतांक्षणीं तो घेण्यास इरिद्री धावतो, किंवा स्त्री पाहतांच जसा कामुक पुरुष तिची मासि करून घेण्याविषयी प्रवृत्त होतो; ४८० जसे पाणी उतरत्या जमिनीकडे धावते, अमर पुण्याचा वास घेण्यास जातो, अथवा धार काढण्याचे वेळीं वासरू सोडल्यावर तें गाईकडे धावत जाते; ८१ अरे, स्वर्गातील उर्वशी नामक अप्सरेचें वर्णन ऐकून ती उपमोगास मिळावी म्हणून जसे लोक आकाशांत यज्ञरूपी शिड्या लावतात; ८२ अथवा, अर्जुना, पारवा आकाशांत फिरत असतां पारवीस पाहतांच एकदम सगळे आंग टाकून तिजजवळ येतो; ८३ हतकेंच नव्हे, तर मेघांची गर्जना होतांक्षणींच मोर जसा आपल्यास आकाशावरून ओवाळून टाकतो, तसा ज्ञाता हा ज्ञेयास (विषयास) पाहून उडी घालतो. ८४ म्हणून, हे पांडुसुता, ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता ही त्रिपुटी सर्व कर्मे करण्यास कारणीभूत होते. ८५ आणि कदाचित् तोच विषय जर ज्ञात्यास आवडता असला, तर मग तो मोगण्याविषयी त्याला एका झुजाचाही विलंब होत नाही. ८६ अथवा अवाचित तोच विषय जर नावडता असला, तर त्याचा त्याग करण्याविषयी एकेक क्षण त्याला युगाप्रमाणे मासतो. ८७ सर्प असून भीळ मण्यांचा हार आहे या भावनेनें हर्ष होतो, व त्यास झूत लावतांक्षणींच सर्प आहे असें लक्षांत येऊन लागलीच मीति उत्पन्न होते; ८८ व्याप्रमाणे, मिथ किंवा अमिथ विषय पाहिल्यावर ज्ञात्याची स्थिति होते; आणि मग त्याचा त्याग किंवा स्वीकार करण्याबद्दल कर्म उत्पन्न होते. ८९ जो कुस्तीचा शोकी आहे, त्यानें दुसरा मज्ज समोर पाहिल्यावर, तो जरी सर्व येत्याचा अधिपति असला तरी रय सोडून

पादचारी होतो, ४९४ तसा जो ज्ञाता म्हणून असतो, तो विषयाबद्दल शाळा म्हणजे आरण्यास कर्ता असें म्हणवितो. व्याप्रमाणे पानावर बसून आषाढे जेवण ज्ञात्या मनुष्यानें तें झुज सोडून स्वयंपाकाचे कष्ट करण्यास तयार व्हावे, ९१ किंवा आपल्यास पुष्परेणु साण्यास मिळावे म्हणून अमराने जशी बाग लावण्याची सटपट करावी, अथवा कसोटीनें आपले ऐश्वर्य तुच्छ मानून धातु व्हावे; किंवा देवांनीं देवळांत स्वस्थ बसण्याचें सोडून देऊळ बांधण्यास प्रवृत्त व्हावे, ९२ तसें विषयाच्या इच्छेनें ज्ञाता जेथे इंद्रियांचे लाड पुरवितो, तेथे, अर्जुना, त्याला कर्ता असें नांव प्राप्त होतें. ९३ आणि आपण जो ज्ञाता, तो कर्ता होऊन ज्ञानाळा कारण (साधन) करतो. मग तेथे ज्ञेय हे सहज कार्य होतें. ९४ हे सुमते, ज्ञानाच्या त्रिपुटीस अशा रीतीनें पालट पडतो. जसे नेत्राचें तेज रात्रीं उपयोगीं पडत नाही; ९५ किंवा देव प्रतिकूल झाल्यावर श्रीमंताचे विलास बदलतात; अथवा पौर्णिमा झाल्यावर ज्या प्रमाणे चंद्र एकेक कलेनें कमी होत जातो, ९६ व्याप्रमाणे, इंद्रियांचे लाड पुरवीत असतां ज्ञाता हा कर्तेपणाच्या अभिमानांत गुंततो, त्या वेळीं त्याची लक्षणे आतां तुला सांगतो; तीं एक. ९७ तर बुद्धि, मन, चित्त व अहंकार हे या अंतःकरणाचें चतुर्विध चिन्ह आहे; (अंतःकरणाच्या ह्या चार वृत्ति आहेत); ९८ आणि स्वचा, कान, डोळे, जिह्वा व नाक अशीं पांच प्रकारचीं इंद्रियें आहेत. ९९ त्या ठिकाणीं अंतःकरणाच्या वृत्तीच्या योगे जीवास कर्म करण्याविषयी स्फुरण येतें, मग, या कर्मापासून झुजपासि होईल असें वाटू लागलें, ५०० तर नेत्रादि दहाही बाह्येंद्रियांना उठवून त्यांना तो व्यापार करावयास लावितो. १ नंतर त्या इंद्रियसमुदायाला तोंपर्यंत राबवितो, कीं जोंपर्यंत कर्माचें कळ हातीं आलें नाही. २ किंवा जर त्या कर्मापासून दुःख होईल असें दिसलें, तर त्या कर्माचा त्याग करण्याकरितां त्या दहाही इंद्रियांची योजना करतो. मग, जसा एखादा राजा वसूल करण्याकरितां आपल्या सेवकांना रात्रंदिवस राबवितो, तसा तो तें दुःख नाहीतें होईपर्यंत रात्रंदिवस सटपट करितो. ४ अशा प्रकारे कर्माचा त्याग अथवा स्वीकार करण्याकरितां इंद्रियांचे

पुरी । ज्ञातव्यं भवचारी । कर्ता भवविषे ॥५॥ आणि
कर्तव्याच्या कार्ये कर्मा । आरुढीचिवा प्ररी ज्येमी ।
म्हणोनि इतिचातें आम्ही । कर्मणें म्हणों ॥६॥ आणि
हेचि कर्मचरी । कर्ता क्रिया ज्या उभासी । सिया व्यापे
तें भवचारी । कर्म पृथ ॥७॥ सोनाराचिवा बुद्धी
लेणें । व्यापे चंद्रकरी चांदिणें । कां व्यापे
वेल्हाकणें । वेळी जैसी ॥८॥ ना ना प्रभा
व्यापे प्रकाश । गोडिया हलुरसु । हें असो भव
काशु । आकाशी जैसा ॥९॥ तैसें कर्तव्याचिवा क्रिया
व्यापणें जें भनंजया । तें कर्म या बोळावया । आन
वाही ॥५१०॥ एवं कर्म कर्ता करेण । या तिहींचेंही
कक्षण । सांगितलें पुत्र विचक्षण । शिरोमणी ॥११॥
पृथ ज्ञातां ज्ञान ज्ये । हें कर्माचें प्रवृत्तिय । तेंसंचि
कर्ता करण कार्ये । हा कर्मसंचयो गा ॥१२॥ वन्ही
जेविका असे धुमु । आणि बीजीं जेविं हुमु । कां
मनीं जोडे कारुं । सदा जैसा ॥१३॥ तैसा कर्ता क्रिया
कर्णी । कर्माचें आहे जितवणी । सोनें जैसें ज्ञानीं
सुवर्णाचिबे ॥१४॥ म्हणोनि हें कार्य मी कर्ता ।
ऐसें आधि जेथ पंडुसुता । तेथ आत्मा दूरी समस्ता-
क्रियापारी ॥१५॥ याकागीं पुढतपुढती । आत्मा
वेगळाचि सुमती । आतां असो हें किती । जाणि
तासि तूं ॥१६॥

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।

प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥९॥

अन्वय—ज्ञानं, कर्म च कर्ता त्रिधा एव गुणभेदतः
अस्ति. इति गुणसंख्येने यथावत् प्रोच्यते तान् अपि शृणु

परी सांगितलें जें ज्ञान । कर्म कर्ता हन । ते
तन्ही तिहीं ठायीं भिन्न । गुणी आहाती ॥१७॥
म्हणोनि ज्ञाना कर्मा कर्तया । पातेजों नये भनंजया ।
जे होनी चांयली सोळावया । एकेचि प्रौढ ॥१८॥

१ पुढारोपण. २ खपरी. ३ क्रियेचें साधन. ४ इतिचें.
५ ज्ञान, ज्ञान, ज्ञेय = कर्ता, कार्य (कर्म), करण (इतिचें).
६ जाणण्याची वस्तु. ७ बुद्ध. ८ इच्छा. ९ जिह्वाळा. १०
विश्राम नये. ११ रजव तम हे दोन्ही. १२ एकटा सत्त्वगुण.
१३ समर्थ. १४ विवेचन केळें. १५ आत्मबोध. १६
कमळास प्रफुल्लित करणारा. १७ ज्ञान उत्पन्न करणान्या.

तें सात्त्विक ठावें होवे । सो सुभमेदु सांगी पाहें ।
जे सात्त्विकाचीं आहे । उवाहणी ॥१९॥ जें वि-
चारक्षीरसमुद्र । स्वबोधकें मुदिनीचंद्र । जैनडोकसां
नरेंद्र । आकांक्षा जें ॥५२०॥ कीं प्रकृतिपुढव होनी ।
मिसळकीं दिवोरजनीं । तियें निवडितां त्रिभुवनीं ।
मार्तंडु जें ॥२१॥ जेथ अपारा मोहराशी । तराव्या
मापीं चोविलीं । उमार्णीं वेळनि 'पेरेशीं । सुखादिजे
॥२२॥ अर्जुना तें सांख्यशास्त्र । पडे जयाचें स्तोत्र ।
तें गुणभेदचरित्र । ऐसें आहे ॥२३॥ जे आपुळेनि
आंगिके^{२१} । त्रिविधपणाचेनि अंकें^{२२} । दृश्यजात वितळें ।
अंकित केळें ॥२४॥ एवं सत्त्वजतमा । तिहींची पृ-
वढी असे महिमा । जे त्रिविधें आदीं ज्ञाता । अंतीं
हमी ॥२५॥ परी विधींची आवडी मांदी । जेणें
भेदकेनि गुणभेदीं । पडिलीं तें तंव आदीं । ज्ञान सांगों
॥२६॥ जे दिठी जरी चोख कीजे । तरी भक्तेही चोख
सुंजे । तैसें ज्ञानें शुद्धें काहिजे । सर्वही शुद्ध ॥२७॥ म्ह-
णोनि तें सात्त्विक ज्ञान । आतां सांगों दे अवधान ।
कैवल्यगुणनिधान । श्रीकृष्ण म्हणे ॥२८॥

सर्वभूतेषु यनेकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ।

अन्वय—येन [जीवः] विभक्तेषु सर्वभूतेषु अविभक्तं,
एकं अव्ययं भावं ईक्षते, तज्ज्ञानम् सात्त्विकं विद्धि ॥२०॥

तरी अर्जुना गा तें फुडें । सात्त्विक ज्ञान चोखळें ।
जयाच्या बहर्षी जेथ बुढे । ज्ञातेनिसीं ॥२९॥ जैसा
सूर्य न देखे आंधारें । सरितो नेंगिजती सागरें । कां
कवळिल्यान धरे । आत्मच्छाया ॥५३०॥ तथापरी
जया ज्ञाना । शिवादि तृणावसाना । ह्या भूतव्यक्ति
भिन्ना । नाडेलती ॥३१॥ जैसें हीतें चित्र पाहतां ।
होय पाणियें मीठ धुतां । कां चोवोनि हवसा वेळां ।
जैसें होय ॥३२॥ तैसें ज्ञानें जेणें । करितां ज्ञातव्यातें

१८ माप. १९ परतराशी. २० प्राप्ति करून देऊन सुखी
करतें २१ स्तवन. २२ वक्राणें. २३ शिखराजें. २४
तन भेद. २५ समजतें. २६ मोक्षप्राप्तीचा ठेवा. २७
नया. २८ सापडे. २९ अवतारार्थ. ३० दिसत नाहीत.
३१ हातानें सारवून. ३२ जेवाळा.

पुनरापेक्षे साधनार्थे वेद्यते, म्हणजे त्यालाच कर्ता असे म्हणतात, ५ आणि कर्ता हा कर्म करणाराकरिता आश्र-
ताप्रमाणे सर्व इंद्रियांना उपस्थित, म्हणून आम्ही त्यास
क्रियेची साधने असे म्हणतो; ६ आणि हे करण्या-
करिता कर्ता ज्या ज्या क्रिया उत्पन्न करितो, त्यांनी
जें व्यापिलें जातें त्यास कर्म असे म्हणतो. ७ सोना-
राच्या बुद्धीने दागिन्याने जसें सोने व्यापलें जातें,
चंद्राच्या किरणांनी जसें चांदणें व्यापलें जातें, किंवा
विस्तारानें जसा बेल व्यापला जातो, ८ अथवा
सूर्याच्या प्रभेनें जसा सूर्यप्रकाश व्यापला जातो, व
गोडीनें जसा उंसाचा रस व्यापला जातो, हे असो,
अवकाशानें जसें आकाश व्यापलें जातें, ९ तसें,
अर्जुना, कार्याच्या क्रियांनीं जें व्यापिलें जातें, तें
कर्म होय यांत शंका नाहीं. ५१० याप्रमाणें,
अर्जुना, तुला कर्म, कर्ता व कारण या तिघांचीं लक्षणें
सांगितलीं. ११ तर ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ही त्रिपुटी कर्म-
प्रवृत्तिकारक आहे. तसेंच कर्ता, कारण व कार्य ही त्रिपुटी
हा कर्मसंचय आहे. १२ विस्तृतात जसा धूर ठेवलेलाच
असतो, बीजात जसा वृक्ष असतो, अथवा मनांत जशी
नेहमी इच्छा असते, १३ आणि सोनें जसें सुवर्णाच्या
स्वाणीत सांपडतें, तसा कर्ता, क्रिया व कारण (इंद्रिय)
ही त्रिपुटी कर्माचा जिह्वाळाच (उत्पत्तिस्थानच)
आहे. १४ म्हणून, हे पांडुसुना, अमुक कार्याचा मी
कर्ता, असा जीवांनं कर्तेपणा धारण केला, म्हणजे
सर्व क्रिया जवळ येतात, व आत्मा दूर जातो. १५
यास्तव, हे सुमते, कर्मापासून आत्मा वेगळाच आहे,
हे तुला वारंवार काय सांगारें ! कारण हें तूं जाणतोच
आहेस. १६

ज्ञान, कर्म व कर्ता हे गुणभेदानें तीन
प्रकारचे आहेत, असें सांख्यशास्त्रांत यथार्थ
सांगितलें आहे, तैही तूं ऐक. ॥ १९ ॥

पण तुला जे ज्ञान, कर्म व कर्ता म्हणून सांगितलें,
तीं तींही तीन गुणांनीं निरनिराळीं आहेत. १७
म्हणून, अर्जुना, ज्ञान, कर्म व कर्ता यांच्यावर विश्वास ठेवू
नको. कारण यांतीं रज व तम या दोन गुणांपासून
मनुष्य बद्ध होतो, व कळ सच्चगुणच शुद्ध कर-
ण्यास समर्थ आहे. १८ तो सांख्यिक गुणाचा नेदु
— ज्या विषयीं सांख्यशास्त्रांत विवेचन केलेलें आहे,

तो तुला सवजेळ असा सांगतो. १९ जे सांख्यशास्त्र
विचारकरी स्मरतमुद्रच आहे, आत्मनोपपत्त्या कर्म-
लास प्रकृत करणारा वेद्यच आहे, व ज्ञान
उत्पन्न करणाऱ्या शास्त्रांत येष्ट आहे; ५२० किंवा,
प्रकृति व पुष्प हीं दोन्ही जीं दिवस व रात्र यांम-
माणें एकमेकांत भिन्नकीं आहेत, तीं निराळीं कर्मच
दास्यविणारा या विभुवनांतीळ सूर्यच आहे. २१ जें
अपार अशा मोहाचा चोवीस तरवांनीं ठाव घेऊन पद-
तरवाची प्राप्ति करून देऊन सुख भोगावयास लावतें,
२२ अर्जुना, असें जें सांख्यशास्त्र, तें ज्या गुणांचे
स्तवन करितें, त्या तीन गुणांचें वर्णन असें आहे. २३
ज्या गुणांनीं आपल्या बळानें तीन प्रकारचे शिकें
देऊन सर्व दृश्य पदार्थ स्वाधीन करून घेतले आहेत,
२४ याप्रमाणें सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांचें एव-
ढें सामर्थ्य आहे कीं, त्यांनीं ब्रह्मदेवापासून काढ-
कापयेंत तीन नेदु केले आहेत. २५ परंतु हें सर्व
विश्व ज्याच्या योगानें या तीन गुणांच्या सपाट्यांत
सांपडलें, तें ज्ञान तुला अगोदर सांगतों. २६ कारण,
दृष्टि शुद्ध झाली म्हणजे पाहिले त्या पदार्थांचें स्वरूप
समजतें, त्याप्रमाणें, शुद्ध ज्ञान प्राप्त झालें असलीं
सर्व पदार्थांचें शुद्ध स्वरूप कळतें. २७ म्हणून सांख्यिक
ज्ञान आतां तुला सांगतों, कळ दे, असें कैवल्य-
गुणनिधान मगदान श्रीकृष्ण म्हणाले. २८

ज्या ज्ञानाच्या योगानें, जीव हा, वेगळाल्या
सर्व भूतांमध्ये न विभागलेला असा एकच अ-
विनाशी भाव पहातो, तें ज्ञान सांख्यिक होय,
असें समज. ॥ २० ॥

तर, अर्जुना, तेंच शरीर शुद्ध सांख्यिक ज्ञान
होय, कीं ज्याचा उद्भव शास्त्रावरोवर त्यामध्यें होय
हे ज्ञात्यासह ठीक होतें. २९ ज्याप्रमाणें सूर्य जळा-
राला पाहूं शकत नाहीं, किंवा समुद्राला नद्यांचीं
ओळखही नसते, अथवा आपल्या पडलाचेच बळ
लागलें असतां ती सांपडत नाहीं, ५३० त्याप्रमाणें,
ज्या ज्ञानाला शिवापासून गर्वतापयेंत सर्व अकार्य
मिश्रपणा दिसत नाहीं, ३१ निरीक्षणीक चिन्म-
सारवून पाहिलें असतां, किंवा भौत धुतलें असतां
जसें होतें, अथवा जामूत सांख्यावर स्वाधीन असा
स्थिति होते, ३२ तसें ज्या ज्ञानाच्या मकाश्यानें जेव

पाहणें । जगता ना जाणणें । जाणावें वरे ॥३३॥ पै
सोनें आटुनि केणी । न काढिती आडुकिचा भाषणी ।
कां तरवें न वेपती पाणी । गाढुनि जैसे ॥ ३४ ॥
सैली जया ज्ञानाधिषा हाता । न कगोचि इश्यपयो ।
तें ज्ञान जाण सर्वथा । साखिक गा ॥३५॥ आरिसा
पाहों जाता कोडें । जैसे पाहातोंचि कां रिगे पुढें ।
तैसें जेथ कोटोनि पडे । ज्ञाताचि जें ॥३६॥ पुढतीं
तेंचि साखिक ज्ञान । जें मोक्षकक्षीचें सुवन । हें
असो ऐक बिन्ह । राजसाचें ॥३७॥

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानामावान्पृथग्विधान् ।
वेत्तिसर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् २१

अन्वय—यत् ज्ञानं पृथक्त्वेन सर्वेषु भूतेषु पृथग्विधान्
नानामावान् वेत्ति, यत् ज्ञानं राजसं विद्धि ॥ २१ ॥

तरी पार्था परिचेस । तें ज्ञान गा राजस । जें
भेदाची कांस । धरुनि चाले ॥३८॥ विचित्रता मू-
लाधिया । आपण आंतोनि ठिकरिया । बहु चक्रे
ज्ञातया । भाणिंली जेणें ॥३९॥ जैसें साचा रूपा-
आड । बाळुनि बिसराचें कवाड । मग स्वभाचें का-
वाड । ओपी निद्रा ॥४०॥ तैसें स्वज्ञानाधिये
पौकी । बाहेरि मिथ्यामोहांचे कळी । तिहीं अव-
स्थांची वडोळी । दावी जें जीवा ॥४१॥ अकंकार-
पणें झांकलें । बाळका सोनें कां वायां गेलें । तैसें
गामीं रूपां हुरावेलें । अवतारकीं ॥४२॥ अवतरकीं
गाढग्यां घडां । पृथ्वी अनोळख जाली मूढां । बन्दि
जाका कानडां । दीपत्वासाठीं ॥४३॥ कां बखपणा-
चेनि आरोपें । मूर्खाप्रति तंघु हारपे । ना ना सुग्धा
भेट्टे कोपे । दाऊनि शिखर ॥४४॥ तैसी जया ज्ञाना ।
जाणोनि भूतवत्की भिन्ना । ऐक्यबोधाची आवना ।

निमोनि^{१६} मेकी ॥४५॥ मग ह्मणी भेदला निमकु^{१७} ।
कुकावरी परिमकु । कां जळमेदें शकेंकु । चंद्रु जैसा
॥४६॥ तैसे पदार्थमेद बहुबस । जाणोनि कडान थोर
वेप । आंतलें तें राजस । ज्ञान वेध ॥४७॥ आतां
तामसाचेंही किंग । सांगेन तें बोकळ चांग । डोंव-
कावया मीतंग । सदन जैसें ॥४८॥

बतु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

अन्वय—यत् तु एकस्मिन् कार्ये कृत्स्नवत् सक्तं अहै-
तुकं अतत्त्वार्थवत् च अल्पं, तत् तामसं मुदाहृतम् ॥२२॥

तरी किरिटी जें ज्ञान । हिंडे विधीचेनि वळें-
हीन । श्रुति पाठमोरी नम्र । म्हणौनि तया ॥४९॥
येरीही शास्त्र बेटिकरीं । जें निंदेचे विटाळवरी । बोक-
विलेंसे डोंगरीं । मळेंछधर्माच्या ॥५०॥ जें
गा ज्ञान ऐसें । गुणग्रहें तामसें ।^{२४} वेतलें
मंवे पिसें । होजमियां ॥५१॥ जें^{२५} सोवरिके
वैधु नेणे । पदार्थी निषेधुन म्हणे ।^{२६} निरोविलें जैसें
धुणें । शून्यग्रामीं ॥५२॥ तया तोंडीं जें नोंडले ।
कां खातां जेणें पोले । तेंचि येक वांळे । येर घेणेंचि
॥५३॥ पै सोनें चोरितां उंदिर । न म्हणे धैरिव-
यह । नेणें मांसखाईर । काळें गोरें ॥५४॥ ना
ना वनामाजी बोहरी^{२७} । कडसणी जेवि न करी ।
कां जीत मेळें न विचारी । बैसतां माथी ॥५५॥
अगा वांटीं कां वाढिलेया । साजुका कां सळलिया ।
विचेकु कावळिया । नाही जैसा ॥५६॥ तैसें निबिड
सांडुनि घावें । कां विहित आवरें ग्वावें । हें विष-
याचेनि नावें । नेजेचि जें ॥५७॥ जेतुलें आडें^{२८} पडे
करितां २१ मांगाचें घर २२ वडा कावून २३ मडा-
राक्षसार्ते २४ संचरलें २५ शरीरसंवेचास २६ अन्वय २७
सोडलेलें २८ कुत्रें २९ वेत नाही ३० टाकलें ३१
वरेंवाईव ३२ साणारा ३३ वणवा ३४ जोडलेलें ३५
समोर येईक, दिसेक.

१ बुडीलें. २ लाटा. ३ इश्य वस्तु. ४ व्यापून. ५
वेगळेपणा. ६ चकविलें, फसविलें. ७ अज्ञानार्थें. ८ कडमय
स्थिति. ९ मंदिरासमोवती. १० मायेच्या. ११ जागृति,
स्वप्न व सुषुप्ति, १२ थापा. १३ नामरूपाच्या भेदानें. १४
अवधक; अपरिचित. १५ पडदा. १६ नाश पावली. १७
कांकडांत. १८ तुकोडे झालेला. १९ व्यापलें. २० टाकणा-

पाहू गेलें असतां ज्ञाता, ज्ञान व ज्ञेय ही शिंपुटी नाहीशी होते; ३३ परंतु [ज्ञात्यास जसें सोन्याची परीक्षा करण्याकरिता] आपल्या बुद्धीनें हागिने आवडून त्यातील सोने काढावें लागत नाहीं, किंवा पाणी घ्यावयाचें असल्यास त्यावरील लाटा गाळून तें घेत नाहींत, ३४ तसा सर्व दृश्य वस्तूंचे ठिकाणी ज्या ज्ञानाला भेद दिसत नाहीं, त्याच ज्ञानाला सात्विक ज्ञान असें म्हणतात. ३५ आरसा पाहू गेलें असतां जसें पाहणाराचेंच प्रतिबिंब त्यांत दिसतें, तसें ज्ञेय लोटून प्रत्येक वस्तूचे ठिकाणी ज्ञाता आपलें स्वरूपच पाहतो. ३६ हेंच सात्विक ज्ञान मोक्षलक्ष्मीचें मंदिर होय. हें असो; आतां तुला 'राजस' ज्ञानाचीं लक्षणें सांगतां, तीं ऐक. ३७

जें ज्ञान वेगळेपणानें सर्व भूतांचे ठिकाणीं नानाप्रकारचे भिन्नभिन्न भाव जाणतें, तें राजस होय असें समज. ॥२१॥

तर, पार्था, तेंच ज्ञान राजस होय, कीं जें भूतमात्रांचे ठिकाणीं भेदभाव मानून चालतें, समजलास. ३८ ज्या ज्ञानानें भूतमात्रांचे ठिकाणीं अनेकत्व मानून आपल्या ठिकऱ्या (वेगळेपणा) करून घेतल्या आहेत; व ज्यानें ज्ञात्याला चकवून सोडलें आहे; ३९ ज्याप्रमाणें निद्रा ही स्वस्वरूपाचे आड अज्ञानाचा पडदा घालून मग स्वप्नांतील कष्टमय स्थिति आणते, ५० त्याप्रमाणें, आत्मज्ञानाच्या मंदिरामोवतालून मायेचा पक्षाघात घालून जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांच्या थापा मारून जें जीवास फसवितें, ५१ लहान मुलाला दागिन्यांच्या रूपानें सोने दाखविलें असतां सोन्याची ओळख नसते, तसें नामरूपांच्या भेदामुळं ज्या ज्ञानाला अद्वैत दुरावतें, ५२ अज्ञान मनुष्याला मातीपासून केलेलीं मडकीं व घागरी हीं दाखविलीं असतां त्यास जशी मूळ मातीची ओळख नसते; अथवा दिवा पाडिला असतां अग्नीची ओळख नसते, ५३ किंवा मूर्ख मनुष्याला वज्र दाखविलें असतां तंतूंची ओळख पटत नाहीं; अथवा त्यास पडद्यावरील चित्रें दाखविलीं असतां पडद्याची ओळख नसते, ५४ तसें भूतमात्र भिन्न भिन्न आहे वा समजुतीनें ज्या ज्ञानाची ऐक्यबोधाची भावना नाश पावली आहे; ५५ मग लोकांजें पेटल्यावर त्याचे आकाराप्रमाणें आग्नि

निरनिराळा आहे, अथवा फुलांवरून वास निरनिराळे आहेत, अथवा चंद्राचा प्रकाश पावल्यास पडद्यामुळें तें झालल्यावर चंद्राचे तुकडे झाले आहेत, ५६ तसा नानाप्रकारच्या पदार्थांत पुष्कळ भिन्नपणा आहे, अथवा वेषावरून लहान व मोठा हा भेद आहे, वा समजुतीनें जें मरलेलें ज्ञान, तें राजस ज्ञान होय. ५७ आतां, गांवाबाहेर असणाऱ्या मागाचें घर वस्ती करण्यास अयोग्य एवढ्याचकरितां जसें वाटसर्यास सांगावें लागतें, तशीं तामस ज्ञानाचीं लक्षणें तुळा सांगतां, तीं पूर्ण ध्यानांत ठेव. ५८

जें ज्ञान, एक शरीर अथवा उपास्य देवतेची मूर्ति थांपलीकडे कांहीं नाहीं असें पाहिलें; जें असयुक्तिक व ज्यांत कांहीं तात्पर्य नाहीं, व जें थोडें असतें, त्याला तामस ज्ञान म्हणतात. २२

तर, अर्जुना, जें ज्ञान विधिरूपी वज्र पांघरल्या-शिवाय संचार करितें, आणि म्हणूनच तें नम असल्यामुळें, सर्व शास्त्रांची 'माता' जी श्रुति ती त्याला पाठमोरी असते; ५९ इतर शास्त्रांनींही, त्या ज्ञानास बटा लावून त्याची निंदा केली असतां आपल्यास विटाळ होईल म्हणून स्लेच्छधर्मरूपी डोंगराकडे ज्याची बोळवण केली, ५० जें ज्ञान तमोगुणरूपी घडारा-ससाचा संचार झाल्यामुळें वेदध्याप्रमाणें किरतें; ५१ जें शरीरसंबंधाची अडचण बाळगीत नाहीं, व पदार्थांचे ठिकाणीं निषेधपणा ओळखीत नाहीं; जसें ओसाड गांवांत सोडलेलें कुत्रें स्वेच्छेनें वागतें; ५२ त्याच्या तोंडांत सांपडत नाहीं अथवा जें झालें असतां तोंड भाजतें तीच वस्तु तें टाकतें, बाकी सर्व वस्तु त्याजपार्शीं स्मरतात; ५३ उदरानें सोने चोरलें असतां तें चांगलें अथवा वाईट हें तो जाणत नाहीं, अथवा मांस खाणारा हा मांसाचे ठिकाणीं काळें व गोरे हा भेद जाणत नाहीं; ५४ किंवा रानास वणवा लागल्यावर त्याला जसा कसलाच विचार राहत नाहीं, अथवा प्राणी जिवंत किंवा मेलेंला याचा विचार न करितां मत्तशी बाटेल त्यावर बसते; ५५ अरे, कावळ्यास जसा अन्न ओकलेलें किंवा वाढलेलें, साजुक किंवा सडलेलें हा विचार नसतो, ५६ तसें, अपवित्र वस्तूचा त्याग करुंवा अथवा शास्त्रांत सांगितलेल्या गोष्टींचा स्वीकार करुंवा हे विषयांचे मरत जें जाणत नाहीं, ५७ जीं जीं वस्तु

दिदी । तेतुके बोचि विषयासाठी । मग तें स्त्रीद्रव्य
वादी । शिरोद्वरा ॥५८॥ तीर्थातीर्थ हे माच ।
बदली नाहीं सनोकरा । तृषा बोळे तेंचि सुख ।
वांचूनिषा ॥५९॥ तयाचिपरी खाद्याखाद्य । न म्हणे
मिष्टानिष्ट । तोंडा आवळे तें मेथ्ये । ऐसाचि बोधुं
॥५६०॥ आणि स्त्रीजात तितुके । ईशेंद्रियेंचि बो-
ळसे । तिचेविषयी सोवरिके । एकचि बोधु ॥५६१॥
पै स्वार्थी जें उपकरे । तयाचि नाम सोयिरे । देहसं-
बधु न सरे । जिणे ज्ञानी ॥६२॥ मृत्युमुळे आवर्षेचि
अन्न । आवर्षेचि आगी हंधन । तैसें जगचि आपलें
अन्न । तामसज्ञाना ॥६३॥ ऐसेनि विश्व सकळ ।
जेणें विषयोचि मानिकें केवळ । तया एक जाण
फळ । देहभरण ॥६४॥ आकाशपतिता नीरा । जैसा
सिंधुचि येक थारा । तैसें कृत्यजात उदरा- । का-
गीचि झुले । ॥६५॥ वांचूनि स्वर्गु नरकु आधी । तया
हेतु प्रवृत्ति निवृत्ति । ह्ये आचविये राती । जाणि-
वेची जें ॥६६॥ जें देहखंडी नाम आत्मा । ईश्वर
पाषाणप्रतिमा । यथापरौती प्रेमा । डळीं मेणे ॥६७॥
म्हणे पडिकेनि शरीरें । केकेनिर्सी^१ आत्मा^२ सरे । मा
भोगावया बरे । कोण वेधे ॥६८॥ ना ईश्वर पाहता
आहे । तो भोगवी अरी हें होये । तरी देवाचि खाये ।
विकूनिषा ॥६९॥ गावीचे देवळेभर । निषामकीचि
होवी साधार । तरी देशीचे डोंगर । उगे का असती
॥५७०॥ ऐसा विषाचें देवो मानिजे । तरी पाषाण-
मात्राचि जाणिजे । आणि आत्मा तंव म्हणिजे ।

१ ओळख. २ भागते. ३ अक्षयामध्य. ४ पवित्र. ५ निश्चय.
६ भोग्यविषय. ७ कायास येतें. ८ योग्य होत नाही. ९ पुत्रपार्थ.
१० देहाच्या तुकड्यास. ११ बुद्धि. १२ कर्मासह. १३ नाश
पावतो. १४ आत्मन करणारे. १५ सेवन करणें. १६ कातड्याचे.

देहातेंचि ॥७१॥ येरें पापपुण्यादिकें । तें आचवेंचि
करोनि लटिकें । हित मानी अग्निमुक्ते । येरें जें कां
॥७२॥ जे चांभाचे डोळे दाबिती । जें इंद्रियें
गोडी काबिती । तेंचि खाच हे प्रतीती । फुडी जवा
॥७३॥ किंबहुना ऐसी प्रेमा । वाटवी देखसी पार्वा ।
धूमाची वेळी वृथा । आकाशी जैसी ॥७४॥ कोरडा
ना बोळा । उपयोगा आधी गेळा । तो वाढोनि
मोडका । भेंडु जैसा ॥७५॥ ना ना वंसाचीं कणसे ।
कां नपुंसकें माणुसे । वन लागलें जैसे । 'सोवरीचें
॥७६॥ नातरी बाळकाचें मन । कां चोरावरीचें वन ।
अथवा गळस्तन । बोळियेचे ॥७७॥ तैसें जें बीषाणें ।
बोसोळ दिसे जाणणें । तयातें मी म्हणें । तामस-
ज्ञान ॥७८॥ तेंही ज्ञान ह्या भाषा । बोळिजे तो
मावो ऐसा । जात्यंभाचा कां जैसा । डोळा वेंडु
॥७९॥ कां बधिराचे नीट कान । अपेया नाम पान ।
तैसें आढनांव ज्ञान । तामसा तया ॥ ५८० ॥ हें
असो किती बोळावें । तरी ऐसें जें देखावें । तें ज्ञान
नोहे जाणावें । डोळसे तम ॥८१॥ पूर्व तिहीं गुणी ।
भेदकें यथाकक्षणी । ज्ञान ओतेकिरोमणी । दाबिकें
तुज ॥८२॥ आतां याचि त्रिप्रकारा । ज्ञानाचेनि
धनुर्धरा । प्रकाशें होती^१ मोचरा । कर्तव्याच्या क्रिया
॥८३॥ म्हणौनि कर्म पै या । अनुसरे तिहीं आनी ।
मोहरे^२ जाळिया बोवा । तोय जैसें ॥८४॥ तेंचि
ज्ञानत्रयवर्ष । त्रिविध कर्म जें असे । तैम सार्विक
तंव ऐसें । परिस आधी ॥८५॥

१७ बुद्धि. १८ वंशतीक मुरकुंड. १९ निवडुंगाचें. २० निर-
र्थक. २१ वाईट; ओझाळके. २२ मोठा. २३ मलस.
२४ दृष्टीस पडतात. २५ मार्गास लागले.

दृष्टीस पडेक, त्या त्या वस्तूचा उपयोग वेतें; आणि मग जी असल्यास मिश्रास व द्रव्य असल्यास उद्धा-
स वाटून देतें; ५८ उद्धाचे ठिकाणीं हें तीर्थ किंवा हें अपवित्र ही ज्यास ओळख नसते, परंतु त्यापासून तद्द्वारा मागते एवढेंच सुख जें मानतें; ५९ त्याचप्रमाणें, मक्ष्यामक्ष्य व निद्यानिय यांचा जें विचार करीत नाहीं, परंतु आपल्यास जें आवडेल तेंच पवित्र आहे, असा ज्याचा निश्चय झालेला असतो; ५६० आणि लीजात म्हणून जेवढी आहे तिजविषयी भोग्य विषय एवढीच ज्याची ओळख आहे, व तिचे ठिकाणीं आसपणा करण्याविषयी जें तत्पर असतें; ६१ हें पद्मा-आपल्या जे उपयोगी पडतील तेच आपले सोयरे आहेत, व देहसंबंध ज्यांच्याही आहे ते सोयरीकिस योग्य नाहींत अशी ज्या ज्ञानाची समजूत असते; ६२ मृत्पुला दृश्यपदार्थमात्र हे मक्ष्यस्थानीच होत, व अमीला सर्व दृश्यमानवस्तु काष्टाप्रमाणेंच आहेत, तसें तामस ज्ञानाला जगात असलेलें सर्व धन आपलेंच आहे असें वाटतें; ६३ याप्रमाणें, सर्व जग हें उपभोगाकरिताच निर्माण केलें आहे, अशी ज्या ज्ञानाची समजूत झालेली आहे, त्यास देहभर पाशिवाय दुसरा पुरुषार्थच नसतो; ६४ आकाशा-
तून पडलेल्या पाण्यास जसें समुद्रासच मिळवें ला-
गते, तसें कोणतीही खटपट करणें शाल्यास तें ज्ञान पोटाकरिताच करितें; ६५ स्वर्ग किंवा नरक यांच्या प्राप्तीकरितां यथाप्राप्त व निषिद्ध आचरण हेंच कारण होय, याविषयी ज्या ज्ञानास अज्ञान असतें; ६६ देहाच्या तुकड्यासच आत्मा हें नांव आहे, व ईश्वर ही दगडाचीच मूर्ति आहे यापलीकडे ज्याच्या बु-
द्धीचा धाव नसते; ६७ आणि तें असें म्हणतें कीं, हें शरीर पडल्यावर आत्मा केलेल्या कर्मांसह नाश पावतो, मग कर्मांचीं कळे भोगावयास या मृ-
त्युलोकीं कोणत्या रूपानें आत्मा राहतो! ६८ किंवा आपल्या केलेल्या कर्मांस ईश्वर साक्षी असून तो त्या कर्मांचीं कळे भोगावयास लावतो असें म्हणावें, तर सोम्याकण्याच्या केलेल्या देवाच्या मूर्ति बाजारांत ने-
ऊन विकल्या असता त्याजबद्दल देव शासन करील अशी भीति नसते; ६९ गांवातील प्रमुख देव जर कर्मांबद्दल शासन करतील म्हणावें, तर त्या मूर्ति ज्या डांबरातील दगडाच्या तयार केलेल्या असतात, ते डां-

वर स्वस्थ कां बसतात! ५७० याप्रमाणें, अज्ञानाचा देव आहे असें मानतें, तरी तो दगडाची मूर्ति आहे असें समजतें, आणि आत्मा म्हणजे देहच असें समजतें; ७१ याशिवाय, पाप किंवा पुण्य हीं सर्व कृत्यां आहेत, व अग्नि पेटल्यावर पुढें येणाऱ्या सर्व विनसाचें नष्टण करतो, त्याप्रमाणें, जी जी गोष्ट भोगण्यास नि-
ळेल तिचा भोग घेण्यांतच हित आहे असें जें समजतें; ७२ चर्मचक्षूंनी जे जे पदार्थ दृष्टीस पडतील, व इंद्रियें ज्या विषयांची गोडी लावतील, त्याच गोष्टी स्वप्न आहेत असा ज्याचा पक्का अनुभव आहे; ७३ किंबहुना, पार्था, आकाशात धुराचे कोट व्यर्थ जातात, त्याप्रमाणें ज्याची बुद्धि अशा रीतीनें वाढत जाते; ७४ बळ्णीत भेंड जसें कोरडें किंवा ओले असले तरी मोठें वाडल्या-
वरही कोणत्याच उपयोगास येत नाहीं; ७५ अथवा उंसास आलेलीं कणसें, किंवा नपुंसक मनुष्य अथवा निवडुंगाचें वन हीं सर्व जशीं निरुपयोगी आहेत; ७६ अथवा बालकाचें मन जसें चंचल असतें, किंवा चोरानें चोखन आणलेलें धन जसें त्याला राजरोस वापरता येत नाहीं, अथवा शेळीचे गळ्यास असणारे स्तन जसे निरुपयोगी असतात, ७७ तसें जें निरर्थक व ओशाळलेलें ज्ञान, त्याला मी तामस ज्ञान असें म्हणतो. ७८ त्यालाही ज्ञान म्हणण्याचें कारण इतकेंच कीं, मनुष्य जन्माध असला तरी त्याच्या डोळ्यांचें वर्णन करूं लागतें असता त्याचे दोळे मोठे आहेत असें आपण म्हणतो; ७९ किंवा बहिऱ्याचे कान काच मोठे आहेत, असें त्यास ऐकूं येत नसताही बाह्याणें, अथवा पिण्याच्या अपवित्र वस्तूस आपण पाण (पिण्याची वस्तु) असें म्हणतो, तसें या तामस ज्ञा-
नाला ज्ञान हें आढनाच होय! १८० हें अतो; आणखी किती वर्णन करावें! तर असें जें ज्ञान, त्यास ज्ञान न समजतां प्रत्यक्ष तमोगुणच समजावें. ८१ याप्रमाणें, हे श्रोतृश्रेष्ठा, तीन गुणांनीं मेव् पावलेलें जें ज्ञान, त्याचीं यथार्थ लक्षणे तुळा सांगितलीं. ८२ हे मनु-
ष्य, आतां याच तीन प्रकारच्या ज्ञानाच्या प्रकारांनीं कर्त्याच्या क्रिया उघड दिखतात. ८३ म्हणून, पाण्याच्या जिकडे लाबावें तिकडे जतें तें जातें, तसें कर्मां हें ज्ञानाच्या तीन भागांनीं निरनिराळें झडतें. ८४ तेंच ज्ञानाच्या अनुशोधनें जें तीन प्रकारचें कर्म होतें, त्या पैकीं सात्त्विक कर्माचीं लक्षणे प्रथम देऊ.

नियतं संग्रहितमरागद्वेषतः कृतम् ।

अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते २३

अन्वय—अफलप्रेप्सुना यत् नियतम् कर्म संग्रहितम् अरागद्वेषतः कृतम्, तत् सात्त्विकं उच्यते ॥ २३ ॥

तरी स्वाधिकाराचेनि मागें । आकें जें मानिकें
आगें । पतिव्रतेचेनि पैरिपवेंगे । प्रियातें जैसें ॥८६॥
सावळया आंगा बंदन । प्रमदाळोचनीं अंजन । तैसें
अधिकारासी भंडणें । नित्यपणें जें ॥८७॥ तें नित्य
कर्म अकें । होय नैमित्तिकीं साबाईकें । सोनयासि
जोडकें । सौरभ्य जैसें ॥८८॥ आणि आंगा जीवाची
संपत्ती । बेंचूनि करी बाळाची पाळती । परी जीवें
उबगणें हे स्थिती । न पाहे माय ॥८९॥ तैसें स
जैसें कर्म अनुष्ठी । परी फळ न सुये दिठो । उ
चिती 'क्रियापैठी' । ब्रह्मीचि करी ॥९०॥ आणि
प्रिय आकिया स्वभावे । सर्वकें उरे बेंचे ठावें नव्हे ।
तैसें सत्प्रसंगे करावें । पौढ्ये जरी ॥९१॥ तरि अ
केंणाचेनि खेद । द्वेषातें जिवीं न बांधे । जाकि
याचेनि आनंद । कुजों नेणें ॥९२॥ ऐसपेसिया
हातवडिया । कर्म निफजे जें धर्मजया । जाण सा
रिवक हें तया । गुणनाम गा ॥९३॥ ययावरी राज-
साचें । लक्षण सांगिजेक साचें । न करीं अवधा-
माचें । धर्मपण ॥९४॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।

क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

अन्वय—पुनः यत् तु कामेप्सुना साहंकारेण वा
बहुलायासं कर्म क्रियते, तत् राजसं उदाहृतम् ॥ २४ ॥

तरि घरीं मातापितरां । अड बोळी नाहीं स
सारां । येर विश्व भरी आदरा । मूर्खुं जैसा ॥९५॥
कां तुळशीचिया झरडा । दुरुनि न चापे सितोडा ।
द्राक्षींचिया तरी बुडा । दूषाचि लाविजे ॥९६॥ तैसीं

१ उक्त. २ आलिंगनार्थे. ३ शिर्याच्या नेत्रांका. ४
भूषण. ५ कर्म. ६ साक्ष झालें. ७ सुगंध. ८ रक्षण. ९
कंटाळणें. १० सर्व. ११ अर्पण. १२ सहज. १३ राहें.
१४ कर्म न झाल्यामुळे. १५ कमीपणा, हवगर्भ. १६

नित्यनैमित्तिकें । कर्म जिये आवड्यकें । तयांचेविशीं
न हाके । बैसका उठूं ॥९७॥ येरां काम्याचेनि तरी
नावें । देहसर्वस्व आवडें । बेंचितांही न भगवे । बहु
ऐसें ॥९८॥ अगा देवढी बाढी लाहिजे । तेथ मोक
देतां न धाड्ये । पेरितां पुरे न म्हणिजे । बीज
जैवीं ॥९९॥ कां परिसु जाकिया हातीं । कोहाळागीं
सर्वसंपत्ती । बेंचितां ये उबंती । साधकु जैसा ॥१००॥
तैसीं फळें देखोनि पुढें । काम्यकर्में दुवाडें । करी
परी तें थोकडें । केळेंहि मात्री ॥१०१॥ तेणें फळका-
मुकें । यथादिधि नेटकें । काम्य कीजे तितुकें ।
क्रियाजात ॥२॥ आणि तयाही केलियाचें । तोंडीं
लावीं दौडीचे । कमीं या नांव पोट्याचे । बाणें सौरी
॥३॥ तैसा भरे कर्माहंकार । मग पिता अथवा गुरु ।
ते न मनी काळजबह । औषध जैसें ॥४॥ तैसेनि
साहंकारें । फळाभिलाषियें नरें । कीजे गा आदरें ।
जें जें काहीं ॥५॥ परी तैही करणें बहुवसा । वळ-
वोनि करी सायासा । जीवोपायो कां जैसा । को-
ल्हांटियांचा ॥६॥ एका कणाळागीं उंदिर । असका
उपसे डोंगर । कां शेवाळोहेसें बटुंर । समुद्र बुडुळी
॥७॥ पें भिकेपरते न लाहे । तन्ही गारुडी सापु
वाहे । काय कीजे झीणुंछि होये । गोडु येकां ॥८॥
हें असो परमाणूचेनि कामें । पाताळ लंघिती
बोळबे । तैसें स्वर्गसुखलोमें । विचंबणें ॥९॥ तें
काम्य कर्म सहेन । आणाचें येथ राजस । आतां
चिन्ह परिस । तामसाचें ॥१०॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसात्मनपेक्ष्य च पौरुषम् ।

मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

अन्वय—अनुबन्धं, क्षयं, हिंसात्म च पौषं अनपेक्ष्य
यत् कर्म मोहात् आरभ्यते, तत् तामसं उच्यते ॥ २५ ॥

तरी तें गा तामस कर्म । जें निदेंचें काळें धाम ।
निपेजाचें जन्म । सार्थें जेणें ॥११॥ जें निपजवि-

वाटत नाहीं. १७ बाढीदिडी. १८ उत्कर्ष. १९ दौडी.
पिटविती. २० सुखाचें. २१ वांटो. २२ वाळणी. २३
श्रम करणें. २४ सार्थक.

फळाची इच्छा न करितां जें नित्यनैमित्तिक कर्म कर्तेपणाचा अभिमान सोडून राग-द्वेषरहित केले जावे, त्याला सात्त्विक कर्म म्हणतात. ॥ २३ ॥

तर पतिव्रता स्त्री आपल्या प्रियपतीस जसें आलिंगन देते, तसें आपल्या अधिकारानुरूप आपल्यास उक्त असलेलें कर्म जो आचरण करितो, ८६ साधल्या रंगाच्या शरीरास जसें चंदन शोभते, व स्त्रियांच्या नेत्रांस जसें अंजन शोभा देते, तसें जें अधिकारानुरूप निरय आचरण केले असतां भूषण होय, ८७ तें नित्यकर्म करित असून त्यांत नैमित्तिक कर्मांची भर पडली असतां, सौम्याच्या दागिन्यांस सुगंधानें शोभा येते, त्याप्रमाणें होय. ८८ जशी शरीरानें, जीवानें व संपत्तीनें माता आपल्या बालकाचें रक्षण करिते, तरी तिळा कंटाळा आला असें कधीं वाटत नाही, ८९ तसें सर्वपरी कर्मांचें अनुष्ठान फळाची इच्छा न धरितां करितो, व तें सर्व कर्म ब्रह्मापण करितो, ५९० आणि आपला प्रियपति घरीं आल्यावर त्याच्या भोजनाचे समयी आपल्यास जिन्नस उरले-किंवा संपेल हें जसें पतिव्रतेच्या लक्षांत सुद्धां येत नाही, तसें, कर्म करित असतां साधुजन घरीं आल्यावर त्यांचें अदरातिथ्य करण्यांत वेळ मोडून जरी कर्म राहिलें, ९१ तरी जो कर्म करण्याचें राहिलें असा खेद मनास होऊं देत नाही व रागावत नाही, व तें कर्म शेषटास गेलें असताही जो आनंदानें गर्व मानीत नाही; ९२ या युक्तीनें जें कर्म होतें, त्याला, अर्जुना, सात्त्विक कर्म म्हणतात असें समज. ९३ यापुढें राजस कर्मांचें खरें स्वरूप तुला सांगतो, तें ऐकण्यास हयगय करूं नको. ९४

पण जें कर्म फळाची इच्छा धरून, अहंकारपूर्वक व पुष्कळ आयासानें केले जावे, त्याला राजस कर्म म्हणतात. ॥ २४ ॥

तर घरीं मातापितरें असून त्यांच्याशीं जो संसारांत गोड भाषणही करित नाही, परंतु मूर्खाप्रमाणें जगांतील सर्व लोकांचें आदरातिथ्य करितो, ९५ किंवा तुळशीचे शाळास दुरून पाण्याचा शिंतोडा पडूं देत नाही, कारण त्यापासून कळ किंवा पुष्प यांची प्राप्ति नाही, परंतु द्राक्षांच्या शाळास दूध घालतो; ९६ त्याप्रमाणें, आवश्यक अशीं जीं नित्यनैमित्तिक कर्मां, त्यांचें

आचरण करण्याविषयीं जो बसल्या जायेंबद्दल उद्यत सुद्धां नाही, ९७ एखादी काम्यकर्माविषयीं सर्व वैदिकी शिजला तरी त्यास शीण येत नाही; (थोडकेंच केले असें मानतो;) ९८ अरे, 'बाढीदिडीच्या व्यापारांत' पैसे सर्व करण्यास ज्याची तृप्ति होत नाही, व जमिनींत धान्य पेऊ लागल्यावर कितीही पेरले तरी व्याला पुरेसें वाटत नाही; ९९ किंवा परीस हातीं आल्यावर जो लोखंडाचें सोनें करण्याकरितां तयार केलेले बौनें विकून लोखंडेच खरेदी करतो, ६०० त्याप्रमाणें फळावर आशा ठेवून कठीण अशीं काम्यकर्मां पुष्कळ करतो, परंतु तीं थोडींच केलीं असें मानतो; १ याप्रमाणें फळाची इच्छा धरून, काम्यकर्मां जितकीं असतील तितकीं यथाविधि करतो; २ आणि केलेल्या कर्मांची आपल्या तोंडांनें वाझणणी करितो, व त्या केलेल्या कर्मांचीं चडूंकडे वाणें वाटतो; ३ अशा रीतीनें मनांत अभिमान उत्पन्न झाल्यावर बाप अथवा गुरु यांस मानीत नाही; कालज्वालांनें व्यास झालेल्या अनु-व्यास जसें औषध लागू पडत नाही, ४ तसा अहंकार-युक्त होऊन व फळावर नजर ठेवून अगत्यानें जें जें कर्म करितो; ५ परंतु कोल्हाट्याचे श्मन त्याला केवळ उद्दामरणासच उपयोगी पडतात, तसें अति कष्टानें कर्म करून त्याला दुसरे काहीं प्राप्त होत नाही; ६ एक कणाकरितां उंदीर जसा सर्व डोंगर पोखरतो, अथवा शेवाळाच्या प्राप्तीकरितां वेडूक समुद्र डबळतो; ७ भिक्षेशिवाय दुसरी काहीं प्राप्ति न होतां गारडी जसें सापाचें ओसें वाहतो; काय करावें ! या लोकांना खटपटच प्रिय आहे ! ८ हें असो, एक कणाच्या माशेकरितां वाळवी ही पाताळापर्यंत खोळ खणते, त्याप्रमाणें, स्वर्गसुखाचे प्राप्तीकरितां जे श्रम करितात ! ९ याप्रमाणें अति दृग्दुर्गीचे असें जें काम्यकर्म, त्याला राजस कर्म असें म्हणावें. आतां तामस कर्मांचीं लक्षणे सांगतो, तीं एक. ६१०

परिणाम, हानि, हिंसा व आपले खासार्थ्य इकडे लक्ष न देतां अज्ञानानें जें कर्म केले जावे, त्याला तामस कर्म म्हणतात. ॥ २५ ॥

तर तामस कर्म तें होय, कीं जें निंदेचें काळें (पापमय) घरच होय, आणि ज्याच्या कोणेंहि धाच्या जन्माचें सार्वक शलें आहे. ११ जें कर्म शलें

व्यापाठी । काहीच न दिसे दिडी । रेंव काडिकिया पोटी । तोषाचे जेवीं ॥१२॥ कां कांजी हुसळकिया । कां हांघोडी फुंककिया । कांही न दिसे नाकिकिया । बाळुबाणा ॥१३॥ ना ना वपणिकिया मूस । कां विथिकिया आकाश । ना ना माडिकिया पाश । वारपासी ॥१४॥ हें अवघोचि जैसैं । बांझें होऊनि नासे । जें केकिया पाठी तैसैं । वायाचि आय ॥१५॥ येव्हवीं नरदेहाही येवडें । धन आठणीये पडे । तें कर्म निकजविता मोडे । जगाचें सुख ॥१६॥ जैसा कमळवनीं फांसु । काडिकिया कोंठसु । आपण झिजें नाशु । कमळां करी ॥१७॥ कां आपण आंगें जळे । आणि नागवीं जगाचे डोळे । पतंगु जैसा खेळें । दीपाचेनि ॥१८॥ तैसैं सर्वस्व बायां जावो । वरी देहाही होय धावो । परी पुढिकां अपावो । निकजविजे जेणें ॥१९॥ मासी आपणयातें गिळवी । परी पुढिका वांटी शिणवी । तें कश्मळ आंठवी । आचरण जें ॥२०॥ तेंही करावयोदेखें । मज सा मध्य असे कीं नसे । हेंही पुढीक तैसैं । न पाहत करी ॥२१॥ केवढा माझा उपावो । करितां कोण प्रेस्तवो । केकियाही ओवो । काय येथ ॥२२॥ हुये जागिवेची सोये । अविवेकाचेनि पायें । पुसोनिया होये । सौंदोप कर्मी ॥२३॥ आपला वसौटो जाळुनी । बिसोटे जैसा चन्ही । कां स्वमर्यादा गिळोनी । सिंधु उठी ॥२४॥ मग नेजे बहु थोडें । न पाहे मागें पुढें । मार्गामार्ग येकवडें । करित चाळे ॥२५॥ तैसैं कृत्याकृत्य सैरकटित । आपपर नुरवित । कर्म होय तें मिश्रित । तामस जाण ॥२६॥ येसी गुणप्रयभिक्ता । कर्माची गा अजुना । हे केकी बिबंचना । र्हेपपत्तीसी ॥२७॥ आतां यथाचि कर्मां मजतां । कर्माभिमा-

निया कर्ता । जो बीबुही विविचता । पातका काजे ॥२८॥ चतुरांभ्रमवसों । पडु पुरुष पंडुबां दिसे । कर्तया त्रैविध्य तैसैं । कर्मभेदें ॥२९॥ तरी सर्वां तिहींभांगु । सात्त्विक तंव प्रसुसु । सायेन दैसचिनु । ओंकर्णीं तू ॥३०॥

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारःकर्तासात्त्विकउच्यते

अन्वय—यः मुक्तसंगः अनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्धयसिद्धयाः निर्विकारः, सः कर्ता सात्त्विकः उच्यते. ॥ २६ ॥

तरी फळोदेशें साडिकिया । बाहिती जेवि सर-
किया । काखा कां चंदनाचिया । बावझ्यो ॥३१॥ कां न फळताही सार्थका । जैसिया नागकतिर्को । तैसिया करी नित्यादिका । क्रिया जो कां ॥३२॥ परी फळान्यता । नाहीं तथा विफळता । पै फळा-
सीचि पंडुसुता । फळें कायसी ॥३३॥ आणि आदरें करी बहुवसैं । परी मी कर्ता हें नुमैसे । बर्षां काळीचें जैसैं । मेघवृंद ॥३४॥ तेवींचि परमात्म-
किंगा । समर्पावयाजोगा । कर्मकर्तापुं पै गा । निय-
जावया ॥३५॥ तथा काळातें नुळवणें । देशशुद्धिही साधणें । कां काखाच्यो वातीं पाहणें । क्रियानिर्णयो ॥३६॥ वृत्तीं करणें येकवळा । चित्त जावों न देणें फळा । नियमांचिया सांखळें । बाहणें सदा ॥३७॥ हा निरोडुं साहोवयाकागीं । जैसांचिया चांगा-
चांगी । चित्तवैणीं जिती आंगीं । बाहे जो कां ॥३८॥ आणि आत्मबाचिये आवडी । कर्में कारितां वरपडीं । देहसुखाचिये परवडीं । येवों न काहे ॥३९॥ आळस निद्रा दुःहावे । क्षुधा न भौणये ।

१ ताकाची निवळ, २ बाण मारले असतां, ३ खचीं, ४ कांढांचा, ५ अग्नी होय, ६ अंधार करतो, ७ सं-
तापानें, द्वेषानें, ८ अम, ९ हुसल्यास, १० आठवण करून देतें, ११ प्रसार, १२ प्राप्ति, १३ अभि-
मानयुक्त, १४ राहण्याची जागा, १५ पसरतो, १६ एकत्र, १७ रगडीत, १८ दाखल्यासह, १९ प्रज्ञाचर्य,

गृहस्थ, वानप्रस्थ व संन्यास, २० चार प्रकारचा, २१ पूर्ण कक्ष देऊन, २२ येक, २३ मध्य पर्यंतानेरीक, २४ नागवेक, २५ अभिमान नसतो, २६ समुदाय, २७ आस्वरूप दिव्यानें, २८ इंद्रियें, २९ विधी, ३० अट, ३१ चिंता, ३२ प्राप्त, ३३ प्रतिबंध, ३४ आठवण होत नाही.

असतां त्यापासून काहीच कलत्रासि दृष्टीस पडत नाही; अशी वाण्यावर रेव ओढली असता ती निष्कल होव; १२ किंवा ताकाची निवळ घुसळली [असता जसें लोणी निघत नाही;] किंवा सोनाराचे घरांतल्या राखे-शिबाव इतर ठिकाणची राख कुकीत बसले [असता जसें सोन्याचे कज वगैरे काही सापडत नाही;] अथवा बाळ वाण्यांत घातली असता जसें तिजपासून [तेव किंवा पैड] काहीच उत्पन्न होत नाही; १३ अथवा भूस उकणजे, किंवा आकाशांत बाण मारीत बसजे, अथवा वाऱ्यास धरण्याकरितां फांस टाकजे, १४ वा गोष्टी ज्याप्रमाणें करून निष्कल आहेत, त्याप्रमाणें ज्या कर्मांचें आचरण करूनही व्यर्थ होतें; १५ एरवी, नरदेहासारकीं अमल्य वस्तु प्राप्त होऊन आणि संपत्ति ही स्वर्च करून जें कर्म केलें असता जगाला उलट दुःख मात्र होतें; १६ ज्याप्रमाणें कमळें काढण्या-करितां त्यावर कांट्यांचा फांस टाकून ओढला असता आपल्यास श्रम होऊन कमळाचाही नाश होतो; १७ किंवा पतंग ज्याप्रमाणें दिव्याचा हेवा करून त्यावर सडप घालतो, आणि स्वतः नाश पावून जगालाही अंधार करतो; १८ त्याप्रमाणें, आपलें सर्वस्व वाया जाऊन देहाला श्रम जरी शाले, तरी दुस्न्यास ज्या कर्मा-पासून अपाय होतो; १९ माशी ही स्वतःला गिळविते, (पोटांत जाऊन स्वतः मरते,) पण दुस्न्याला बांती करून शिणविते, तर जें आपण त्या बाईट गोष्टी-ची आठवण करून देतें; २० बरें, तेंही कर्म करण्या-चें आपल्यास सामर्थ्य आहे किंवा नाही, हा पुढील वि-चार [तर करावा । पण तसें काहीं] न करतां कर्म करूं लागतो; २१ मासा केवढा प्रयत्न, व त्याचा मी केवढा पसारा मांडिला आहे, आणि तो केल्यापासून मला काय प्राप्ति होणार, २२ वा विचाराला अविवेकाच्या पायांखाली तुडवून टाकतो; आणि त्या कर्माबद्दल अभिमान बाळगतो; २३ अग्नि [ज्या वेळपासून उत्पन्न होतो ती] आपली राहण्याची जागा (वेळें बेट) जाळून पसरतो, अथवा आपली मर्बादा सोडून समुद्र वाढला २४ म्हणजे मग लहान किंवा मोठी वस्तु यांचा विचार न करितां पवित्र व अपवित्र वस्तु एक-त्र करून चालतो, २५ तसें योग्यायोग्य एके ठिकाणीं राह-तून आपले व दुस्न्याचें हा भेद जें उरूं देत नाही, तें तामस कर्म असें समज. २६ ज्याप्रमाणें, अर्जुना, गुणांच्या भिन्नपणानें कर्म तीन प्रकारचें कसें शालें, तें तुला

दाखल्यासह स्पष्ट करून सांगितलें. २७ अर्जुना, जो कर्मांचा अभिमान बाळगून त्याचें आचरण करणारा जो जीव, तो याचे योगानें तीन प्रकारचा शाळा आहे. २८ ज्याप्रमाणें, एकाच पुरुषावर ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ व संन्यास या चार आश्रमांच्या योगें चार शाळा स्था दिसतात, त्याचप्रमाणें कर्मांच्या नेदानें कल्पांला तीन अवस्था येतात. २९ तर त्या तिहीपैकीं सात्त्विक प्र-वस्थेचें प्रथम वर्णन करतो, तें पूर्ण लक्ष देऊन ऐक. ३० सर्वसंगपरित्यागी, निराहंकार, धैर्य व उत्साह यांनीं युक्त, आणि कार्याच्या सिद्धी-पासून अथवा अस्मिद्धीपासून विकार न पाव-णारा याला सात्त्विक कर्ता म्हणतात. ॥ २६ ॥

तर ज्याप्रमाणें मलय पर्वतावरील चंद्रमाच्या कांथा फलाची इच्छा न धरितां सरळ वाढतात, [तथापि त्या शाळाच्या सर्व भागास उत्तम सुवासच असतो;] ३१ किंवा नागबळे न फळतांही सार्थकीं लागतो, (नाग-बेलीला जरी फळ येत नाही तरी तिचीं पानेंच उपयोगी पडतात;) त्याप्रमाणें [जीं सर्वतोपरी उत्तम आहेत] त्या नित्यनैमित्तिक कर्मांच्या कळांची इच्छा न धरि-तां जो त्यांचें आचरण करितो; ३२ पण त्याला फळ-शून्य असें म्हणूं नये: कारण त्या कर्मांला विकळता नाहीच. म्हणून, अर्जुना, कळाकडे कोटून येणार! ३३ आणि तीं कर्म आदरानें करितो, पण कर्तृत्वाचा अभिमान बाळगीत नाही, ज्याप्रमाणें पावसाळ्यातील मेघसमुदाय काहीं गर्जना न करितां वृष्टि करितात, ३४ त्याप्रमाणें, परमःस्याला अर्पण करण्यास योग्य होतील अशीं कर्म करण्याकरितां ३५ कालाची म-र्बादा न सोडतां, देशशुद्धि साधून कर्मांच्या योग्य-योग्यतेचा निर्णय शास्त्ररूप दिव्यानें पाहतो, (क-र्मांच्या योग्यायोग्यतेचा निर्णय शास्त्रानुरोधें करितो); ३६ इंद्रियें व वृत्ति यांचें ऐक्य करून फळाकडे चि-त्तास जाऊं न देतां, जो नियमाची बेडी पायाळ बाळगितो; ३७ ही अट सहन करण्याकरितां उत्तम प्रकारचें धैर्य आपल्या अंगां असावें अध्याविषयीं जो आपले मनांत जिवंत चिंतता राहतो, (अक्षेरास त्याच्या विषयींच विचार करीत असतो,) ३८ अग्नि-त्याचे प्राप्तीविषयीं कर्म करित असताना देशाच्या शुद्धाची पर्वा करीत नाही, ३९ तो आळस व मांस टाकून देतो, व त्याला मुकेचीही आठवण होत नाही,

सुरवाहु न पावे । आंगाचा ठावो ॥६४०॥ तंव अभि
काधिक । वत्साहो धरी आगळीक । सोने जैसं
मुके । मुटकिया कसी ॥६४१॥ जरी आवडी आथी
साच । तरी जीवितही सकंभ । आगी घाकितां रो
माच । देखिजती सलिये ॥६४२॥ मा आत्मयायेवढी-
या प्रिया । वाकभेकां जो धनंजया । देहही सिद्धतां
तया । काय खेदु होईल ॥६४३॥ म्हणैनि विषय
सुरवाहु मुटे । जंव जंव देहबुद्धि आटे । तंव तंव
आनंद दुणवटे । कर्म जया ॥६४४॥ ऐसेनि जो कर्म
करी । आणि कोणे येके अवसरी । तें ठाके ऐसी
परी । वाहे जरी ॥६४५॥ तरी कडाई लोटकागाडा ।
तो आपणपें नमनी अवबडा । तैसा ठाकलेनिही थोडा ।
मोहे जो का ॥६४६॥ नातरी आदरिकें । अवंग सिद्धी
येकें । तरी तेंही जितिकें । मिरजं नेणे ॥६४७॥ इया
खुणा कर्म करितां । देखिजे जो पंडुसुता । तयातें
म्हणिपे तत्त्वता । सात्विकु कर्ता ॥६४८॥ आतां रा-
जसा कर्तेया । बोकलणें हें धनंजया । जे अभि
काषा जगाचिया । वसौटा तो ॥६४९॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः २७

अन्वय—रागी, कर्मफलप्रेप्सु, लुब्धः, हिंसात्मकः,
अशुचिः, हर्षशोकान्वितः यः कर्ता, सः राजसः परिकीर्तितः

जैसा गांवींचिया कर्मळा । उकरडा होय येक
बळा । कां स्मरानीं भमंगाळा । अ घवयांचि ॥६५०॥
तया परी जो अघोषा । विश्वाचिया अभिकाषा ।
पायपाखाळंगिया दोषा । घरटा जाला ॥६५१॥ म्हणो-
नि फळाचा लागु । देखे जिये असकंगु । तिथे कर्मां
चांगु । रोहो^१ मांही ॥६५२॥ आणि आपण जाळिये
जोडी^२ । पैपळां नेदी कवडी । क्षणक्षणा कुरोंडी ।
जीवाची करी ॥६५३॥ कृपणचित्तीं ठेवा आपुळा ।
तैसा दक्षु पराविषा माला । बकु जैसा खुंतला ।

मासेयासी ॥६५४॥ आणि गांवी^३ नेळिया अवडी ।
झगटांळिया अंग फांळी । फळे तरी आंतु
पोळी । बोरांटी जैसी ॥६५५॥ तैसं मनें वाचा काये ।
भलतया दुःख देतु जाये । स्वाधुं साधितां न पाहे ।
पराचें हिस ॥६५६॥ तेविच आंगें कर्मां । आचरण
मोहे क्षमी । न निचे मनोचर्मां । अरोचकें ॥६५७॥
कनकांचिया फळा । आंतु मौज वाहेरी मौळा ।
तैसा सबाळा दुबळी । शुचित्वें जो ॥६५८॥ आणि
कर्मजात केलिया । फळ काहे जरी धनंजया । तरी
हरिलें जगा यया । वांडुलिणें बाये ॥६५९॥ अथवा
जे आदरिकें । हीनफळें होय केलें । तरी शोकें तेजें
जितिकें^४ । भिकारों लागे ॥६६०॥ कर्मां राहाटी
ऐसी । जयातें होती देखसी । तोचि जाण त्रिभु-
द्धीसी । राजस कर्ता ॥६६१॥ आतां यया पाठीं येह ।
जो कुकर्माचा आग्रह । तोही करूं गोचर । तामस
कर्ता ॥ ६२ ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैऋतिकोऽलसः
विषादी दीर्घसूत्रो च कर्ता तामस उच्यते २८
अन्वय—अयुक्तः, प्राकृतः, स्तब्धः, शठः, नैऋ-
तिकः, अलसः, विषादी च दीर्घसूत्री कर्ता तामसः
उच्यते. ॥ २८ ॥

तरी मियां लागलिया कैसं । पुढील जळत असे ।
हें नेणिजे हुताळें । जियापरी ॥६६३॥ पै काळें मियां
तिखटें । नेणिजे कैसेनि निवटें । कां नेणिजे काळकूटा
आपळें केलें ॥६६४॥ तैसा पुढीलया आपुळया । घातु
करीत धनंजया । आदरी बोकाटिया । क्रिया जो कां
॥६६५॥ तिया करितांही वेळीं । काय जाळें हें न
सांभाळी । चळला वायूवाहटुकी । घेष्टे तैसा ॥६६॥
पै करणिया आणि जया । मेळु नाहीं धनंजया । तो
पाहुनि पिसेयां । कैची क्रोय ॥६७॥ आणि इंद्रि-
यांचें^५ दोगरिकें । चरोनि राखे जो जियाळें । पैला-

१ सुख. २ वजन. ३ तुच्छ. ४ आवड वरपत्र झाको.
५ दुःख होत असता. ६ प्रकार. ७ दोंगराच्या कव्चाव-
रून. ८ केरकचरा. ९ धुण्याची. १० खोपा. ११ रोच.
१२ संपादन केलेले. १३ खर्च करणें. १४ दुसऱ्याच्या.
१५ ध्यान धरून बसला. १६ अडकवितें. १७ दाढगाई

केली असता. १८ फाटले. १९ निरंतर चाळणारे. २०
कंदाळा. २१ घातल्याच्या. २२ भूल. २३ काटे. २४
दरिद्री. २५ वेडावणें. २६ निष्फल. २७ व्याकूल होऊन.
२८ मरण घेतें. २९ वेळ्याची. ३० फिमत. ३१ वाढलेकें
(इंद्रियांनीं दिळेले भोग.)

आणि त्या कोणें जीं जीं सुखावस्था दूर दूर पळने, ६४० तों तों, सोने ज्याप्रमाणें आर्चीस चातल्यावर बज्ज्यास कमी मरळें तरी कसाच जास्त लागतें, त्याप्रमाणें कर्म करण्याविषयी नावाप्रकारे अधिकाधिक उत्साह धरतो. ४१ जेथें सरोवर प्रीति आहे, तेथें जीवितही तुच्छ असतें. सहगमन करताना अर्मीत उडी टाकते समर्थही पतिप्रेमामुळें पतिव्रता स्त्रीच्या अंगावर रोमांच उभे राहतात ! ४२ मग, अर्जुना, आत्म-प्राप्ती-सारखी प्रिय वस्तु प्राप्त होण्याविषयी ज्याला इच्छा झाली आहे, त्याचे शरीरास जरी कष्ट झाले तरी त्यास सेद होईल काय ! ४३ म्हणून, विषयसुखेच्छा नाहीशी होऊन जीं जीं देहाविषयी अभिमान कमी होतो, तीं तीं कर्म करण्याविषयी त्याला दुष्ट आनंद होतो, ४४ याप्रमाणें कर्म करीत असता एखादे वेळीं तें कर्म जरी बंद पडलें, तरी ४५ गाडा डोंगरावरून आगेआप झाली पडून त्याचे तुकडे झाले तरी जसे त्याला त्याजबद्दल अवघड वाटत नाही, तसें कर्म राहिलें असता तो चिंत्तितही सेद मानीत नाही, ४६ अथवा आरंभिलें कर्म पूर्णपणें सिद्धीस गेलें असताही त्याजबद्दल प्रतिष्ठा मिळवू जाणत नाही. ४७ अर्जुना, कर्माचें आचरण करीत असता ही लक्षणे ज्याचे ठिकाणी आढळतील, त्याला निश्चयानें सात्त्विक कर्ता म्हणावें. ४८ हे धनंजया, आता, राजस कर्त्याचीं चिन्हे तुला सांगतो. कारण, जगातील सर्व अभिमानांचें हें माहेर-घरच होय. ४९

विषयासक्त, कर्मफलाची इच्छा करणारा, लोभी, घातकी, अपवित्र, आणि हर्ष व शोक यांनीं युक्त असा जो कर्ता, तो राजस म्हणून प्रसिद्ध आहे. २७

ज्याप्रमाणें गांवातील सर्व घाणेरडे पदार्थ टाकण्याचें उक्तिरडा हें ठिकाण असतें, अथवा सर्व अमंगळ पदार्थ जसे स्मशानांत टाकतात, ६५० त्याप्रमाणें वस्तुतः पाहिलें असतां ही जगातील सर्व कामांची पाष धुण्याची जागाच होय; ५१ म्हणून, ज्या कर्मापासून इच्छित फलप्राप्ति होईल तें कर्म करण्याकडे राख ठेवतो, ५२ आणि आपण संपादन केलेल्या पदार्थांपैकी एक कबड्डीही खर्च करीत नाही, व क्षमोक्षणीं त्या पदार्थावरून आपला जीव ओंवाळून टाकतो. ५३ कारण मनुष्य आपल्या ठेवीवर जसे नेहमीं लक्ष ठेवतो, तसा हा दुसऱ्याचे

पदार्थ मिळविण्याविषयी दुष्ट असतो; असा कपटी मासा धरण्याविषयी मोठा तत्पर असतो, ५४ आणि बोरीचें झाड जसें जवळ गेलें असतां वस आडवून गुंतवितें, दाडगार्दनें काडूं लागल्यावर अंगास ओरसावें डलें, व तिचीं फळे पाहूं गेलें असतां कोळिताप्रमाणें आंबट असतात; ५५ तसें काया-वाचा-मन-कर्म जो दुसऱ्यास दुःख देतो, व आपलें हित साधण्याकरितां दुसऱ्याचे हिताकडे लक्ष देत नाही; ५६ तसेंच, स्वतः जें कर्म आरंभिलें, तें निरंतर चालण्याचा नेम नसतो, व त्या कर्माविषयी ज्याचे मनाला कंटाळा येत नाही; ५७ धोऱ्याचे फळास जशी आतून भूल व बाहेरून कटि असतात, तसा जो शुचिस्वाविषयी अंतर्बाह्य दरिद्रि असतो; ५८ आणि, अर्जुना, केलेल्या कर्माची फलप्राप्ति झाली असता त्या आनंदाचे मर्याद दुसऱ्यास वेडावून दाखवितो, ५९ अथवा आरंभिलें कर्म फलदूप न झालें म्हणजे शोकांनं त्या कर्माचा धिक्कार करतो; ६६० अशा रीतीनें कर्माविषयी ज्याची बागणूक दृष्टीस पडेल, तो राजस कर्ता होय असें सचीत सचीत समज. ६१ आता, यानंतर, वार्द्ध कर्माची साणच असा जो तामस कर्ता, त्याचीं लक्षणे तुला कळतील अशीं सांगतो. ६२

अजितेंद्रिय, मूर्ख, उन्मत्त, कपटी, परोत्कर्ष सहन न करणारा, आळशी, दुर्मुख व चेंगट असा जो कर्ता, त्याला तामस म्हणतात. २८

तर आपल्या स्पर्शामुळें समोर येणारे जिन्नस कसे जळतात हें जसें अमीस समजत नाही; ६३ अथवा आरल्या घारेनें दुसऱ्याचा जीव कसा जातो, हें जसें राखाला समजत नाही; किंवा आपल्या योगें दुसऱ्याचा नाश कसा होतो हें काळकूट विद्याला समजत नाही; ६४ तसा, हे धनंजया, ज्या क्रियेनें आपला व दुसऱ्याचा नाश होईल अशा वार्द्ध किंवा करण्यास जो प्रवृत्त होतो; ६५ ज्याप्रमाणें वावटळ सुरव्यावर वायु हवा तसा वाहतो, त्याप्रमाणें तीं कर्म करते वेळीं, यांत काय लाभ झाला याची जो काळजी बाळगित नाही; ६६ हें बघ अर्जुना, ज्याच्या हस्तीला व इच्छेला कांही मेळ नसतो, असल्या तामस कर्त्याला वाहून त्याचे पुढें वेड्याची काय किंमत आहे ! ६७ आणि वेलाचे कसिस जखे गोचीड अगदीं चिकरून राहतात,

तकीं कागळें । मोचिह जैसैं ॥६६॥ हांसया कदा
वेळ । नेणता आदरी बाळ । राहटे वळुंळळ । तथा
परी ॥६९॥ जो प्रकृती आंतकेपणें । कुत्वाकुत्वावाटु नेणे ।
फुले केरें चाकेपणें । उकरवा जैसा ॥६७०॥ म्हणोनि
माण्याचेनि नावें । ईशराही परी न लाकवे । स्त-
ब्धपणें न मनवे । डोंगरासी ॥ ७१ ॥ आणि मन
जयाचें विचकळोळीं । राहाटी फुडी चोरिकी । दिडी
कीर ते वोळी । पण्यांगनेची ॥ ७२ ॥ किंबहुना
कपटाचें । देहचि वळिळें तथाचें । तें जिणें
कीं सुत्राराचें । टिटंबर ॥७३॥ नोहे तथाचा प्रादुर्भावो ।
सो साभिकाच मिळांचा गांवो । म्हणोनि नये येवो
आवो । तिचा वाटा ॥७४॥ आणि अजिणें निळें
केळें । चिन्हें होय जया आळें । जैसैं अपेय पंधा मि-
नळें । कवण करी ॥७५॥ कां हींय ऐसा पदार्थु ।
कालकिया आगीआवु । तेचि क्षणीं धडाडिडु । अग्नि
होय ॥७६॥ नावा सुद्वयें गोमटी । जाकिया
करीरी पैटी । होऊनि ठाती किरीटी । मळुचि जेवि
॥७७॥ तैसें पुढिकाचें बरवें । जयाच्या भीतरीं पावे ।
आणि विद्वदिचि आचवें । होऊनि निगे ॥७८॥ जो
गुण ये दे दोष । अमृताचें करी विष । दूध पाजि-
किया देख । स्वाकु जैसा ॥७९॥ आणि ऐहिकीं
जियावें । जेणें परत्रा साच यावें । तें अचित कृत्य
पावे । अवसरीं जिये ॥८०॥ तेव्हां जया आपैसी ।
मित्रा ये ठेचिछीऐसी । दुर्धनवहारी जैसी । बिटीळें
कोडे ॥८१॥ पै द्राक्षरसा आन्नरसा । बेळे तोंड सडे
बायसा । कां डोळे फुडती दिवसा । डुडुकाचे ॥८२॥
तैसा कल्याण काळु पाहे । तें तथाचें आळसु लाये ।
वा प्रभादीं तरी होये । तो म्हणे तैसें ॥८३॥ जेथीचि
सागराच्या पोटीं । जळे अखंड आगिठी । तैसा
विषींदु वाहे गांठी । जियाचिये जो ॥८४॥ केडोरी-

आगीं धूमाचयि । कां जयाचीं आंघीं वुगीचि । तैसा
जो जीविताचयि । विषावें केळ ॥८५॥ आणि
कल्याताचिया पौरा । वेगळेंही जो वीरा । सुंज
चरी स्वापारा । साभिकाया ॥८६॥ जगा जगाही
परीसी । शुंभा वाहे पै चितीं । करितां विषीं हातीं ।
तृणही न करे ॥८७॥ ऐसा जो कोकानां । पोंप-
पुंडु मूर्तु । देखसी तो अग्याहेंडु । तामसु कर्ता
॥८८॥ एवं कर्म कर्ता ज्ञान । या तिहीचें त्रिधा
चिन्ह । दाविकें दुज सुंजन- । चक्रवर्ती ॥८९॥

बुद्धेमेंदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।

प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥२९॥

अन्वय—धनंजय, बुद्धेः च धृतेः एव गुणतः त्रिविधं
भेदं अशेषेण पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं शृणु. ॥ २९ ॥

आतां अविद्येच्या गांठीं । मोहाची वेढुनि मेंदूची ।
संदेहाचीं आचवीं । केऊनि केणीं ॥९०॥ आत्म-
निश्चयाची बरैच । जया आरिसां पाहे सावयव ।
तिये बुद्धीचीही थांव । तिचा असे ॥९१॥ जगा
सत्त्वादि गुणीं ह्मीं । काह एक तिहीं ठायीं । न
कजिचि येथ पाहीं । जगामाजीं ॥९२॥ आगी न
वसतां पोटीं । कवण काष्ठ असे सृष्टीं । तैसें तें कैवें
हयेंकोटी । त्रिविध जें गोहे ॥९३॥ म्हणोनि तिहीं
गुणीं । बुद्धी केकी त्रिगुणी । धृतीसिही वांटणी ।
तैसीचि असे ॥९४॥ तेचि येक वेगळाळें । यथा-
चिन्हें अळंकारळें । सांगिजेक उपांईळें । भेदलेपणें
॥९५॥ परी बुद्धि धृति ह्या । दोहीं मागांमाजि
धनंजया । आधीं रूप बुद्धीचिया । भेदासि करूं
॥९६॥ तरी उत्तम मध्यम निकृष्टा । संसारासि गा
सुभटा । प्राणियां येतिया वाटा । तिनी आधीं ॥९७॥
जे अर्कणीय काम्य निषिद्ध । ते हे मार्ग तिन्ही प्र-
सिद्ध । संसारभयसंबंध । जीवा बघां ॥९८॥

१ हसणें. २ स्वाधीन होऊन. ३ लुप्त होऊन. ४
यवांच्या अंश. ५ ताळ्याजें. ६ आचरण. ७ माहेरघर.
८ असवता. ९ वैर. १० दूषास. ११ विटाळशीं झोपसाजें.
१२ बाईट कमी. १३ दुसऱ्याचा कत्कर सहज न होणें;
अंतुष्टपणा. १४ केंज्याचे विस्तार. १५ शुद्धांतून

निवणारा वारा. १६ पळीकडे. १७ आरंभ करणें. १८
हच्छा. १९ पापाची राशी. २० निःसंख्य. २१ सुजनां-
च्या चक्रवर्ती राजा. सुजनभेडा. २२ वस्त्र. २३ चांबके-
पणा. २४ इडीस पळणाऱ्या वस्तू. २५ विस्तारणें.
२६ विहित-निष्काम कर्म.

तसें ईश्वरींनीं दिलेले योग योगून जो आपलें जीवीत रक्षण करतो, ६८ ज्याप्रमाणें लहान मुलास हातधास व राहण्यास वेळ लागत नाही, त्याप्रमाणें ज्याच्या कर्तात कांहीं मेळ नसतो, ६९ प्रकृतीचे स्वाधीन असल्यामुळे, काय करावें व काय न करावें, याविषयी ज्याला ज्ञान नसतें, व कोणतें जसा उकिरडा फुगतो तसा जो कुकर्मानीं फुगलेला असतो; ६७० म्हणून गर्वाच्या मर्यात ईश्वरासही नष्ट होत नाही, व ताठ्यानें होंगरालाही तुच्छ करतो; ७१ आणि ज्याचें मन म्हणजे केवळ विषयांच्या लाटा होत, ज्याचें आचरण नेहमीं चोरटें (वरकांतीं दिसण्यांत यांगलें पण अंतर्-यांनीं दुसऱ्याचा घात कणारें) आणि दृष्टि केवळ वेश्यांच्या मालिकेप्रमाणें (दिसण्यांत गोड पण दुसऱ्याचें सर्वस्व हाण करणारी) होय. ७२ किंबहुना ज्याचा सर्व देह कपटाचाच बनलेला आहे, व ज्याचें आयुष्य जुगाराचें (वाईट कुर्याचें) माहेरघराच होय, ७३ त्याची प्रसन्नता म्हणजे केवळ अभिलाषरूप मि-छांचें नावच होय, म्हणून त्या वाटेनें कोणीही जाऊ नये. ७४ आणि दुसऱ्याचें चांगलें झालेले पाहून ज्यास वैर उत्पन्न होतें, ज्याप्रमाणें दुधात मोठ मिळालें असतां तें पिण्यास अयोग्य होतें; ७५ अथवा कितीही थंड पदार्थ जर अग्नीत घातला तर तो अग्नि उलट त्याच स्पर्णी धडाडतो, ७६ किंवा, अर्जुना, कितीही उत्तम उत्तम पदार्थ असले तरी ज्याप्रमाणें ते पोटात गेले म्हणजे त्यांचा मलच होतो, ७७ त्याप्रमाणें, दुसऱ्याचें चांगलें झालेलें यानें एकलें किंवा पाहिलें, तर तें याला सहन न होऊन तो उलट निद्रा कळे लागतो; (त्याला वाईट वाटतें;) ७८ सर्पास दूध पाजलें तरी ज्याप्रमाणें त्याचें विषच होतें, त्याप्रमाणें, दुसऱ्याचे गुण एकल्या-बरोबर जो त्यास दुर्गुण मानतो; ७९ आणि इहलोकीं कीर्ति होऊन ज्याचे योगनिं परलोकही मिळेल असें रुध्र ज्या वेळेस प्राप्त होईल, ८० त्या वेळेस ज्याला इटकून सोंप ठेवल्याप्रमाणें येतें, आणि वाईट कर्मांच्या वेळेस तीच सोंप बिटाळशीसारखी दूर राहते; ८१ हे पहा—द्राक्षाच्या किंवा आळ्याच्या दिवसात ज्याप्रमाणें कावळ्यास मुखरोग होतो, किंवा पुष्पाचे डोले ज्याप्रमाणें दिवसास फुटतात, ८२ त्याप्रमाणें पवित्रकाळ (पर्वणी)आली असतां त्याच्यावर आळस होततो, आणि अन्यायाचें कर्म करण्याचे वेळीं तोच आळस त्याचे

कुकर्मांत लागतो; ८३ जसा समुद्राचे पेटून कांति (बदलायला) असंड जळत असतो, सदां कांति अंतःकरणांत, दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन होत नाही असा विषाद असतो, ८४ लेंड्याचे विस्तवांत जसा धूर असतो, किंवा अपानद्वारानें निघणारा वायु जसा दुर्गंध युक्तच असतो, तशी जन्मभर विषादाची मांड ज्याच्या जिवाशीं असते, (विषाद मनांत बाळगतो;) ८५ आणि, अर्जुना, जो कल्पांताच्याही बळीकडे लागू होईल असा कल्पनेनें व्यापाराळा आरंभ करतो, ८६ अरे, जगांतील लोक जे व्यापार करीत नाहीत, ते करण्याविषयी मनांत इच्छा धरून कर्म करतो, परंतु ज्यापासून तृणाचाही लाभ त्यास होत नाही; ८७ असा जो लोकांमध्ये मूर्तिमंत पापाची राशीच होय, तो निःसंशय तामस कर्ता असें जाण. ८८ व्याप्रमाणें, अर्जुना, तुला कर्म, कर्ता व ज्ञान या तिहीचीं शिबिध लक्षणे सांगितलीं. ८९

हे धनंजया गुणांच्या योगानें झालेले बुद्धीचे व धैर्याचे, तीन प्रकारचे भेद तुला वेगळे वेगळे सांगतो, ते ऐक. ॥ २९ ॥

आतां, अज्ञानरूपी गांवात मोहकूपी बल नैसृज संशयरूपी सर्व अलंकार घालून ६९० आत्मनिश्चयाचा चांगलेपणा ज्या बुद्धिरूप आराशांत स्पष्ट दिसतो, असा बुद्धीचेही तीन प्रकार आहेत. ९१ अर्जुना, अरे ! का सत्त्वरजस्तमोगुणांनीं जगांतील कोणत्या वस्तूचे तीन प्रकार केले नाहीत ! ९२ पोटात अग्नि नाही असें या सृष्टीत कोणतें लाकूड आहे ! त्याप्रमाणें, जिचे तीन प्रकार नाहीत अशी दृश्य वस्तूत कोणती वस्तु आहे ? ९३ म्हणून, या तीन गुणांनीं बुद्धीचे तीन प्रकार केले आहेत. तसेच धृतीचेही तीन गुणांनीं तीन प्रकार झालेले आहेत. ९४ तेच निरचि-राळे भेद त्यांच्या चिन्हांसह वर्तमान विस्तारपूर्वक सांगतो. ९५ परंतु, हे धनंजया, बुद्धि व धृति या दोही पैकीं अगोदर बुद्धीच्या भेदाचीं लक्षणे सांगतो. ९६ तर, हे सुमटा, मनुष्याला या संसारांत येण्यास उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे तीन मार्ग आहेत. ९७ ते तीन मार्ग म्हणजे अकारण, काम्य कर्म व निजिष्ठ कर्म हे प्रसिद्ध आहेत; आणि याशिवायला यांच्यापासून संसारमय प्राप्त होत असतें. ९८

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये अयाभये ।
ब्रह्मं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी
अन्वय—पार्थ, या बुद्धिः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्या-
कार्ये अयाभये ब्रह्मं च मोक्षं वेत्ति, सा सात्त्विकी मता ॥३०॥

म्हणोनि अधिकारें मानिकें । जें विधीचेनि वोघें
आकें । तें वेकचि येथ भळें । नित्य कर्म ॥१९॥
जेंचि आत्मप्रसि फळ । दिडी सूनि केवळ । कजे
जेंस कां जळ । सेविजे ताहें ॥१००॥ येतुकेनि तें
कर्म । सांडी जन्मभय विषम । करुचि दे सुगम ।
मोक्षसिद्धि ॥१॥ ऐसें करी तो भका । संसारभयें
सांडिका । करणीयसैं आळा । सुमुक्षुभागा ॥२॥
येथ जे बुद्धि ऐसा । बळिया बांधे भरंवसा । मोक्ष
डोविका ऐसा । जोडेल येथ ॥३॥ म्हणोनि निवृत्ति
चि मांडली । सूनि प्रवृत्तितळी । इये कर्मी बुड-
कुळी । घावी कीं ना ॥४॥ तृषार्ता उदकें जिणें ।
कां पुरीं पळकिया प्रवृत्ति । अंधकुरीं गति किरणें ।
सूर्याचेनि ॥५॥ ना ना पद्वेसीं औषध काहे । तरी
रोम दाटकाही जिये । कां मीना जिह्वाळा होये ।
जळाचा जरी ॥६॥ तरी तयाच्या जीविता । नाहीं
जेवि अन्वया । तैसें कर्मी इये वर्तता । जोडचि
मोक्ष ॥७॥ हें करणीयाचिया कडे । जें ज्ञान आधी
चोखें । आणि अकरणीय हें कुडें । ऐसें जाण ॥८॥
जीं तियें काम्यादिकें । संसारभयदायकें । अकृत्य
पणाचें आंखुलें । पाविकें जयां ॥९॥ तिये कर्मी अ-
कार्यां । जन्ममरणसभ्यां । प्रवृत्ति पळवी पार्थी ।
मागिकीचि ॥१०॥ पै आगीमाजि न रिचवे । अ-
र्याचीं न चळवे । भगवेंगीत नांवे । शूल जेवीं
॥११॥ कां काळियानाग धुंजुबातु । देखोनि न घा-
कचे हातु । न वचवे खोपेभंतु । व्याघ्राचिये ॥१२॥
तैसें कर्म अकरणीय । देखोनि महाभय । उपजे निः-

१ तहान कागळेका मनुष्य. २ दुस्तर. ३ पाया घा-
खन. ४ भोंपळा. ५ झिंतोडा. ६ खोल पाण्यांत. ७ ता-
पळेखा. ८ भरवत नाहीं. ९ फुस्कारे टाकीत असलेल्या.
१० जळीत. ११ व्यवस्था. १२ खोटा. १३ समजते
१४ स्पष्ट. १५ बगळ्याच्या. १६ दूष व पाणी. १७ घ-

संदेह । बुद्धी जिये ॥१३॥ बाडिकें राखुनि विषें ।
तेथ जाणजे सत्यु न चुके । तेवि जियेचीं कां वेजे
ब्रह्मते जे ॥१४॥ भग बंधभवभरिती । तियें नि-
चिदीं प्राप्ती । विनिबोणुं जाणे निवृत्ती । कर्माचिये
॥१५॥ ऐसेनि कार्याकार्यविषकीं । जे प्रवृत्ति निवृत्ति
मावकीं । खरा कुडो पारखी । जिया परी ॥१६॥
तैसी कृत्याकृत्यशुद्धी । बुझे जे निरवधी । सात्त्विक
म्हणिजे बुद्धी । तेचि तूं जाण ॥१७॥

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।

अयथावत्प्रजानातिबुद्धिः सा पार्थ राजसी ३१

अन्वय—पार्थ, यया [युद्धया जीवः] धर्मं च अधर्मं,
कार्यं च अकार्यं अयथावत् एव प्रजानाति, सा बुद्धिः रा-
जसी [मता]. ॥ ३१ ॥

आणि बकाच्या गांवीं । घेजे क्षीरनीरें सकळेंवी ।
कां अहोरात्रीचीं गांवीं । आंचळें नेजे ॥१८॥ जया
फुकाचा मकरंदु फेवे । तो काडें कोरुं पावे । परि
अमरपणा नव्हे । अन्हाटा जेवि ॥१९॥ तैसीं इये
कार्याकार्ये । धर्माधर्मरूपे जिये । तियें न चोखेंबितां
जाये । जाणेंती जे कां ॥२०॥ भगा डोळांवांजे मो-
तिये । बेतां पोंडु मिळे विपाये । न मिळणेंतें भाहे ।
डेविलें तेथें ॥२१॥ तैसें अकरणीय अवचटें । जोडचे
तरीच छोटे । येरवीं जाणें एकवटें । दोन्ही जे कां
॥२२॥ ते गा बुद्धि चोखविशीं । जाण येथ राजसी ।
अक्षत टाकिकी जीसी । मांदिचेवैरी ॥२३॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।

सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी

अन्वय—पार्थ, या तमसा आवृता [बुद्धिः] अधर्मं धर्मं
इति च सर्वार्थान् विपरीतान् मन्यते, सा बुद्धिः तामसी
[स्मृता]. ३२

आणि राजा जिया वाटा जाये । ते चोरांसि आ-
डेंव होये । कां राक्षसां दिवो पाहे । राति होवची
॥२४॥ ना ना निध नचि निदेंवा । होये कोळस-
कत्र. १८ दिवस व रात्र यांची असळ. १९ प्राप्त होती.
२० निवड न करितां. २१ बुद्धि. २२ परीक्षेविषय.
२३ उत्तम. २४ प्राप्त न झालें. २५ समावास.
२६ आडमार्ग.

हे पार्थ, प्रवृत्ति (कर्ममार्ग) व निवृत्ति (संन्यासमार्ग), काय करावें व काय करूं नये, भय कशापासून व अभय कशापासून, आणि बंध कसा होतो व मोक्ष कसा होतो, हे जी बुद्धि जाणवे, तिला सात्त्विक म्हणतात. ३०

याकरिता, या लोकीं, अधिकारसंमत व विधी-क्या ओघानें प्राप्त झालेले जें कर्म, तें नित्यकर्मच एक उत्तम होय. १९ तेंच नित्य कर्म आत्मप्राप्तिरूप फळावर दृष्टि ठेऊन, तृष्णाकृत मनुष्य जसें अर्थात आदरानें पाणी पितो, तसें करावें. ७०० अशा युक्ती-नें नित्य कर्म केले असता ते दुस्तर अशा जन्मभया-पासून सोडावितें आणि मोक्षप्राप्ति सुलभ करून देतें. १ अशा रीतीनें जो मुझ पुरुष कर्म करितो, तो संसारभयापासून मुक्त होतो; व या आचरणानें मुमुक्षुवाच्या पायरीला येऊन पोचतो. (मोक्षमार्गास लागतो.) २ या नित्यकर्मावर मरवसा ठेवून जी बुद्धि त्याच्या आचरणाविषयी निश्चय करिते, तेथें मोक्ष-प्राप्ति ठेवलेलीच आहे. ३ म्हणून, ज्याची निवृत्तीचे पायावर प्रवृत्तीची उभारणी आहे अशा या कर्मांत बुद्धी कां न मारावी ! ४ तहान लागलेल्या मनुष्यास पाणी असल्यावर, पुरांत बुडणाऱ्याजवळ भोपळा असता-ना, अंधकारांत सूर्याच्या प्रकाशाचें साक्ष असल्यावर, ५ अथवा पथ्यासह औषध घेतले असता जसा रोगानें ग्रस्त झालेला मनुष्य बांचतो, किंवा माशाला जर पाण्याचा आश्रय असला ६ तर त्याच्या जिवास जसें भय नाही, तसें ह्या नित्यकर्माचें आचरण केले असता मोक्षप्राप्ति होतेच होते. ७ हे नित्यकर्म करण्याकडे ज्या ज्ञानाची प्रवृत्ति असते; आणि हे बध-सरोवर आचरणास योग्य नव्हत अशी ८ जी काम्यादिक कर्मे-जी संसारभय उत्पन्न करतात, व ज्यांच्यावर निषिद्धपणाचा शिंतोडा आहे, ९ त्या अनाचरणीय व जन्ममरणदायक अशा वाईट कर्मापासून जो आपली प्रवृत्ति मागल्या पार्थाच पळावितो; ७१० अर्शीत जसा प्रवेश करवत नाही, सोल पाण्यांत जशी उडी घा-लवत नाही, व तापून झाल झालेला सूळ जसा हातांत धरवत नाही, ११ अथवा काळा नाग फुसकारे टाकीत असलेला दिसत असला म्हणजे त्यास हात घालवत नाही, व ज्याप्रमाण बापाचे जाकीत कोणी जाऊं

शकत नाही, १२ त्याप्रमाणें, निषिद्ध कर्म केले असता मध्यम उत्पन्न होईल असा ज्या बुद्धीचा निश्चय होतो; १३ विष घालून तयार केलेले अन्न खाल्ले असता मरण चुकत नाही, तसें निषिद्ध कर्माचें आचरण केले असता जन्ममृत्यु चुकत नाहीत; १४ मग, निषिद्ध कर्माचें आचरण केले असता जन्म-मृत्यूचें भय प्राप्त होते असें समजून जी बुद्धि त्याचा त्याग करिते; १५ रत्नपारखी जसा सन्दाहोदयाचा निर्णय करतो, तसा कार्य व अकार्य यांविषयी प्रवृत्ति-निवृत्तिरूप मापानें जी निर्णय करते, १६ तसेंच, ज्या बुद्धीला चांगले व वाईट हे स्पष्ट समजतें, ती सात्त्विक बुद्धि होय, असें समज. १७

ह्या बुद्धीच्या योगें जीव ह्या धर्म व अधर्म आणि कर्तव्य व अकर्तव्य हे यथार्थ रीतीनें जाणत नाही, तिला राजस बुद्धि म्हणतात. ३१

आणि बगळ्यांच्या गांवांत जसें दूध व पाणी एक-त्रच घेतले जातें; किंवा अंधळा ज्याप्रमाणें दिवस व रात्र यांच्यामधील भेद जाणत नाही; १८ ज्या धर्म-राला अतिशय कोमल अशा कुलाचा मकरंद सेवन करितां येतो, तोच लाकूडही कोरण्वास प्रवृत्त होतो, परंतु त्याचा भ्रमरपणा काहीं नष्ट होत नाही; १९ त्या-प्रमाणें, धर्माधर्मरूपांनें असणारीं जीं कार्याकार्य, त्यांची निवड न करितां जी बुद्धि त्याचें आचरण करिते, ७२० अरे, परीक्षेशिष्याय मोर्ती घेतली असता कचिल चांगली मिळतील; बाकी मिळणार नाहीत हे अगदीं ठरलेले आहे; २१ तसें, निषिद्ध कर्म साहचिकपणें प्राप्त न झाले तरच राहते; एरवीं जेथें चांगले व वाईट हीं दोन्ही कर्मे सरसकटच मानलीं जातात; २२ जसें सर्व समाजास योग्य व अयोग्य यांचा विचार न करितां आमंत्रण द्यावें, तसें चांगल्या व वाईट कर्मा-विषयी जी अंधबुद्धि, ती राजस बुद्धि होय. २३

पार्था, तसोगुणानें व्यापलेली जी बुद्धि अ-धर्माळा धर्म मानणारी व अर्थाचा अनर्थ कर-णारी, ती तामस बुद्धि असें म्हटले आहे. ॥१९॥

आणि राजा ज्या मार्गांनीं जातो, ते चोरास असे आह्मण होत; (राजमार्ग जसे चोराच्या उपयोगी नाहीत.) किंवा राजसाला रात्रीं जसें उजाडतें; २४ अथवा धनाचा देवा असून माण्यहीनाला जशी ती

बाप्पा बढो । पै असतें आपणों जीवा । नाहीं जाकें ॥२५॥ तैलें धर्मबात तितकें । जिये बुद्धीची पालकें । साच तें कटिकें । ऐतेंचि पुसे ॥२६॥ ते आचवेचि अर्थ । कंठनि चाकी अनर्थ । गुण ते ते व्यवस्थित । दोषचि माजी ॥२७॥ किंबहुना भुति जातें । अभिष्टूचि केकें सरतें । तेगुणेंहि उपरतें । जाणे जे बुद्धी ॥२८॥ कोणातेंही न पुसतां । तामसी जाणाची पंडुसुता । रात्री काय धर्माची । साँच क रात्री ॥२९॥ एवं बुद्धीचे भेद । तिन्ही तुज विरहीद । सांगितके स्वबोध । कुमुदचंद्रा ॥३०॥ आतां बयाची बुद्धिवृत्ती । निष्टकिंका कर्मजाती । सांडु भंडिजे धृती । त्रिविधा तथा ॥३१॥ तिये धृती चेही विभाग । तिन्ही बयाकिंग । सांगितती चांग । अवधान देई ॥३२॥

धृत्या यथा धारयते

मनःप्राणेंद्रियक्रियाः ।

योगेनाऽव्यभिचारिण्या

धृतिः सा पार्थ सारिषकी ॥३३॥

अन्वय—पार्थ, [नरः] यथा अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेंद्रियक्रियाः योगेन धारयते, सा धृतिः सारिषकी. ॥ ३३ ॥

तरी उद्देकिया दिवकर । चोरीसि थोके^१ अंधार । कां राजाज्ञा अवयवहार । कुंडवी जेथीं ॥३३॥ ना ना पचवाचा सोडु । बाजीमैकिया नीटु । आणेंसीं बो-
झोटु । साहिती जेव ॥३४॥ कां अगस्तीचेनि दुर्गमें । सिंधु बेरनी ठांती मौने । चंद्रोदयीं कमळवनें । मिठी देती ॥३५॥ हें असो पावो उचळिका । मंद-
बुज न ठेवितो काळा । यजोनि पुढां जाळा । सिंधु जरी ॥३६॥ तैसा जो धीर । उठकिया अंतर । मना-
दिकें व्यापार । साहिती उभी ॥३७॥ इंद्रियां विष-
यांविषा गांठी । अपैसया सुटती किरिटी । मन मागेच्या पोटी । रियती दाही ॥३८॥ अधोर्ध्व गुठें

१ रास. २ स्थापन. ३ मान्य. ४ विपरीत. ५ वचित.

६ एषट्. ७ हानकप कमलास प्रफुल्लित करणान्या चंद्रा—जंजुना. ८ निश्चय झाला. ९ संज्ञा प्राप्त होते. १० धैर्य. ११ कळणें. १२ बंद पडले. १३ वेग. १४ जोराने चाकला असत. १५ गर्बना. १६ राखवा. १७

कांठी । प्राण मनाची वेडी । बांचोनि बाकी बडी । मध्यमेमार्जी ॥३९॥ संकल्पविकल्पांचें छेगें । सा-
दुनि मन उचळें । बुद्धि मागिकेकडे । उगीचि बैसे ॥४०॥ ऐसी धैर्यराजें जेणें । मन प्राण करणें । स्वचेष्टांचीं संभाचणें । सांडवीकरी ॥४१॥ मन आचवीचि सेंडी । ध्यानाच्या सांडुच्या मेडी । को-
डिजती निरबेडी । योगाचिये ॥४२॥ परी परमा-
त्मया चक्रवर्ती । वैभोगिती जंव हातीं । तंव कांडु न वेतां धृती । धरिजती जिया ॥४३॥ ते गा धृती येथें । सास्विक हें निरुतें । आर्हक अर्जुनातें । श्रीकांडु म्हणे ॥४४॥

यथा तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी

अन्वय—अर्जुन, [नरः] यथा धृत्या धर्मकामार्थान् धारयते, [न यथा नरः] प्रसंगेन फलाकांक्षी [भवति], सा धृतिः राजसी. ॥ ३४ ॥

आणि होऊनियां शरीरी । स्वर्गसंसारच्या दोहीं बरीं । नादे जो पोटमरी । त्रिवर्गोपायें ॥४५॥ तो मनोरथाच्या सागरां । धर्मार्थकामांच्या तारुवावरी । जेणें धैर्यवळें करी । क्रिया वैजिज ॥४६॥ जें कर्म भांडवळा सुये । त्याची चौगुणी येती पाहे । येवळें साहस वाहे । जया धृती ॥४७॥ ते गा धृती राजस । पार्था येथ परियेस । आतां आहूक तामस । तिसरी जे कां ॥४८॥

यथा स्वप्नं भयं शोकं विषादं ममदेव च ।

न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी ॥

अन्वय—पार्थ, दुर्मेधा [नरः] यथा [धृत्या] स्वप्नं, भयं, शोकं, विषादं एव च मदं न विमुंचति, सा धृतिः तामसी [मता] . ॥ ३५ ॥

तरि सर्वांचमें गुणें । जयाचें कां रूपा येणें । कोळसा काळेपणें । बडका जैसा ॥४९॥ अहो प्रा-
कृत आणि हीडु । त्याही कां गुणत्याचा मानु ।

मस्त हसी. १८ अंतर्बामी. १९ सीमा सोडून. २० सुपुण्या. २१ वक्त. २२ मोकळी साळेकी, झाडा वेऊन. २३ को-
ठवीत. २४ चुकीने. २५ ताण्यांचे देखपल. २६ धैर्य, अर्थ व काम या तीन उपायांनीं. २७ व्यापार.

कोळ्याचीच राख दिसते, म्हणून धन जवळ असता-
ना त्याला नाईसारखे होते; २५ तसे, शाखांत सावि-
तलेल्या सर्व मार्गांचे आचरण करणे हे ज्या बुद्धीला
घातक वाटते, व त्या गोष्टी सोड्या मासतात; २६
जी शाखांचा सरा अर्थ टाकून उलट अर्थ करिते, व
जे गुण म्हणून आहेत त्या सर्वांस दोष मानेन; २७
किंबहुना, अतीस मान्य असलेल्या ज्या गोष्टी, त्याही
सर्व ज्या बुद्धीला विपरीत मासतात; २८ त्या बुद्धीला,
अर्जुना, कोणालाही न विचारता बेलाशक तामसी
म्हणावे. हे पद्म-दानधर्माळा रात्र उचित आहे काय।
२९ याप्रमाणे, अर्जुना, तुला बुद्धीचे तीन भेद स्पष्ट
करून सांगितले. ७३० आता, याच बुद्धीचा कर्म
करण्याविषयी जेव्हा निश्चय होतो, तेव्हा तिला धृति
अशी संज्ञा प्राप्त होते, व तिचेही तीन प्रकार आहेत.
३१ त्या धृतीच्याही तीन प्रकारांची लक्षणे तुला
स्पष्टपणे सांगतो, तिकडे लक्ष दे. ३२

पार्था, ज्या एकनिष्ठ धैर्याने मन, प्राण व
इंद्रिये यांच्या क्रिया मनुष्य समाधि कायम
ठेवून करतो; तें सात्त्विक धैर्य होय. ॥ ३१ ॥

तर सूर्योदय होताच जसा सौर्यकर्मासह अंधकार
नाईसा होतो, किंवा राजाज्ञा झाली असता कुणव-
हार बंद पडतो; ३३ किंवा बारा एकसारखा सपाट्याने
बाहू लागला म्हणजे मेघ हे आरल्या गर्जनासह
नाईतसे होतात; ३४ अथवा अगस्ति ऋषीच्या दर्श-
नाने समुद्राच्या गर्जना बंद पडतात, किंवा चंद्रोदय
शाल्यावर सूर्यविकासिनी कमळे आपोआप मिटतात;
३५ फार काय सांगवे ! गर्जना करून तिह पुढे
आला तर मद्योन्मत्त हत्तीला देखील उचललेला पाय
झाली ठेवण्याचे सुचत नाहीं; ३६ तसे, सात्त्विक धैर्य
उत्पन्न झाले असता मन, प्राण व इंद्रिये यांचे व्यापार
जागचे जागी बंद पडतात; ३७ अर्जुना, इंद्रिये व
विषय यांचा स्नेह आपोआप छुटतो; आणि ती चा-
वरून, आपली आई जे मन त्याच्या पोटांत शिरतात.

३८ प्राणाचे जे नऊ प्रकारचे भेद आहेत, ते सर्व
मोडून व एकत्र करून त्यास झुडुना नाईसा होतो.
हीत अडकवून टाकिते; ३९ मनाचे हांकल्यविकल्यरूपी
बळ केडून मन उधळ करिते, आणि मग बुद्धि मनाच्या
मार्गे स्वस्थ बसते; ७४० याप्रमाणे जो धैर्यराज मन,
प्राण व इंद्रिये यांच्या स्वकीय चेष्टांची भाषणे बंद
पावितो; ४१ मग सर्वांचा हा वेळून त्यास ध्यान-
च्या आतल्या कोठडीत युक्तीने कोडून टाकतो; ४२
परंतु चक्रवर्ती जो परमात्मा, त्याच्या ताळ्यांत त्यास
देईपर्यंत त्यानपासून लाच न घेता त्यांना जो धैर्य-
राज सोडीत नाहीं; ४३ लक्ष्मीपति मगवान श्रीकृष्ण
अर्जुनाला म्हणतात:—असे जे धैर्य, तें केवळ सा-
त्त्विक धैर्य होय असे समज. ४४

हे अर्जुना, ज्या धैर्याने धर्म, काम व अर्थ
हे तीनच पुरुषार्थ मनुष्य करतो, व त्या त्या
पुरुषार्थाच्या आचरणसमयी फळांची इच्छा
करतो, तें राजस धैर्य होय. ॥ ३४ ॥

आणि शरीर हेच माझे स्वरूप असे मानून जो
स्वर्ग व संसार हा दोहोतच धर्म, अर्थ व काम या
तीन उपायांनी आनंदाने वास करतो; ४५ तो मनो-
रथसागरांत धर्मार्थकामरूपी नौकेवर ज्या धैर्याने
व्यापार करतो; ४६ जे कर्मरूपी नाविक घातले अस-
ता त्याचा चौपट फायदा घेतो असे मानून ज्या
धैर्याने साहस कर्म करितो; ४७ या धैर्यास, अर्जुना,
राजस धैर्य असे म्हणतात. आता तिसऱ्या तामस
धैर्याची लक्षणे सांगतो, ती ऐक. ४८

पार्था, ज्या धैर्याने दुष्टबुद्धीचा मनुष्य शोष,
प्रास, शोक, खेद, विषय व मद यांना सोडीत
नाहीं, तें तामस धैर्य होय. ३५

तर सर्व नीच गुणांनी युक्त असून जे उत्पन्न होते,
जसा कोळसा हा काळेपणाने षडलेला असतो; ४९
अहो, प्रारुत (जड) आणि हीन असा असतो
त्याला गुण हे मोठे नांव देण्याचे प्रयोजन काय ?

हरि न म्हणिते पुण्यवत्तु । राक्षसु काई ॥७५०॥ वै
महामात्रि इच्छु । तवात्तं म्हणिते मंगलु । तैसा
समीं चलात्तु । गुणवत्तु हा ॥५१॥ जे सर्वदोषांचा
बसोटा । तमचि कामकर्मणि सुभटा । उभारिका आ.
गबटा । जया नराचा ॥५२॥ तो आळसु सुनि असे
काके । म्हणौनि निद्रे कही न मुके । पापें पोशितां
दुःखें । न सोडिजे जेवि ॥५३॥ आणि देहधनाचिया
आवडी । सदा भय तयात्तें न सोडी । विसवुं न
सके थोडी । काठिण्य जैस ॥५४॥ आणि पदार्थ-
जातीं जेहे । बांधे म्हणौनि तो शोकें ठावो । केका
न काके पाप जावो । कृतज्ञौनि जैस ॥५५॥ आणि
असंतोष जीवेंसी । धरुनि ठेका अहर्निशीं । म्हणौनि
मेची तेमेसी । बिषाईं केकी ॥५६॥ कसणात्तें न
सोडी गंधी । कां अपथ्यशीळीत्तें व्याधी । तैसी
केकी मरणावधी । बिषाईं तया ॥५७॥ आणि
बबला वित्तकासु । ययाचा वाढवी संभ्रमु । म्हणौनि
मदें आभसु । तोचि केका ॥५८॥ आगीत्तें न
सोडी तापु । सळीत्तें जातीचा सापु । कां
जयाचा बैरी वीसिपु । अखंडु जैसा ॥५९॥
जातरी झरीरात्तें काळु । न विसवें कवणे वेळु । तैसा
आचि अळु । तामसीं मद ॥६०॥ एवं पां-
चही हे निद्रादिक । तामसाच्या ठाईं दोख । जिया
धृती देख । धरिके आहाती ॥६१॥ तिचे गा धृती
नावें । तामसी येथ हें जाणवें । म्हणितकें तें
देवें । जगाचेनि ॥६२॥ एवं त्रिविध जे बुद्धि । कीजे
कर्मनिश्चयो जाधि । तो धृती या सिद्धि । नेहजो येथ
॥६३॥ सूर्ये मार्ग गोचर होये । आणि तो चालती
कीर पाये । परि चालणें तें आहे । जैस जेवि ॥६४॥
तैसी बुद्धि कर्मात्तें दावी । ते कर्णसामग्री निफ
जवी । परि निफजावया होजावी । धीरता जे ॥६५॥
ते हे गा सुजप्रति । सांगीतकी त्रिविध धृति । यया
कर्मत्रया निष्पत्ति । जाकिया मग ॥६६॥ येथ फळ
जें एक निफजे । सुख जयात्तें म्हणिते । तैही त्रि-

१ सत्पुरुष । २ दंडाळ ; साधारण । ३ बसतिस्थान । ४
कर्मवृत्त ; सिद्ध करून । ५ मूर्ति । ६ प्रीति । ७ दुःख-याचा
वृत्तार्थ सहाय न होणें । ८ गर्व । ९ सकलसत्त्व । १० भव
११ साधन । १२ अज्ञाना मार्गानें । १३ व्यवस्था । १४

विष जाणिते । कर्मवत्तें ॥६७॥ तरि फळरूप तें
सुख । त्रिगुणीं मेवकें देख । विषयू जातां कोक ।
चोर्लीं चोर्लीं ॥६८॥ परि चोली ते कैसी साने । वै
वेवें जातां चोर्लीं । कार्याचियेही कागे । हातींचा
मळ ॥६९॥ म्हणौनि जयाचेनि अखेरें । अवधानही
होय बाहिरें । तेंचें आहूक हो अंतरें । जिवाचेनि
॥७०॥ ऐसें म्हणौनि देवो । त्रिविधा सुखाचा प्र-
स्तावो । मांडला तो निर्वाहो^१ । निरूपित असे ॥७१॥
सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखात्तं च निगच्छति ३६

अन्वय—हे भरतर्षभ, इदानीं तु त्रिविधं सुखं मे
शृणु; यत्र [सुखे जीवः] अभ्यासात् रमते च दुःखात्तं नि-
गच्छति. ॥ ३६ ॥

म्हणे सुखत्रयसंज्ञा । सांगों म्हणौनि प्रतिज्ञा ।
बोकिळों तें प्राज्ञीं । ऐक जातां ॥७२॥ तरि सुख तें
गा किरीटी । दाविलेक तुज दिटी । जें आत्मयाचि-
ये मेटी । जीवासि होय ॥७३॥ परी मागेचेनि
मापें । दिव्यौषध जैसें वेपे । कां कथिलाचें कीजे
दवें । रसभावनीं ॥७४॥ ना ना लवणाचें जळ ।
होभावया दोनि चार वेळ । देजनि सांडिजती डाळ ।
तोयांचे जेवि ॥७५॥ तेवि जाकेनि सुखकेसों । जीवु
भाविकिया अभ्यासे । जीवपेर्णानें नासे । दुःख जेवें
॥७६॥ तें येथ आत्मसुख । जाळें असे त्रिगुणात्मक ।
तैही सांगों एकेक । रूप जातां ॥७७॥

यत्तदग्रे विषमिध परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सार्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥

अन्वय—यत् अग्रे विष इव, परिणामे अमृतोपमम् आ-
त्मबुद्धिप्रसादजं [अस्ति], तत् सुखं सार्विकं प्रोक्तम् ॥७७॥

आतां चंदनाचें बुड । सर्पीं जैसें दुवाडें । कां
निधानाचें तोंड । विवसियां जेवि ॥७८॥ अगा स्व-
र्गाचें गोमटें । आढेंवें यागसंकटें । कां बाळपण दो-
सटें । प्रासकाळें ॥७९॥ हें असो दीपाचिये सिद्धी ।
अवघड धूम आर्षी । नातरि तो औषधी । निमेषा

बुद्धिवंता १५ रसाचीं पुटें देऊन । १६ पूर. १७ पाण्याच.
१८ भेदभावाचें. १९ संपर्क. २० मद्याराक्षसादि. २१
कठीण मार्ग. २२ पीडाकारक.

अशी शका येईल, तर असें पहा कीं, राक्षसीलाही पुण्यजन म्हणत नाहीत काय? ७५० सर्व यज्ञांत जो इंगळ (निखा-वायमार्गे ताप देणारा), त्यालाही म-
गळ (शुभ) म्हणत नाहीत काय? तसा तमाळा गुण हा ढसाळ (साधारण) शब्द आहे. ५१ हे सु-
मटा अर्जुना, सर्व दोषांचे वसतिस्थान जो तमोगुण तो कमवून ज्या नराची मूर्ति बनलेली आहे; ५२ ज्या-
प्रमाणें पापांचें पोषण केलें असता दुःख सोडीत नाही, त्याप्रमाणें तो स्नाकेंत आळस बाळगून असतो, म्हणून निद्रा त्याला कधी सोडीत नाही; ५३ आणि ज्याप्रमाणें दगडापासून कटीणपणा कधी दूर होत नाही, त्याप्रमाणें देहद्वय धनावर त्याची नेहमी अत्यंत प्रीति असल्यामुळें त्याला भय सोडीत नाही; ५४ आणि कृतघ्न मनुष्याचें पाप जाण्याविषयी कितीही सटपट केली असता जसें तें जात नाही, तसें, पदार्थमात्राचे ठिकाणी प्रीति ठेव-
ल्यामुळें तो शाकाचें राहण्याचें ठिकाण होतो; ५५ आणि रात्रंदिवस असतोष आपल्या जीवाशी बांधून ठेविला असल्यामुळें विषादाने ज्याच्याशी मैत्री केली आहे; ५६ लसुणाची घाण जशी त्याजपासून दूर होत नाही, किंवा कुपथ्य करणाऱ्या मनुष्याला व्याधि सोडीत नाही, त्याप्रमाणें, विषादानें याज बरोबर आ-
जन्म मैत्री केलेली असते; ५७ आणखी तारुण्य, वित्त व काम यांचा जो गर्व वाढतो, म्हणून त्याचे ठिकाणी मद्धी वास करतो; ५८ अमीला जशी तसता सोडीत नाही, जातिवंत सापाचा सकसळपणा जसा छुटत नाही; अथवा भय हें जसें सर्व जगाचें वैरी असून त्याला सोडीत नाही; ५९ अथवा काळ हा शरीराला कधीही विसरत नाही, तसा तमोगुणाच्या ठिकाणी मद्द असंड असतो; ७६० याप्रमाणें निद्रा, भय, शोक, विषाद व मद्द हे पांच तमाचे दोष ज्या धैर्याने धारण केले आहेत, ६१ त्या धैर्याला तामस धैर्य असें म्हणतात, असें जगन्नायक भगवान श्रीकृष्ण बोलले. ६२ याप्रमाणें, तीन प्रकारच्या बुद्धींनी जो कर्माचा निश्चय केला, तो धैर्य शेषटास नेतें. ६३ सूर्य उग-
वल्यावर मार्ग दिखू लागून खावळून मनुष्य पायांनी चालतो, परंतु चालणारानें धैर्य धारण केल्याशिवाय चालणें होत नाही; ६४ त्याप्रमाणें, बुद्धि ही कर्माचा निश्चय करते, व त्याची साधनेंही उत्पन्न करते, परंतु तें कर्म शेषटास आण्यास धैर्याची अनु-
कूलता लागते. ६५ तें धैर्य तुला तीन प्रकारांनी सांगितलें; आणि त्याच धैर्यामुळें तीन प्रकारचें कर्म उत्पन्न झालें म्हणजे ६६ त्याला जें फळ येतें, व

ज्याला सुख अशी संज्ञा आहे, तेंही कर्माविषयें तीच प्रकारचें आहे. ६७ तर कळवण जें सुख, तें तीन गु-
णांनी निरनिराळें केलेलें आहे. त्याचा आत्मा स्व-
भाषणांनी विचार करूं. ६८ तें स्पष्ट कसें सांगेन म्ह-
णशील, तर शब्दाच्या मार्गानें सांगण्यास गेलें असता शब्दाचा मळ त्याला लागतो, व कर्णद्वारा श्रवण केलें असता कर्णरूप हाताचा मळ त्याला लागतो; ६९ म्हणून शब्दाचा व अवधानाचा अवघेर करून तें के-
वळ अनंतरणानें श्रवण कर. ७७० असें बोलून दे-
वांनी त्रिविध सुखाचें वर्णन करण्याविषयी प्रस्तावना केली, तीच व्यवस्था मी सांगतो. ७१

आतां, हे भरतश्रेष्ठा, ज्या सुखाचे ठिकाणी अभ्यासानें जीव रमतो, व त्याच्या दुःखाचा नाश होतो, तें सुखही तीन प्रकारचें आहे; तें मी सांगतो, ऐक. ॥ ३६ ॥

भगवान म्हणतात:- हे बुद्धिमंता अर्जुना, सुखाची तीन रूपें गुणांच्या योगानें आहेत म्हणून तुला जें म्हटलें होतें, तीं सांगतो ऐक. ७२ हे किरीटी, जी-
वाला आत्म्याची भेट होते वेळेस जो आनंद होतो, त्याला सुख असें म्हणावें. तें सुख तुला समजेल असें सांगतो. ७४ जसें उत्तम औषध मात्रेच्या प्रमाणानें सेवन करावें, अथवा रसाची पुढें देऊन जसें कथ-
लाचें रवें करावें ७४ किंवा मिठाचें पाणी करजे अस-
ल्यास ज्याप्रमाणें त्याजवर दोन चार वेळ पाणी बा-
लावें लागतें, ७५ त्याप्रमाणें, सुखाचा बळिचित लाभ झाला असता तोच अभ्यास पुढें वाढवून जीवदुःखें दुःख जेथें नाहीतें होतें, ७६ तें आत्मसुखही गुणांच्या योगानें तीन प्रकारचें झालें आहे, त्या एकेकाची लक्षणे तुला सांगतो. ७७

जें आरंभी विषासारखें कडू, परिणामी अमृतासारखें गोड, आणि आत्मविषयक बुद्धीच्या प्रसादापासून उत्पन्न झालेलें असतें, तें सात्विक सुख होय. ॥ ३७ ॥

आतां, चंद्रनाच्या बुडापासून वरपरिते अशी सर्पाची वेषणे असतात, अथवा प्रवाच्या ठे-
व्यावर जसा बहिराससाविकाचा प्रसिद्ध अस-
तो, ७८ अरे, स्वर्गाचे उत्तम मोण त्रिकविध्यास प्रथम जसें यज्ञाचें महत्संकट आहे, किंवा आळदेव-
मध्यें मुळाचा सर्वस्वी त्रास सहन करावा लागतो, ७९ हें राहो, पण दिवा लावणें शास्त्रास प्रमाण विस्तार वेदविष्वासास जसा धुराचा त्रास जोसाचा

ठाबो ॥३८०॥ तयापरी पांडवा । जया सुखाचा रि-
गावा । विषम तेज मेळावा । यमदुमांचा ॥८१॥
देव खरैस्नेहा मिठी । आंगी ऐसै बैराग्य बढी ।
स्वयंसंसारा कांटी । काठितची ॥८२॥ विवेकभवणें
करैपुसै । जेथ व्रताचरणें कंकेनै । करितां जाती
भोकसे । बुद्ध्यादिकांचे ॥८३॥ सुसुलेखेनि लोंढे ।
गिकिजे प्राणापानाचे लोंढे । बोहोणियेसीचि येवढे ।
मारी जेथ ॥८४॥ जें सारसाही विचडता । होय
बोहोडुनि वत्स काठिता । ना भणतुं दवाडिता ।
माणयावळंनी ॥८५॥ पै मायेपुढीनि बाळक । काळें
नेतां दकुळें एक । होय कां उदक । तुटतां मीना
॥८६॥ तैसैं विषयांचें वर । इंद्रियां सांडितां योर ।
गुणां होय तें वीर । विराग साहाती ॥८७॥ ऐसा
जया सुखाचा आरंभु । दावी काठिण्याचा क्षोभु ।
मग क्षीरावर्षी काभु । अमृताचा जैसा ॥८८॥ प
हिकया बैराग्यगरेका । धैर्यबांभु बोडवी गळा । तरि
अनामृते सोडळा । पाहे जेथें ॥८९॥ पै कोकितारी
कोपे ऐसैं । द्राक्षांचें हिरवेपण असे । तें परिपाकीं
कां जैसैं । माझुयें आले ॥९०॥ तेंची बैराग्यादिक
तैसैं । विकिकिया आत्मप्रकाशें । मग बैराग्येंसीही
भावे । आविद्याजालें ॥९१॥ तेव्हां सागरी गंगा
जैसी । आत्मी मीनव्या डुबि तैसी । अन्नपानंदाची
आपैसी । ज्ञानी उजवे ॥९२॥ ऐसैं स्वानुभववि-
आमैं । बैराग्यमूळ जें परिणमे । तें सात्त्विक येजें
नामैं । बोकिजे सुख ॥९३॥

विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपपम् ।

परिणामे विषमिष तत्सुखं राजसं स्मृतम् ३८

अन्वय—यत् विषयेंद्रियसंयोगात् अग्रे अमृतोपपम्
[च] परिणामे विषं इव [अस्ति,] तत् सुखं राजसं स्मृतं. ३८

आणि विषयेंद्रियां । मेळु होतां भनंजया । जें
सुख आप यडिया । सांडुनि दोन्ही ॥९४॥ अवि-
कारिया रिगतां गांबो । होय जैसा उत्साहो । कां
रिणावरी विवाहो । विस्तारिका ॥९५॥ ना ना रो-
गिया जिमेपासीं । केळें गोड साखरेसीं । कां वच-
नागाची जैसी । मधुरता पहिकी ॥९६॥ पहिलें संव-
चोराचें मैत्र । हाटेंमेटीचें ककत्र । कां कावविषांचे
विचित्र । विनोद ते ॥९७॥ तैसैं विषयेंद्रियेंदोकीं । जें
सुख जीवातें पोखी । मग उपडिंकीं खडकीं । हंसु जैसा
॥९८॥ तैसी जोडी आपवी आटे । जीविताचा ठाव फिटे ।
सुकताचियाही सुटे । अनाची गांठी ॥९९॥ आणिक
भोगिकें जें कांहीं । तें स्वप्न तैसैं होय नाहीं । मग
हानीच्याचि धोंई । कोळीं उरे ॥ १०० ॥ ऐसैं आ-
पती जें सुख । ऐहिकीं परिणमे देख । परत्रीं कीर
विख । होऊनि परते ॥१०१॥ जे इंद्रियजाता कळा ।
दिभकिया अर्मांचा मळा । जाऊनि भोगिजे सो-
डळा । विषयांचा जेथ ॥१०२॥ तेथ पावळें धांभिली
थोंबो । तिथें नरकीं देतीं ठाबो । जेजें सुखें हा
अपोंबो । परत्रीं ऐसा ॥१०३॥ पै नामें विष महुरें ।
परी मारुनि अंतीं खरें । तैसैं आदि जें गोडिरें ।
अंतीं कड ॥१०४॥ पार्थां तें सुख साचें । वळिकें जाहे
रजाचें । म्हणौनि न शिवें तयाचें । आंग कहीं ॥१०५॥
यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः ।

निद्रालस्वप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ३९

अन्वय—यत् अग्रे अनुबंधे आत्मनः मोहनं
च निद्रालस्यप्रमादोत्थं, तत् तामसं उदाहृतं. ३९
आणि अपेयाचेनि पार्थें । अज्ञायाचेनि भोजनें ।

१ विपरीत. २ कृपण. ३ तीव्र. ४ कठोर. ५ सुरवाती-
स. ६ चक्रवाक पक्ष्याच्या जोडीचा विषय करितांना.
७ गारिण्या कासेपाखळ. ८ सुषित, भिकारी ९ पाना.
वकन. १० विरक्त. ११ विष. १२ पुढें करी. १३

अज्ञान; दुःख. १४ बाजारांतील १५ नटाचे. १६
आविर्भाव. १७ विषय व इंद्रियें यांच्यासंबंधानें.
१८ बडी घातली असता. १९ धापाव. २० व-
कावतात. २१ घात.

लागतो, ७८० त्याप्रमाणे, अर्जुना, आत्मशुद्धाची प्राप्ति करून घेण्याकरितां यमदमादिक साधनांचि दुःख सोसावें लागतें. ८१ देहादिकांवरील प्रीतीचा यास करणारें असें अग्नीप्रमाणें तीव्र वैराग्य जेव्हां उत्पन्न होईल, तेव्हां तें स्वर्ग व संसार यांचें कंपण उपटून टाकतें. ८२ तीव्र अशा ज्ञानाचें भवण व कठोर यत्नाचरण करताना जेथें बुद्धि इत्यादिकांचे बाधादे निघतात, ८३ सुषुम्ना नाडीच्या तोंडाजें प्राण व अपान या वायूंचा रोध करावा लागतो, याप्रमाणें श्रुवातीस जेथें महत्कष्ट आहेत, ८४ चक्रवाक पक्षाच्या जोड्याची ताटातून केली असता, अथवा गार्हळा पान्हा कुटल्यावर कसिपासून वासरास माचारी ओढले असता, किंवा क्षुधितास पानावरून उठवून लाविलें असता, ८५ अथवा आईपुढून एकुलतें एक लेंककं काळानें ओढून नेले असता, किंवा माशास पाण्यातून काढले असता जसें दुःख होतें, ८६ तसें विषयांचें घर सोडले वेळेस इंद्रियांना युगांत ओढवल्याप्रमाणें दुःख होतें; परंतु वैराग्यसंपन्न गूर तेंही दुःख सहन करतात. ८७ असा ज्या सुखाचा आरंभ कष्टमय आहे, तो जो सहन करील, त्याला, जसा क्षीराब्धांचें मंथन करिते वेळेस ज्यांनीं दुःख सहन केलें त्यांना अमृताचा लाम झाला, तसा परम सुखाचा काम होतो ८८ प्रथम, वैराग्यरूप गरळ ज्यांत निघेल तें प्राशन करण्यास सात्त्विकधैर्यरूपी शंभु जेव्हां आ करील, तेव्हां परिणामी ज्ञानरूप अमृताचा सोहळा भोगावयास सांपडतो. ८९ हें पदा—द्राक्षाचा आंबटपणा कषेपणीं कोळितासही मार्गे सारतो, परंतु तींच पिळल्यावर मधुर लागतात; ७९० तसें वैराग्य आत्मप्रकाशानें पूर्णतेस आल्यावर मग तेथें वैराग्यादिक सर्व दुःखांचा नाश होतो. ९१ समुद्रास गंगा मिळाल्यावर जशी सुखरूप होते, तशी बुद्धि आत्म्याचे ठिकाणीं मिळाली असता तिळा अद्वयानंदरूपी सुखाची साण उघडते. ९२ याप्रमाणें ज्या सुखास वैराग्य हें मूळ असून आत्मानंद-प्राप्ति हा ज्याचा परिणाम होय, त्या सुखाला सात्त्विक सुख असें म्हणतात. ९३

जें विषय आणि इंद्रियें यांच्या संयोगानें आरंभी अमृतासारखें गोड आणि परिणामी विषासारखें कडू असतें, तें राजस सुख होय.

आणि, अर्जुना, विषय व इंद्रियें यांचा संबंध झाला

म्हणजे दुखदया म्हण जो सुखाचा पूर येतो; ९४ अधिकारी आपल्या अधिकाराच्या गार्दी गेला असता जसा उत्सव होतो, किंवा जण काढून कसाचा जसा समारंभ करावा; ९५ अथवा रोग्याला साखर व केळी हीं कुपथ्यें असूनही जशी गोड लागतात, किंवा बच-नाम साते वेळेस जसा गोड लागतो; ९६ संवसाराची मैत्री जशी प्रथम गोड असते, किंवा बाजारातील स्त्रियांचें (वेश्यादिकांचें) आचरण प्रथम सुखकर वाटतें; किंवा नटाचे आविर्भाव जसे आल्यादकारक वाटतात, ९७ तसें, विषय व इंद्रियें यांच्या संबंधांमं जीवाला जें सुख होतें, तें परिणामी दुःखदायक असतें. काढकावर साच-लेल्या पाण्यांत शुक्रादि चांदण्यांचें प्रतिबिंब पडलेलें पाहून, तीं रल्लें आहेत अशा धमानें ह्मणतें त्यावर उडी घातली असता रत्नप्राप्ति न होतां जसा स्ने प्राण्यास मुकतो, ९८ तशी, ज्या योगें सुकृतानें मिळ-विलेल्या सुखाची जोड नाहींशी होते, व जीवाचाही नाश होतो; आणि विषयशून्य मिळण्याकरितां संपादि-लेल्या सर्व पुण्यरूपी धनाचाही नाश होतो; ९९ आणि भोगलेले जे विषय तेही स्वप्नाप्रमाणें नाहींतसे होतात; मग दुःखाच्या राशींत लोकजें, हेंच त्याच्या वाटघास राहते; ८०० इहलोकीं प्राप्त झालेले जें सुख, त्याचा हा अशा प्रकारचा परिणाम होतो, आणि तें परलोकीं-ही सरोवर विषरूपानेंच कलप्रद होतें. १ जे इंद्रियांचे लाह पुरविण्याकरितां धर्मरूपी मळा त्याचे स्वाधीन करतात, ते धर्म जाळून इंद्रियांकडून विषयांचा सोहळा भोगवितात. २ मग पातकांस थारा मिळून तीं बलवान होतात, व नरकप्राप्ति करून देतात. ज्या इहलो-कच्या सुखानें परलोकीं हा असा घात होतो, ३ हें पदा—जसें विष हें शब्दानें मात्र मधुर, परंतु परिणामी प्राण-नाश करणारें आहे, तसें इहलोकींचें सुख आरंभी गोड असून परिणामी कडू आहे, ४ पार्थी, हें सुख केवळ रजोगुणाचेंच बनलेलें (राजस) आहे, म्हणून त्याला तूं कधींही स्पर्श करूं नको. ५

जें आरंभी व शेवटींही विषाला सोड-उत्पन्न करणारें, आणि निद्रा आळस व प्रसाद यांपासून उत्पन्न झालेले, तें तामस सुख होय. ॥३९॥

आणि अवेद्यपानानें, अमत्यमज्ञानानें व स्वप्ना

स्वैरकीसंनिधानें । होय जें सुख ॥१॥ कां पुढिका-
नेमि मारें । नातरी परस्वापहारें । जें सुख अवलरे ।
आटाण्यां बोकीं ॥७॥ जें आलस्यावरी पोखिजे ।
निद्रेमाथीं जें देखिजे । जबाण्या आघांतीं मुलिजे ।
आपुकी वाट ॥८॥ तें गा सुख पार्था । तामस जाण
सर्वथा । हें बहु न सांगोंचि जे कथा । असंभाष्य
हे ॥९॥ ऐसें कर्मसेवें मुदळें । फळसुखही त्रिधा
जाकें । तें हें यथागमें केलें । गोचर तुज ॥८१०॥
ते कर्ता कर्म कर्मफळ । ये त्रिपुटी येकी केवळ ।
वांचूनि कांहींचि नसे स्थूल- । सूक्ष्मीं ह्ये ॥८११॥
आणि हे तंव त्रिपुटी । तिहीं गुणीं इहीं किरीटी ।
गुंफिकी असे पटी । तांनुवीं जैसी ॥८१२॥

न तद्वस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सर्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं बदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०

अन्वय—यत् सर्व पभिः प्रकृतिजैः त्रिभिः गुणैः
मुक्तं स्यात्, तत् पृथिव्यां वा दिवि वा पुनः देवेषु न अस्ति.

म्हणौनि प्रकृतीच्या अवलोकीं । न बांधिजे
इहीं सत्त्वादीकीं । तैसी स्वर्गां ना मृत्युकोकीं ।
आथी वस्तु ॥८१३॥ कैचा लोंबेवीण कांबळा । मा-
तियेवीण मोढेंका । कां जळेवीण कल्लोळा । होजें
आहे ॥८१४॥ तैसें न होनि गुणाचें । सृष्टीचा रचक
रचे । ऐसें नाहींच गा साचें । प्राणिजात ॥८१५॥
आकाशीं हें सकळ । तिहीं गुणांचेंचि केवळ । वळकें
आहे निखळ । ऐसें जाण ॥८१६॥ गुणीं देवां कैयी
काबिकी । गुणीं लोकीं त्रिपुटी पाडिकी । चतुर्वर्णां
जातकीं । सिनानीं बळिणें ॥८१७॥

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।

कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ४१

अन्वय—परंतप, ब्राह्मणक्षत्रियविशां च शूद्राणां क-
र्माणि स्वभावप्रभवैः गुणैः प्रविभक्तानि [सन्ति]. ॥ ४१ ॥

तेचि चारी वर्ण । पुससी जरी कोण कोण । तरी

१ दुसऱ्याचे सर्व हरण करून. २ यथाश्वास. ३ तंतूनी.
४ लोंकरीवांचून. ५ मातीचा गोळा. ६ ब्रह्मा, विष्णु
व महेश. ७ स्वर्ग, श्राव्य व पाशाक. ८ कर्म. ९ अग्रभागीं

जयां मुख्य ब्राह्मण । धुरेंचे कां ॥८१८॥ येर क्षत्रिय
वैश्य होम्ही । तेही ब्राह्मणाच्याचि भाविके मानीं ।
जे ते वैदिकविधानीं । योग्य म्हणौनि ॥८१९॥ चौथा
शूद्र जो धनजबा । वेदों कागु कीर नाहों तथा ।
तन्ही वृत्ति वर्णप्रया- । अधीन तथाची ॥८२०॥
तिये वृत्तीच्या जबाळिका । वर्ण ब्राह्मणादीकां ।
अहो शूद्रही कीं देखा । चौथा जाका ॥८२१॥ बैसा
फुळाचेनि सांगातें । तांनुं गुरांबिजे ओमंतें । तैसें
द्विजसंगें शूद्रातें । स्वीकारी श्रुती ॥८२२॥ ऐसैसी
गा पार्था । हे चतुर्वर्णव्यवस्था । कलं आतां कर्म-
पथा । यांच्या रूप ॥८२३॥ जिहीं गुणीं ते वर्ण
चारी । जन्ममृत्युचिचे कातरी । चुकोनियां ईशरीं ।
पैठे^{१३} होती ॥८२४॥ जिंयें आत्मप्रकृतीचे इहीं । गुणीं
सत्त्वादीकीं तिहीं । कर्में चौघां चहू ठाईं । वांटिकीं
वर्णां ॥८२५॥ जैसें बापें जोडिकें केंका । वांटिके सूर्यें
मार्ग पांथिकां । ना ना व्यापार सेवकां । स्वामीनें
जैसे ॥८२६॥ तैसी प्रकृतीच्या गुणीं । जया कर्माची
वेव्हार्वर्णी । केकी आहे वर्णीं । चहू इहीं ॥८२७॥
तेथ सर्वें आपल्या आगीं । सैमीननिमीन भागीं ।
दोघे केले नियोगीं^{१४} । ब्राह्मण क्षत्रिय ॥८२८॥ आणि
रज परी सार्विक । तेथ ठेविले वैश्य लोक । रजचि
तमभेसकें । तेथ शूद्र ते गा ॥८२९॥ ऐसा बेकाचि
प्राणिबृंदा । भेद चतुर्वर्णचा । गुणींचि इहों प्रबुद्धा ।
केळा जाण ॥८३०॥ मग आपकें ठेविकें जैसें ।
आहूतचि दीपें दिसे । गुणमिन्न कर्म तैसें । शास्त्र
दावी ॥८३१॥ तेंचि आतां कोण कोण । वर्णविहि-
ताचें लक्षण । हें सांगों ऐक श्रवण । सौभाग्यनिधी^{१५}
शमो दमस्तपः शौचं क्षांतिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥

अन्वय—ब्रह्मः, दमः, तपः, शौचं, क्षान्तिः, आर्जवं,
ज्ञान, विज्ञान एव च आस्तिक्यं [इति] स्वभावजं ब्रह्मकर्म
[अस्ति]. ॥ ४२ ॥

तरी सर्वेन्द्रियांच्या वृत्ती । वेजनि आपुल्या

१० वैदिक कर्म करण्याचे आधिकारी. ११ सेवाश्रुति. १२
देव्यांचा वास घेतात. १३ प्राप्त. १४ विस्तार. १५ सम-
विषम. १६ उत्पन्न. १७ उमाच्या मिश्रणांन.

कीर्त्या संयोगानें उत्पन्न होणारें जें सुख; ६ किंवा दुःसन्धाचा घात करून, अथवा दुःसन्धाचें सर्वस्व हरण करून किंवा माटाच्या स्तुतिपाठानें जें सुख होतें; ७ जें आकासानें किंवा निद्रनें वाढतें; आणि ज्या सुखाच्या आरंभी व शेवटी आपल्या कल्याणाची शुद्धि नसते, ८ तें सुख, अर्जुना, तामस असें जाण. ही कथा मी विस्तारानें सांगित बसत नाहीं. कारण ती असंभाव्य आहे. ९ अशा प्रकारें मूळ कर्माच्या भेदानें कळरूप सुख हें तीन प्रकारचें झालें आहे, तें तुला यथा-शास्त्र सांगितलें. ८१० सर्व जगतांत लहान व मोठ्या वस्तु ज्या आहेत, त्यांत एकही वस्तु कर्ता, कर्म व फल या त्रिपुटीशिवाय सांपडणार नाहीं. ११ आणि अर्जुना, पट जसा तंतूनी तयार केला आहे, तशी ही त्रिपुटी पाहूं गेलें असतां तीन गुणांनीं भरलेली आहे. १२

कोणतीही स्थावरजगम वस्तु या प्रकृती-पासून उत्पन्न झालेल्या तीन गुणांपासून अलिप्त आहे, अशी पृथ्वीवर मनुष्यादिकांत व स्वर्गी देवादिकांतही दृष्टीस पडत नाहीं. ॥४०॥

म्हणून तू हें लक्षांत ठेव की, प्रकृतीच्या गुणांनीं बद्ध झालेली अशी कोणतीही वस्तु या लोकां अथवा स्वर्गलोकां नाहीं; १३ लोंकरीवाचून कांबळा व मातीवाचून गोळा कसा होणार ? अथवा पाण्यावाचून लाटा कशा होतील ? १४ त्याप्रमाणें, जीवमात गुणांच्या रचनेवाचून या सृष्टींत मोकळे नाहींत. १५ यास्तव हे सर्व जगतांत पदार्थ तीन गुणांनींच केवळ रचलेले आहेत असें समज. १६ या तीन गुणांची शक्ति इतकी अचाट आहे कीं, त्यांनीं एका देवाचे तीन देव केले, आणि लोकाचे तीन लोक (स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ) गुणांनींच केले आहेत; आणि चार वर्ण व त्यांचीं कर्मे निरनिराळीं केली आहेत. १७

हे परंतपा, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र यांचीं कर्मे प्रकृतिजन्य गुणांनीं निरनिराळीं केलेली आहेत. ॥ ४१ ॥

ते चार वर्ण कोणते असें जर पुसतील, तर ज्यांत अधमार्गी ब्राह्मण आहेत. १८ दुसरे क्षत्रिय व वैश्य हे दोन वर्ण वैदिक कर्म करण्याचे अधिकारी असल्यामुळे ब्राह्मणांतच घेतले आहेत. १९ हे वर्णजबा,

चौथा जो शूद्रवर्ण, त्याला वेदाचा अधिकार नाही; तर त्याचा सेवावृत्ति तीन वर्णांच्या अधीन आहे. ८२० त्या ब्राह्मणादि तीन वर्णांच्या सेवावृत्तीच्या सान्निध्यानें शूद्राकाही चौथ्या वर्णांत वागिलें. २१ जसा फुलाच्या संगतीनें आतांल दोऱ्याचाही धीमंत कोक वास घेतात, तसें भुतांनीं ब्राह्मणांच्या संगतीनें शूद्रांचा वर्णांत समावेश केला. २२ याची, आतां अशा चार प्रकारांनीं या चार वर्णांची व्यवस्था झालेली आहे. तर त्या त्या वर्णांचीं कर्मे कोणतीं, ते मेव तुला सांगितों. २३ ज्या गुणांनीं ते चारी वर्ण जन्म-मृत्यूचें सकट चुकवून ईश्वराप्रत प्राप्त होतात. २४ आत्म्याची जी प्रकृति, तिच्या सत्त्वादि गुणांनीं चार वर्णांला चार ठिकाणीं कर्मे वांटून दिली आहेत. २५ ज्याप्रमाणें बापानें मिळविलेली संपत्ति मुलांना वांटून देतात, किंवा सूर्य वाटसरेंस त्यांचे त्यांचे मार्ग दाखवून देतो, अथवा स्वामी सेवकांस मित्र मित्र व्यवहार सांगतो, २६ त्याप्रमाणें, प्रकृतीचे जे गुण, त्यांनीं कर्मांचा विस्तार करून त्यांची चार वर्णांचे ठिकाणीं वांटणी केली. २७ त्या ठिकाणीं सर्वगुणानें आपल्या समविषम भागानें ब्राह्मण व क्षत्रिय हे दोन वर्ण उत्पन्न केले; २८ आणि रजोगुण व सत्त्व-गुण यांच्या मिश्रणानें वैश्य वर्ण उत्पन्न झाला; व रज आणि तम यांच्या मिश्रणानें शूद्र वर्ण उत्पन्न झाला. २९ अशा प्रकारें, हे प्रवृद्धा, एकरूपच अशा प्राणिमात्राचा गुणांनीं चार प्रकारचा मेव केला आहे, असें समज. ८३० मग, आपली ठेवलेली वस्तु जख्खी दिव्याच्या उजेडानें सहज दिसते, तसें गुणांनीं वेगळें झालेलें कर्म शास्त्रांत स्पष्ट सांगितलें आहे. ३१ हे मा-ग्यवंता, कोणत्या वर्णांला कोणतें विहित कर्म, तेंच तुला आतां सांगितों, ऐक. ३२

शम म्हणजे चित्ताचें नियमन, दम म्हणजे बाह्येंद्रियांचें नियमन, काथिक, वाचिक, व मानसिक तप, शुचिर्भूतपणा, क्षमा, सरळपणा, शास्त्रज्ञान, अनुभवज्ञान आणि श्रुतिस्मृती विषयीं श्रद्धा हें ब्राह्मणांचें स्वभावसिद्ध कर्म होय. ॥ ४२ ॥

तर प्रिया ज्याप्रमाणें असपळे पतीचीं रक्षणीं ऐकून पावते, त्याप्रमाणें सर्व इंद्रियांच्या वृत्ति आपल्या स्वतांत

हारी । बुद्धि आत्म्या मिळे वेकीली । प्रिया जैसी ॥३३॥ ऐसा बुद्धीचा उपरंमु । तथा नाम म्हणिवे
 करु । तो गुण गा वैपक्रमु । जया कर्माचा ॥३४॥
 आणि बाह्यद्विपांचे धेंडे । पिढीनि विधीचेनि दंडे ।
 नेदिजे अधर्माकडे । कहींचि जावों ॥३५॥ तो पै
 गा क्षमा विरजे । दर्म गुण जेथ दुजा । आणि
 स्वधर्माचिया दोजे । जिणे जें कां ॥३६॥ तेविचि
 सर्वदाचिये राती । न विसंजिजे जेवि वाती । तैसा
 ईश्वरनिर्जयो चित्तो । बाह्यें सदा ॥३७॥ तथा नाम
 तव । हें तिजया गुणाचें रूप । आणि शौचही नि
 व्याप । द्विविध जेथ ॥३८॥ मन भावशुद्धो भरलें ।
 आंग किवा अळकारिकें । ऐसें सबाह्य जियाळें ।
 सागिरे जें कां ॥३९॥ तथा नाम शौच पार्था । क्षो
 कर्मी गुण जचे चौथा । आणि पृथ्वीचिया परी
 सर्वथा । सर्व जें साहाणे ॥४०॥ ते गा क्षमा पां-
 ढ्या । गुण जेथ पांचवा । स्वरामाचीं सुहावां ।
 पंचमु जैसा ॥४१॥ आणि वांकडेनि बोवेंसी । गंगा
 वाहे वज्रूचि जैसी । कां पुढें वळका वसीं । गोडी
 जैसी ॥४२॥ तैसा विषेमाहि जीवां । कार्गी उजु
 काह वरवा । ते भोजन गा साहावा । जेथिचा गुण
 ॥४३॥ आणि पाणियें प्रयत्न माकी । अक्षंड जचे
 झाडामुळीं । परी तें आचवेंचि फळीं । जाने जेवि
 ॥४४॥ तैसें शास्त्राचारे तेजे । ईश्वरुच येक पावणे ।
 हें फुडें जें कां जाणजे । तें येथ ज्ञान ॥४५॥ तें गा
 कर्मी जिये । सातवा गुण होये । आणि विज्ञान
 हें पाहें । एवरूप ॥४६॥ तरी सत्त्वशुद्धीचिये वेळे ।
 आळें कां ध्यावळें । ईश्वरतत्त्वोचि मिळे । निष्टक
 बुद्धी ॥४७॥ हें विज्ञान वरवें । गुणरत्न जेथ
 आढवें । आणि आस्तिक्य जाणावें । नववा गुण
 ॥४८॥ पै राजमुद्रा आधिकिया । प्रजा अजे अक-

तवा । तेविं जाळें स्वीकारिणिवा । मार्यमाजतें
 ॥४९॥ आदरें जें कां मानजे । तें आस्तिक्य की
 म्हजे । तो नववा गुण जेजे । कर्म तें साच ॥५०॥
 एवं नवही कामादिक । गुण जेथ निर्दोष । तें कर्म
 जाण स्वाभाविक । ब्राह्मणाचें ॥५१॥ तो नवगुण-
 रत्नाकर । यथा नवरत्नांचा हार । पै फेडीत^१ के
 दिवकर । प्रकाशु जैसा ॥५२॥ ना ना चांपा^२ 'चांपी-
 की पूजिका । चंद्र चंद्रिकीं भवळें । कां चंद्र
 निजें चर्चिला । सौरभ्य जेवि ॥५३॥ तेवि नवगुण-
 टिकळेंग । जेणें ब्राह्मणाचें अव्यय । कहींचि न संडी
 आंग । ब्राह्मणाचें ॥५४॥ आतां उचित तें क्षत्रिया ।
 तेंही कर्म धनजया । सांगों ऐक प्रजेचिया । भैरोवरी ५५
 शौर्य तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
 दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ४३

अन्वय--शौर्य, तेजः, धृतिः, दाक्ष्यं च युद्धे अपि
 अपलायन, दानं च ईश्वरभावः [इति] स्वभावजं क्षत्र-
 कर्म [अस्ति.] ॥ ४३ ॥

तरी आनु हा तेजे । नापेक्षी जेवि विरजे^३ । कां
 सिहें न पाहिजे । जावळिथो ॥५६॥ ऐसा स्वयंम
 जो जीवें लोटुं । सौवांवेणीन उद्भूत । तें शौर्य गा
 जेथ अद्भु । पहिला गुण ॥ ५७ ॥ आणि सूर्याचेनि
 प्रतापें । कोठिही^४ नक्षत्र हारपे । ना तो तरी न
 कोपे । सचंद्रीं तिहीं ॥५८॥ तैसेनि आपुळे प्रौढि-
 गुणें । जगा या विस्मयो देणें । आपण तरी न क्षो-
 भेणें । कायसेनही ॥५९॥ तें प्राणरूपरूप तेजा ।
 जिये कर्मी गुण दुजा । आणि धीरु तो तिजा ।
 जेथिचा गुण ॥६०॥ वरिपडकिया आकाश । बु-
 द्दीचे डोळे मानस । शांकी ना तें परियेस । धैर्य
 जेथें ॥६१॥ आणि पाणी हो कां मळतेतुळें । परी
 तें जिनौनि पय फोळे । कां आकाश उंचिया विळे ।

१ कौनपणा. २ चिचाचें नियमन. ३ आरंभ. ४ स्वारी
 ५ साध. ६ बाह्यद्विपांचें नियमन. ७ मार्गानें. ८ वषी-
 पूजनाचे रात्री. ९ पवित्रपणा. १० मधुर. ११ पेरी वाकडी
 असली तरी. १२ भास देणारे जीव. १३ सरळपणा. १४
 शिखातपुढीन; निश्चयानें. १५ अनुभवज्ञान. १६ श्रुति.

स्मृतीविषयी अद्भु. १७ न टाकतां. १८ स्वीकार करतो.
 १९ चांप्याच्या फुलांनी. २० चांदिण्यानें. २१ प्रकाशित
 असतो. २२ डागिने. २३ हुशारीनें; साधुपणानें. २४ साध.
 २५ सोबती. २६ वळवान. २७ साक्षात्प्राप्त. २८ क्रूर.
 २९ कोटयवधि. ३० बाबरणें. ३१ प्रशंसनीय.

वेळून जी बुद्धि आत्मस्वरूपी निकते; ३३ असा जो बुद्धीचा लीनपणा, त्याला 'शम' असें म्हणतात. तो सर्व गुणामध्ये प्रथम असून, त्याजपासून सर्व कर्मांचा आरंभ होतो. ३४ आणि जो बाह्य इंद्रियांना विचीचा दंड करून अधर्माच्या मार्गाला कधीही जाऊ देत नाही, ३५ तो शमाच्या साक्षकर्ता असा दुसरा 'दम' गुण होय. तो इंद्रियांना स्वधर्माने चालवितो. ३६ जसे वहीपूजनाचे रात्री दिव्याला विसंबत नाहीत, तसे सर्वकाळ चित्तांत ईश्वरस्वरूपाचा विचार करणे, ३७ 'त्याला तप' असें म्हणतात; आणि हा ब्राह्मण कर्माचा तिसरा गुण आहे. आणखी शौच म्हणजे पवित्रपणा, हा निष्पाप असून दोन प्रकारचा आहे. ३८ मन हे शुद्ध भावाने भरलेले असून सर्व शरीर सत्कर्माने सुशोभित आहे, असा अंतर्बोह्य शुचिपणा मरलेला आहे; ३९ त्याला, पार्था, 'शौच' असें म्हणतात; व तो ब्रह्मकर्मांपैकी चौथा गुण होय. आणि पृथ्वीप्रमाणे नेहमी सर्व दुःखे सहन करणे, ४० त्याला अर्जुना, 'क्षमा' असें म्हणतात, व ब्राह्मणकर्मांपैकी हा पाचवा गुण होय, हा म्हणजे, सतस्वरांत पंचमस्वर जसा अति मधुर आहे तसा होय. ४१ आणि गंगेचा ओघ जरी वाळडा असला, तरी ती ज्याप्रमाणे सरळच आहे; किंवा उंसाचीं पेंरीं जरी वाळडीं असलीं, तरी त्यांची गोडी ज्याप्रमाणे सारखीच असते, ४२ त्याप्रमाणे, आपल्यास त्रास देणाऱ्या जीवांवरही अत्यंत प्रीति असणे यास "आर्जव" असें म्हणतात, व ब्राह्मणकर्मांपैकी हा सहावा गुण होय. ४३ आणि माळी कष्ट करून पाणी झाडीचे मुळास लावतो, त्याचे अम जसे फळे आल्यावर सार्थकी लागतात, ४४ तसे शास्त्रोक्त आचरणाने ईश्वरप्राप्तिके व्हावयाची हे ज्यांना समजते, ते 'ज्ञान' होय. ४५ ते ज्ञान ब्रह्मकर्मांपैकी सातवा गुण होय, आणि त्याचप्रमाणे विज्ञानाचे लक्षण असे आहे: ४६ तर शास्त्र-विचाराने व ध्यानाच्या अभ्यासाने ईश्वर-स्वरूपी जी बुद्धि सत्त्वगुद्दीच्या वेळी निश्चयाने निकते, ४७ तिला 'विज्ञान' असें म्हणतात; व ते ब्रह्मकर्मांपैकी आठवे गुणरत्न होय. आणि 'आस्तिक्य' हा नववा गुण असें समज. ४८ हे पण राजमुद्रांकित मनुष्य कोणीही असला तरी त्याची सर्व लोके सेवा करतात, त्याप्रमाणे, शास्त्राने जे मार्ग स्वीकारले आहेत,

४९ ते मार्ग आचरणे मानून स्वामाने आचरण करणे, त्याला 'आस्तिक्य' असें मी म्हणतो. तो ब्रह्मकर्मांपैकी नववा गुण होय, व याच गुणाने ब्राह्मण कर्माचे सर्व खरे होते. ८५० याप्रमाणे श्रमादिक नऊ गुण जेथे निर्दोष दृष्टीस पडतात, ते ब्राह्मणाचे स्वभाविक कर्मे आहे असें समज. ५१ ब्राह्मण वर्ण केवळ नवगुणरूपी रत्नांचा रत्नाकर (समुद्रच), अथवा नऊ रत्नांचा झरच होय. सूर्य जसा प्रकाश न टाकता प्रकाशाने युक्त असतो, ५२ अथवा चाफ्याचा वृक्ष त्याच्याच फुलांनी जसा सुशोभित दिसतो, अथवा चंद्र आपल्या प्रजेवेली जसा प्रकाशित असतो, किंवा चंद्र आपल्याच परिमळाने जसा चर्चित असतो, ५३ तसे नवगुणरूपी आग्नि हे ब्राह्मणाचे अभ्यंग लेणे आहे; व हे ब्राह्मणांचे अंग सोडून कधीच राहत नाहीत. ५४ आता, हे धनंजया, क्षत्रियांना उचित जे कर्मे, ते बुद्धीच्या ह्पाराने ऐक. ५५

पराक्रम, तेज (इश्रत), धैर्य, दक्षता, युद्धापासून न फिरणे, दातृत्व आणि लोकांवर सत्ता चालविणे हे क्षत्रियांचे स्वभावसिद्ध कर्मे होय. ॥ ४३ ॥

तर सूर्य हा प्रकाश पाडण्याकरिता दुसऱ्याच्या साक्षाची अपेक्षा करित नाही, किंवा सिंह आपल्या पराक्रमाला सोबत्याचे मदतीची गरज वाळवीत नाही; ५६ असा साक्षतेवाचून जो स्वयंभू बळवान व शूर, तो क्षात्र प्रकृतीचा पहिला गुण 'शौर्य' होय. ५७ आणि सूर्याच्या प्रकाशाने कोट्यवधि नक्षत्रे नाहीतशी होऊन जातात, परंतु चंद्रासहस्रतम्य सर्व नक्षत्रे सूर्याचा लोप करण्याविषयी समर्थ होत नाहीत, ५८ तसे, आपल्या योग्य गुणाने सर्व जगाला आश्चर्य करण्यास लावतात, व कसलाही प्रसंग आला तरी आपण पाबरत नाहीत. ५९ असा जो प्रशंसनीय गुण 'तेज' (इश्रत), तो त्या क्षात्र प्रकृतीचा दुसरा गुण होय; व "वीर" हा त्याच प्रकृतीचा तिसरा गुण होय. ८६० आकाशी कोसळून पडले तरी ज्याचे मन व बुद्धि कचरत नाही, त्याचे नांव 'धैर्य' होय. ६१ अजि पण कितीही खोक असले तरी कमळ हे पाण्याला लागून वर येते, किंवा आकाश हे संघीविषयी सर्व

आवळे तयातें ॥६२॥ तेवि विविधा अवस्था । पात-
 क्षिया जिजौनि पार्था । प्रज्ञाफळ तया अर्था । वेस
 देणें जें ॥६३॥ तें दक्षत्व गा चोख । जेथ चौथा गुण
 देख । आणि जुंझ अकौकिक । तो पांचवा गुण ॥६४॥
 आदित्याचीं झाडे । सदां सन्मुख सूर्याकडे । तेवि
 समोर वाचू पुढें । होणें जें कां ॥६५॥ माहेवर्णी प्रय-
 त्नेसी । चुकविजे सेजे जैसी । रिपू पाठी नेदिजे
 तैसी । समरंगणी ॥६६॥ हा क्षत्रियाचेया आचारी ।
 पांचवा गुणेंदु अवचारी । चहुं पुरुषार्था गिरी ।
 अफि जैसी ॥६७॥ आणि जाकेनि फुलें फळें ।
 क्षत्रिया जैसी मोकळे । कां उद्धार परिमळें ।
 पद्माकर ॥६८॥ ना ना आचडीचेनि मापें । चादिणें
 मळतेणें जेपे । पुढिलाचेनि संकल्पें । तैसें जें देणें
 ॥६९॥ तें उर्मप गा दान । जेथ सहावें गुणरत्न ।
 आणि आजे एकायतन । होणें जें कां ॥७०॥ पो-
 र्णनि अवयव आपुलें । करविजती मानविके । तेवि
 पाकणें लोभविकें । जग जें भोगणें ॥७१॥ तथा
 नाम ईश्वरभावो । जो सर्वसामर्थ्याचा ठावो । तो
 गुणांमार्गी रावो । सातवा अथ ॥७२॥ ऐसें जें शौ-
 र्यादिकी । इहीं सात गुणविशेखीं । अलंकृत सप्त-
 ऋषीं । आकाश जैसे ॥७३॥ तैसें सप्तगुणी विधित ।
 कर्म जें जर्गी पवित्र । तें सहज जाण क्षात्र ।
 क्षत्रियाचें ॥७४॥ ना ना क्षत्रिय नव्हे नर । तो
 सप्तसोनचाचा मेरु । म्हजौनि गुण स्वर्गा आधार ।
 साता इश ॥७५॥ नातरी सप्तगुणांमार्गी । परिवा-
 रकी भरवी । हे क्रिया नव्हे पृथ्वी । भोगीतसे तो
 ॥७६॥ कां गुणांचे साताही भोगी । हे क्रिया ते
 वांया जर्गी । तथा महोदधीचिया आंगी । विलंसे
 जैसी ॥७७॥ परी हें बहु असो देख । शौर्यादि गु-
 णात्मक । कर्म या नैसर्गिक । क्षत्रजातीसी ॥७८॥

१ भिकर्ण. २ गरीदर. ३ देई. ४ अमर्षाद. ५
 दाहण्याचें स्थान. ६ सात चांदण्यांची. ७ शोभने. ८ स्वाभा-
 विक. ९ केशकीवर निवोड करणें. १० स्वस्त दानें
 वेतलेकी वस्तु. ११ महाग. दारवें. १२ दोन वेळ

आतां वैद्याचिचे जाती । उचित जे महामती । ते
 ऐकें निरुती । क्रिया सांगों ॥ ७९ ॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैद्यकर्म स्वभावजम् ।
 परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्वापि स्वभावजम् ॥

अन्वय—कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं स्वभावजं वैद्यकर्म
 [अस्ति]; शूद्रस्य अपि परिचर्यात्मकं कर्म स्वभावजं
 [अस्ति]. ॥ ४४ ॥

तरी भूमि बीज नांगर । यथा भांडवळाचा भा-
 वार । वेऊनि लाभु अपार । मेळवणें जें ॥८०॥
 किंबहुना कृषी जिणें । गोधनें राखोनि वर्तणें । कां
 समेवांची विकणें । मंदार्थ वस्तु ॥८१॥ येतुला-
 चि पांडवा । वैद्यातें कर्माचा मेळावा । हा वैद्य-
 आतिस्वभावा । आंतुळा जाण ॥८२॥ आणि वैद्य
 क्षत्रिय ब्राह्मण । हे द्विजंमे तीन्ही वर्ण । यथांचें जें
 शुभ्रपण । तें शूद्रकर्म ॥८३॥ पै द्विजसेवेपरीतें । भांवणें
 नाहीं शूद्रातें । एवं चतुर्वर्णांचितें । दाखिलीं कर्म ८४
 स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
 स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ४५

अन्वय—स्वे स्वे कर्मणि अभिरतः नरः संसिद्धिं लभते.
 स्वकर्मनिरतः [नरः] यथा सिद्धिं विन्दति, तत् शृणु. ४५

आतां इथेचि विचक्षण । वेगळाक्रिया वर्णा । उचित
 जैसें करणा । शास्त्रादिक ॥८५॥ नातर जळेंदेंच्युता ।
 पाणिचा उचित सरिं । सरितेसी पांडुसुता ।
 सिंधु उचिनु ॥८६॥ तैसें वर्णाश्रमवशां । जें करणीय
 आकें असे । गोरेया आंगा जैसें । गोरेपण ॥८७॥
 तथा स्वभावविहित कर्मा । शास्त्राचेनि मुखें बरो-
 समा । प्रवर्तावयाकागीं प्रमां । अढक कीजे ॥८८॥
 पै आपुलेंचि रत्न थितें । जेपे पारक्षियाचेनि हातें ।
 तैसें स्वकर्म भांपेतें । शास्त्रें करावें ॥८९॥ जैसी
 दिठी असे आपुल्या ठाई । परी दीपेंवीण भोग

जन्म; पदिकें सर्वसामान्य व दुसरे (उपनयनाग)
 मुंज शास्त्रासुळे. १३ सेवा. १४ स्पष्ट करून. १५ सेवापादन
 पदकेच्या पाण्याचा. १६ नदी. १७ बुद्धि. १८ अढक
 असलेके. १९ आपण समजून वेऊन.

पदार्थोस जिकने, ६२ तशी नानाप्रकारचे प्रसंग प्राप्त झाले, तरी, पाथी, फलरूप जो अर्थ त्याला बुद्धि जिकते; ६३ याप्रमाणे सावधगिरी ठेवणे, याच 'दक्षता' म्हणतात, व तो क्षात्र प्रकृतीचा चौथे गुण होय. आणि 'अलौकिक युद्धपराक्रम' हा त्याच प्रकृतीचा पांचवा गुण होय. ६४ सूर्यकमळे जशी नेहमी सूर्याला सन्मुख असतात, तसे शत्रूच्या समोर नेहमी असणे; ६५ गरोदर वी पतिसमागमास जशी प्रयत्नेकरून चुकविते, तसे शत्रूला रणांगणात पाठ दाखविण्याचे तो चुकवितो; ६६ चार पुरुषार्थांत 'मक्ति' हा पुरुषार्थ जसा श्रेष्ठ आहे, तसा क्षात्र प्रकृतीच्या गुणामध्ये हा पांचवा गुण इद्राप्रमाणे श्रेष्ठ आहे असे समज. ६७ आणि वृक्ष आपली पाने, फुले व फळे हीं जशीं याचकास अर्पण करण्यास तयार असतो, अथवा परिमळाविषय कमळ जसे उदार असते; ६८ अथवा, ज्याला जितकी आवड असेल तितके त्याने चांदण्याचे पुस्त द्यावे, तसे याचकास त्याचे इच्छेप्रमाणे देणे, ६९ याला 'अमयाददान' असे म्हणतात ते क्षात्र प्रकृतीचे सहावे गुणस्त होय. आणि आज्ञेचे राहण्याचे एक स्थान क्षत्रिय होय; ८० आपल्या इस्तपादादिक अवयवांचे चांगले पोषण केले असता त्याजकडून, वाटेल ते काम करून घेता येते, त्याप्रमाणे प्रजेचे प्रेमाने पालन केले असता सर्व प्रजा आनंदाने आज्ञा पालन करतात. ७१ प्रजेला उत्तम रीतीने वागविणे यालाच 'ईश्वरभाव' असे म्हणतात, व त्याचे ठिकाणी सर्व सामर्थ्य वास करिते. तो या क्षात्र प्रकृतीच्या सर्व गुणांचा राजा असा सातवा गुण होय. ७२ अशा शौर्य आदिकरून सात गुणांनी जो पुरुष विशेष अलंकृत आहे, तो, सप्तर्षीच्या सात चांदण्यांनी आकाश शोभते त्याप्रमाणे शोभतो. ७३ अशा प्रकारे, या सात पवित्र गुणांनी या जगात जे कर्म पवित्र झालेले असते, ते क्षात्र प्रकृतीचे स्वाभाविक कर्म आहे. ७४ अथवा, असा जो पुढ्य, तो क्षत्रिय नसून सत्त्वस्वरूप सोन्याचा मेढूच होय, म्हणून तो सप्तगुणरूपी स्वर्गाला धारण करितो. ७५ किंवा सप्तगुणरूपी समुद्रांनी वेष्टित केलेला ही क्षात्रप्रकृति रूप पृथ्वी होय. ७६ अथवा सप्तगुणरूपी ओघांनी क्षात्रक्रियारूपी गंगा ही क्षात्र प्रकृति धारण करणाऱ्या ह्या महादधीला मिळून शोभते. ७७ या सर्व गोष्टी राहू दे.

क्षात्र प्रकृतीची शौर्यादिगुणान्वक कर्मे ही स्वाभाविक आहेत. ७८ आता, हे महाभूते, वैश्य जातीला के काय कर्म आहे, ते तुला सांगतो, ऐक. ७९

कृषि म्हणजे शेती, गौरव्य म्हणजे गुरे वाळगणे, आणि वाणिज्य म्हणजे क्रयविक्रय करणे, हे वैश्याचे स्वभावसिद्ध कर्म होय. आणि शूद्राचेही परिचर्या म्हणजे सेवा करणे हे स्वभावसिद्ध कर्म होय. ॥ ४४ ॥

तर शेत, बीज, नांगर इत्यादि साहित्य मिळवून त्याच्या योगे पुष्कळ नफा मिळविणे, ८० किंवा हुना कृषिकर्म करून अथवा गाईचे संरक्षण करून, किंवा सवंग वस्तु घेऊन महाग दाराने विकून, ८१ अर्जुना, वैश्य जातीने ह्या तीन प्रकारे कर्म करून निर्वाह करणे हाच त्याचा स्वाभाविक धर्म होय. ८२ आणि वैश्य, क्षत्रिय व ब्राह्मण या तिन्ही वर्णांस द्विज हे नांव आहे, व यांची सेवा करणे हाच शूद्र वर्णाचा स्वाभाविक धर्म आहे. ८३ परंतु द्विजांच्या सेवेचाचून शूद्रांना दुसरे कर्मच नाही. या प्रकारेकरून चारी वर्णांची कर्मे तुला सांगितली. ८४

आपापल्या कर्माच्या ठायी जो तत्पर असतो, त्याला ज्ञाननिष्ठेला पात्र होण्याची योग्यता येते. आपल्या कर्माचे ठिकाणी तत्पर असणाराला ती योग्यता कशी येते ते ऐक. ४५

आता, या चार वर्णांची निरनिराळी उचित कर्मे तुला स्पष्ट करून सांगतो. ज्याप्रमाणे कणादि इंद्रियांना शब्दादिक विषयच उचित होत; ८५ अथवा मेवांपासून पडलेल्या उदकास योग्य स्थान नदीच होय; आणि, अर्जुना, नदीस उचित स्थान समुद्र, ८६ तसे वर्णांमधमप्रमाणे जे आवश्यक कर्म, ते केले असता, गौर अंगास जसे ते गोरेपण शोभा देते, तशी त्या वर्णाला अत्यंत शोभा येते. ८७ हे विरोत्तमा, त्या स्वभावजन्य कर्मांचे शास्त्रात सांगितल्याप्रमाणे आचरण करण्याविषयी आपली बुद्धि निश्चित कसवी. ८८ किंवा आपल्या जवळ असलेले राज जसे रत्नपास्त्र्याच्या हातून पाखून घ्यावे लागते, तसे आपला स्वकर्म शास्त्राच्या आधारेने समजून घ्यावे. ८९ जशी आपली जवळ दृष्टि असतवही दिव्यामांसून तिच्या उजवीक

नाहीं । मार्ग न काहतां काई । पाव असतां होय ॥८९०॥ म्हणौनि जातिवशें साचारें । सहज असे
जो अधिकार । तो आपुलाकिया शाखें गोचर । आपण कीजे ॥९१॥ मग घरींचाचि ठेवा । जेवि
डोळ्यां दावी दिवा । तरी घेतां काय पांडवा । आळखे असे ॥९२॥ तैसें स्वभावे भागा आलें ।
घरी शाखें खरें केलें । तें विहित जो आपुलें । आ-
चरे गा ॥९३॥ परी आळखु सांडुनी । फळकाम
खडखडी । ओगें जीवें सांडुनी । तेथेंचि भरूं ॥९४॥
वोर्षी पाडिलें पाणी । नेणे आनानी वाहणी ।
तैसा जाय आचरणी । व्यवस्थौनि ॥ ९५ ॥
अर्जुना जो यापरी । तें विहित कर्म स्वयें करी । तो
मोक्षाच्या ऐलद्वारी । पैठा हांय ॥९६॥ जे अकरणां
आणि निषिद्धा । नवचेचि काहीं संबंधा । म्हणौनि
भवा^१ विरुद्धा । मुकला तो ॥९७॥ आणि काम्यक
मोकडे । न परतेचि जेथ कोडें^२ । तेथ चंदनाचेही
खोडे^३ । न कोचि तो ॥९८॥ येर नित्य कर्म तंव ।
फळत्यागें बेंचिलें सर्व । म्हणौनि मोक्षाची शिंव ।
ठाकूं काहे ॥ ९९ ॥ ऐसेनि शुभाशुभी संसारी ।
सांडिला तो अवघारी । वैराग्यमोक्षद्वारी । उभा
ठाके ॥ १०० ॥ जें सकळ भाग्याची सीमा । मो-
क्षकाभाची जें प्रमा^४ । नाना कर्ममार्गश्रमा । शेवटु जेथ
॥१॥ मोक्षफळें दिधली वोळें । जें मुकृततरुचें फूल ।
तथे वैराग्यी ठेवी पाऊल । मंत्रे^५ जैसा ॥२॥ पाहीं
आत्मज्ञानमुदिनाचा । वर्धावा सांगतया अरुणाचा ।
उद्यो त्या वैराग्याचा । ठावो पावे ॥३॥ किंवहुना
आत्मज्ञान । जेणें हाता ये निधान । तें वैराग्य दि-
व्याजव । जीवें ले^६ तो ॥४॥ ऐसी मोक्षाची यो-
ग्यता । सिद्धी जाय तथा पंडुसुता । अनुसरोनि
विहिता । कर्मा यथा ॥ ५ ॥ हें विहित कर्म

पांडवा । आपुला अनन्य बोकावी^७ । आणि हेथि
परम सेवा । मज सर्वाभेकाची ॥६॥ पैं आच-
वाचि भोगेंसी । पतिव्रता क्रीडे म्रियेंसी । कीं त-
याचि नामें जैसी । तपें तियां केकीं ॥७॥ कां बा-
ळका एकी माये- । वांचोनि जिणें काय आहे । म्ह-
णौनि सेविजे कीं तो होये । पाटीचा धडुं ॥८॥
ना ना पाणी म्हणौनि मासा । गंगा न सांडितां जैसा ।
सर्वतीर्थसहवासा । वरपडें जाका ॥९॥ तैसें आ-
पुल्या विहिता । उपायो असे न विसत्रितां । ऐसा
कीजे कीं जगजाया । आभार पडे ॥१०॥ अगा
जयाचें विहित । तें ईश्वराचें मनोगत । म्हणौनि के-
लिया निभ्रात । सांपडेचि तो ॥११॥ पैं जीवाचे
कसीं उतरली । ते दासी कीं गोसावीण जाली ।
सिसे^८ बेंची तथा मविळी^९ । वही जेवि ॥१२॥ तैसें
स्वामीचिया मनोभावा । न चुकिजे होचि परमसेवा ।
येर तें गा पांडवा । वणिज करणें ॥१३॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥

अन्वय—यतः भूतानां प्रवृत्तिः [अस्ति], येन इदं
सर्वं ततं [अस्ति], तं [ईश्वरं] स्वकर्मणा अभ्यर्च्य मानवः
सिद्धिं विन्दति. ॥४६॥

म्हणौनि विहित क्रिया केकी । नव्हे तथाची
खूण पाळिली । जयापासुनि कां आली । आकारा
भूतें ॥१४॥ जो आविद्येचिया चिंधिया । गुंडूनि जीव
बाहुकिया । खेळवीतसे तिरुणिया । अहंकाररज्जू
॥१५॥ जेणें जग हें समस्त । आंत बाहेरी पूर्ण भ-
रित । जाळें आहे दीपजात । तेजें जैसें ॥१६॥ तथा
सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुसुमीची वीरा । पूजा
केकी होय अपारा । तोषालागीं ॥१७॥ म्हणौनि
अमर. १२ वाक्य. १३ जिह्वाळा. १४ ईश्वराची. १५
मुख्य. १६ प्राप्ति. १७ शिर. १८ लिहून ठेविली. १९
मनोगत. २० पुष्पांची.

१ योग्य. २ अडथळा. ३ सर्व वेळ घाकविणे. ४
मुळीच कर्म न करणें. ५ आत्मप्राप्ति. विरुद्ध जो संसार
स्वप्नासून. ६ आवडीने; कौतुकीने. ७ पायखोडे. ८
स्वीकारीत नाही. ९ निश्चय. १० जामीन; तारण. ११

होत नाही, आणि मागे न सापडला तर पाय असतोही त्यांचा काय उपयोग ? ८९० म्हणून, जातीप्रमाणे जो जो योग्य अधिकार असेल, तो आपण आपल्या शास्त्राप्रमाणे समजून घ्यावा. ९१ मग, अर्जुना, दिवा जसा आपल्या घांतील ठेवा आपल्या डोळ्यांस दाखवितो, तेव्हा तो घेण्याविषयी प्रतिबंध असतो काय ? ९२ तसे, स्वभाषतः आपल्या वांट्यास आलेले व शास्त्राने सरे केलेले असे जे विहित कर्म, त्याचे जो आचरण करतो, ९३ पण आळस सोडून व फलेच्छा टाकून मोठ्या हौसेने शरीराने जीव लावून त्या ठिकाणी जो आपला सर्व काळ घालवितो; ९४ पाणी ओघांत पडल्यावर जसे मलतीकड जात नाही, तसे ज्याचे आचरण यथाशास्त्र होतं, ९५ अर्जुना. याप्रमाणे जो विहित कर्मांचे स्वनः आचरण करतो, तो पुरुष मोक्षाच्या अलीकडले जे द्वार 'वैराग्य' तेथे प्राप्त होतो. ९६ जो अक्राण व निषिद्ध या कर्मांचा सवध होऊ देत नाही, म्हणून आत्मप्राप्तास विरुद्ध जो संसार त्याच्या भयापासून मुक्त होतो; ९७ तसेच, चंदनाचेही खोडे पायांत घालण्यास आणिला तरी पाय अडकवून घेत नाही, तसे काम्यकर्मांकडे जो कौतुका नेही पडत नाही; ९८ आणि दुसरे जे निरय कर्म, त्याचा फलत्याग केल्यामुळे तेही तो संपादितो, म्हणून तो मोक्षाच्या शिवेजवळ प्राप्त होतो. ९९ अशा युक्तीने कर्मांचे निरसन करून शुभाशुभ संसारापासून तो सुटतो, व मोक्षाचे द्वार जे वैराग्य तेथे येऊन उभा राहतो. १०० जे वैराग्य सकळ भाग्याचा सोमा होय, व मोक्षलाभाचा निश्चय, अथवा कर्म मार्गाचे श्रम परिहार होण्याचे स्थान होय; १ ज्याला मोक्षकूट जामन झालेले आहे; किंवा जे सत्कर्मरूप वृक्षाचे फुलच होय, त्या वैराग्याचे ठिकाणी साधक पुरुष भ्रमराप्रमाणे पाऊर ठेवतो. २ पहाकाय आश्रय आहे की, आत्मज्ञानरूप सूर्याच्या पुढे वैराग्य हे वरधव्याप्रमाणे अरुणोदय होय. ३ किंवहुना, आत्मज्ञानरूप जे निधान, ते ज्या वैराग्यरूप दिव्यांजनाने हातास येते, ते जो जिवेभावे करून बुद्धिरूप डोळ्यांत घालतो; ४ अर्जुना, अशा प्रकारे विहित कर्मांला अनुसरून आचरण केले असता, त्याला मोक्षप्राप्तीची योग्यता प्राप्त होते. ५ हे पांडवा, विहित कर्म हा आपल्या कल्याणाचा जिझाळा

होय, व त्याचेच आचरण करजे हीच मज सर्वात्मक ईश्वराची सेवा होय. ६ संपूर्ण भोगेच्छास पण्डितांनी आपल्या भिषपतीबरोबर कोंडा करते; त्याच तिच्या आचरणास 'तप' असे म्हणतात. ७ किंवा बाळाला आईवाचून जगण्याला दुसरे साधनच नाही, म्हणून तिची सेवा केली असता त्याचे कल्याण होतं, त्याप्रमाणे, स्वधर्माचे आचरण करजे हाच मुख्य धर्म होय. ८ अथवा, केवळ पाणी समजून गंधेत राहिलेल्या माशांला तेथे राहिल्याने जसा सर्व तीर्थांचा मज्जला मरतो, ९ तसे आपल्या विहित कर्मांचे आचरण केल्यावरून दुसरा उपायच नाही, व अशा निश्चयाने त्यांचे आचरण केले असता, जगन्नाथ जो ईश्वर त्यावर आपठे ओसे पडते. ११० अरे, ज्याचे जे विहित कर्म नेमलेले आहे, ते त्याने करजे हेच ईश्वराचे मनोगत आहे, म्हणूनच ते कर्म केले असता निःसंशय ईश्वर प्राप्त होतो. ११ दासी असूनही जर राजाच्या कसोटीस उतरली, तर तीच सर्वांची स्वाभिणी होते; किंवा स्वाभिकार्थी जो आपठे होके देणारा, त्याला स्वामी जसा इनामपत्र करून देऊन आपले दुसरी दासला ठेवितो, १२ तसे ईश्वराच्या मनोभावाप्रमाणे वागजे हीच त्याची परम सेवा होय; व यावाचून जे दुसरे कृत्य करजे, ते, अर्जुना, वाणिज्य कर्मांप्रमाणे आहे. १३

ज्याच्या सत्तेने सर्व भूतांच्या इंद्रियांच्या चेष्टा चालतात, आणि ज्याने हे सर्व विश्व व्यापले आहे, त्या ईश्वराला स्वकर्माने भजणाच्या मनुष्याला ज्ञाननिष्ठा योग्यतारूप सिद्धि मिळते. ॥ ४६ ॥

म्हणून, विहितकर्म केले म्हणजे, ते कर्म केले असे नव्हे, तर ज्या परमात्म्यापासून सर्व भूते उत्पन्न झाली आहेत, त्याचे मनोगतच आपण पाळिले ! १४ जो परमात्मा अज्ञानरूपी चिच्या गुंडाळून जीवरूपी बाहुल्या तयार करतो, आणि [सत्त्व, रज व तम अश्व] तीन पदरी अङ्काररूप सूत्राने त्यांना सेळावितो. १५ दिवा जसा तेजाने अंतर्बाह्य भरलेला असतो, तसे ज्या परमात्मने हे सर्व जग अंतर्बाह्य ओतवोत भरलेले आहे; १६ वीरा अर्जुना, त्या सर्वात्मक ईश्वराची स्वकर्मरूपी पुण्यांनी पूजा केली असता, ती पूजा त्याला परमसंतोषकारक होते. १७ म्हणून त्या पुजेच्या

विषे पूजे । रिश्लेने आत्मराजे । वैराग्यसिद्धि दे-
ह्ये । पसाव सवा ॥१८॥ जिने वैराग्यद्वये । इंस
राधेनि वेवैवसे । ई सर्वही नाथे जैसे । वांते होय
॥१९॥ प्राणमायाधिया आधी । विराहिणीतें जिणेही
वांही । तैसे सुखजात त्रिमुखी । दुःखनि लागे
॥२०॥ सन्धकृष्ण जुदेवता । वेवैवि तन्मपता ।
वपने ऐसी योग्यता । बोधाची काहे ॥२१॥ इह-
णैनि मोक्षकाभाकाणी । जो व्रतें वाहतसे आनी ।
तेणें स्वधर्म आस्था चांगी । अनुष्ठावा ॥२२॥

अथान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥७॥

अन्वय — विगुणः स्वधर्मः स्वनुष्ठितात् परधर्मात् श्रे-
यान् [अस्ति] स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् नरः किल्बिषं
न आप्नोति. ॥७॥

अगा आपुका हा स्वधर्म । आचरणीं जरी
विषेसु । तरी पाहावा तो परिणाम । फळेक
जेणें ॥ २३ ॥ जें सुखाकाणीं आपणपयां ।
निंबिचि आयी धनंजया । तें कडुवटपण तयाचिया ।
वज्रगिजे^१ ना ॥२४॥ फळण्या^२ ऐकीकडे । केकीतें
पाहतां आसैं मोडे । ऐसी त्यजिको तरी जोडे ।
तस कें गोमटे^३ ॥२५॥ तेवि स्वधर्म सांकडु । देखो-
नि केका जरी कडु । तरी मोक्षसुरवाडु । अंतरका
कीं ॥२६॥ आणि आपुकी मावे । कुडें जरी आहे ।
तरी जीजे तें मोडे । स्नेह कुडें कीं ॥२७॥ येरी
जिया पराविचा । रंभेहूनि वरविचा । तिया काय
कराविया । वाळकें सेणें ॥२८॥ अगा पाणियाहूनि
बहुवें । सुपीं गुण कीर आहे । परी भीमा काय
होये । असणें तेथ ॥२९॥ पै आवविचा जगा जें विल ।

तें विलकीवियाचें पीयूष । आणि जया शुद्ध तें
देख । मरण तया ॥२३०॥ म्हणैनि^४ जें विहित
जया जेणें । फिटे संसाराचें धरणें । क्रिया कठोर
तन्ही तेणें । तेचि करावी ॥३१॥ येरा पराचारी
वरविचा । ऐमें होइक टेंकळेया । पायाचें चाळणें
डोहया । केकें जैसे ॥३२॥ याळाणीं कर्म आपुके ।
जें जातिस्वभावे असले आळें । तें करी तेंचि कितिकें ।
कर्मवंचातें ॥३३॥ आणि स्वधर्मुचि पाळावा । पर-
धर्म तो गाळावा । हा नेमुही पांडवा । न कीजेचि
मा ॥३४॥ तरी आत्मा दृष्ट मोडे । तंब कर्म करणें कां
ठोये । आणि करणें तेथ आहे । आयासु आधीं ॥३५॥
सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत् ।

सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ४८
अन्वय—कौन्तेय, सहजं कर्म सदोषम् अपि न
त्यजेत् ; हि धूमेन अग्निः इव सर्वारंभाः दोषेण आवृताः
[संति]. ॥४८॥

म्हणैनि अलतिये कर्मां । आयास जन्ही उप-
कर्मां^५ । तरी काय स्वधर्मां । दोषु साणें ॥३६॥ अगा
उजू वाटा चाळावें । तन्ही पायाचि शिणवावें । ना
आडरानें धांवावें । तन्ही तेंचि ॥३७॥ पै शिळा कां
सिंदोरिया । दाटणें एक धनंजया । परी जें वाहतां
विसावयां । मिळजे तें वेपे ॥३८॥ येन्ही केंजा
आणि भूसा । काडिताही सोसुं सरिसा । जेंचि
रंधन मांसा । तेंचि हेंवी ॥३९॥ इधी जळाचिया
सुसळणा । व्यापार सारिलेचि विचक्षणा । वाळुवे
तिळा जाणा । गाळणें एक ॥४०॥ पै नित्य होम
देयावया । कां सैरीं आगी सुवावयां । फुंकितां धू
धनंजया । साहणें तेंचि ॥४१॥ परी धर्मपत्नी
आर्येकी । पोसितां जरी एकी वोडी^६ । तरी कां
अपरवैदी । आणाची आंगा ॥ ४२ ॥ हां

१ संशुष्ट झालेवया. २ प्रसाद. ३ छंदानें. ४ वांते
५ चित्तें. ६ सुच्छ वाटें. ७ अपरोक्ष ज्ञान ८ ध्यासानें.
९ कडोण. १० कंदाळ नवे. ११ विण्याचे पूर्वी. १२
आद्या. १३ उत्तम फळ. १४ सुख. १५ कुकूप. १६ वाकडें.
१७ इतर शिवा. १८ दुसऱ्याकडचा धर्माचें. १९ आचरण

केव्यास. २० कसें राहिल. २१ सुरवातीस. २२ विसा-
व्याचे ठिकाणीं २३ धान्य. २४ श्रम. २५ होम. २६ इतर
कामाकरिता. २७ पेटविण्यास. २८ ठेवलेली की. २९
सारखाच खर्च कागतो; खर्चाची ताणवाण होते.
३० अपकीर्ति.